25

॥ ॐ नमश्शिवाय ॥

श्री. देवचैतन्य शास्त्री
६-१०-८८

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९७

श्रीमज्जैमिनिप्रणीते मीमांसादर्शने

प्रथमाध्यायस्य तर्कपादनाम प्रथमपादः ।

मीमांसाकण्ठीरवमीमांसारत्नेत्यादिपदवीभूषितश्रीवैद्यनाथशास्त्रिप्रणीतप्रभा-
भिधव्याख्यासमेतशाबरभाष्योपेतः ।

स चायं पुण्यपत्तनीयमीमांसाविद्यालयाध्यापकपदाधिष्ठितैः "मीमांसाविद्वान्"
पदभाग्भिर्गुरुवर्यवैद्यनाथशास्त्रिचरणान्तेवासिभिस्तीर्थहळ्ळीग्रामाभिजनसुब्बा-
शास्त्रिभिः संशोधितष्टिप्पण्यादिना समलंकृतश्च ।

सच

म. म. प्राध्यापक काशिनाथ वासुदेव अभ्यंकर, एम्. ए.
विश्वस्तः, आनन्दाश्रमसंस्था

तथा

वे. शा. सं. पण्डित गणेशशास्त्री अंबादास जोशी.
आयुर्वेदविशारदैः साहित्यविशारदः

इत्येतैः

पाठभेदटिप्पण्यादिभिः पुनः संशोधितः ।

सच

श्रीमान् गणपतराव यादवराव नातू, एम्. ए.
कार्यकारीविश्वस्तः, आनन्दाश्रमसंस्था

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमान् महादेव चिमणाजी आपटे,
इत्यभिधेयमहाभागैः प्रतिष्ठापिते आनन्दाश्रममुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

मूल्यं-रुद्ररूपकाः [११-००]

चतुर्थावृत्तिः ।

प्रतिसंख्या ७५०

शालिवाहनशकाब्दाः १८९८

खिस्ताब्दाः १९७६

प्रकाशयितुरावेदनम् ।

अहो नु खलु भोः प्राचीनसंस्कृतविद्यारसिकाः प्रथितयशसो विद्वत्तल्लजा आनन्दाश्रमसंस्थाप्रकाशितसंस्कृतग्रन्थावलीग्राहकमाननीयमहाशयाश्च शृण्वन्तु तत्रभवन्तो भवन्तो हृद्यमावेदनीयं यद्भवन्मनोगतमेव स्यादिति तर्कयामि ।

सुप्रथितमेवैतत्समस्तेऽस्मिन्भारते वर्षेऽकूपारपारंगतेष्वाङ्ग्लादिदेशेषु च यच्छ्रीमति पुण्यपत्तने प्राचीनार्वाचीनादिनिखिलविद्यानां केन्द्रस्थानापन्ने, मुद्रणद्वारा प्राचीनसंस्कृतशास्त्रीयगहनग्रन्थोद्धारिण्यानन्दाश्रमसंस्था वर्ततेऽस्तीति ।

तयैतया संस्थयैतर्हि पूर्वमीमांसाशास्त्रे तन्त्रवार्तिकसंवलितशाबरभाष्यसमेतजैमिनीयसूत्राणामादित आरभ्य द्वितीयाध्यायगतप्रथमपादान्तो भागः स्वकीयमुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । द्वितीयभागोऽप्यनयैव रीत्याऽचिरादेव प्राकाश्यं नीयेत ।

यदा चाहं संवत्सरद्वयात्प्रागेतत्संस्थामुद्रितसर्वदर्शनसंग्रहस्य द्वितीयं संस्करणमकार्षं तदा तदन्तर्गतमीमांसादर्शनस्य यथावदवबोधार्थं पूर्वमीमांसीयनिबन्धानां समालोचनं मम नाप्राप्तमभूत् । तदैव च शाबरभाष्यादिनिबन्धानां महत्तां धर्मार्थादिशास्त्रीयपदार्थनिर्णयविषयेऽत्यन्तोपयुक्ततां चावेक्ष्यैतत्संस्थासंप्रदायानुरोधेनैतन्मुद्रणे मनीषामभान्त्सम् ।

यद्यप्यन्यत्र काश्यादौ शाबरभाष्यं मुद्रितमिति श्रूयते तथाऽपि तत्र कुमारिलसरस्वतीसंदर्भादर्शनान्न तद्दर्शनं प्रयागीयत्रिवेणीसंभेददर्शनमिव विदुषां स्वान्त आनन्दकल्लोलानुल्लासयति । किंच तत्तादृशमपीदानीं सुदुर्लभं समजनि । यतो नैकमप्यवशिष्यते पुस्तकमिति प्रत्युत्तरयन्ति क्रय्यपुस्तकालयकार्यनिर्वाहकाः । ततश्च साधनाभावादेव ततो निवर्तन्ते बद्धपरिकरा अप्यधीषिषवो दिदृक्षवश्च विद्वांसः । तदेतस्यामापत्तौ प्राचीनशास्त्रीयग्रन्थोद्धारणैकध्येयामानन्दाश्रमसंस्थामन्तरेण केवाऽऽशाऽऽस्थेया तादृशपुस्तकलाभे । इत्यभिसंधिना वारं वारं प्रागेव मह्यं समसूसुचन्नस्मत्संस्थास्थपुस्तकाजिघृक्षुमहाशया माननीयाः पण्डितप्रवराश्चैतन्मुद्रणे । तेनेयं संस्थैतन्मुद्रणे प्रावर्तिष्ट ।

अथातिक्रामत्सु कियत्स्वपि वासरेषु कदाचिच्छ्रीयुतमीमांसाविद्यालय-कार्यधूर्वहाग्रेसरैरेतत्संस्थया प्रतिवर्षं ध्रियमाणे ग्रन्थमुद्रणे संशोधितपुस्तक-प्रदानेन साहायकमाचरितुं स्वेच्छा प्रादर्शि । तमिमं सुयोगं मन्यमानोऽहं मनसि निरचैषम्, येन तदिच्छाऽपि संभाविता स्यात्, ग्राहकमहाशयसूचनाऽप्यादृता स्यात्, मन्मनीषाऽपि पूर्णा स्यादिति ।

ततश्च तैः सतन्त्रवार्तिकटिप्पणेन समीकृत्य समर्पितं शाबरभाष्यपुस्तकमादाय श्रीमत्सच्चिदानन्दचरणयोः संमुद्रय प्रकाशितोऽयं भागः, तत्राऽऽदौ प्रतिपुटं जैमिनिमुनिप्रणीतं सूत्रं तदधोभागे तद्व्याख्यानभूतं शबरस्वामिविरचितं भाष्यं तदधोभागे च मीमांसाकण्ठीरववैद्यनाथशास्त्रिकृतं प्रभाभिधं तद्व्याख्यानं, एतच्चाभिनवं सत्प्रथमाध्यायगतप्रथमपादसमाप्तिपर्यन्तमेव । तदग्रे च भागसमाप्तिपर्यन्तं तावतः शाबरभाष्यस्य व्याख्यानरूपं कुमारिलभट्टप्रणीतं तन्त्रवार्तिकं निवेशितम् । एवं रीत्या पुस्तकमाराचितम् । तदिदं पुस्तकं कृतसंस्करणमपि स्थले स्थले प्रमादस्खलनेन मुद्रणादिदोषबाहुल्येन चाध्येतणां दुर्ज्ञेयं स्यादिति विभाव्य तत्परिमार्जनार्थमानन्दाश्रमस्थपण्डितैरप्यतीवावाहततया प्रयतितमिति नेदं विस्मरणार्हम् ।

अस्य च शास्त्रस्य मुख्यतया मीमांस्यो धर्मः । अत एव 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति सूत्रे प्रथमतो धर्मजिज्ञासोपदेशः श्रूयते ।

अथ चक्रनेमिक्रमेण नीचैर्दशामुपगतवत्युच्चैः काले प्रवृत्ते च ह्रासमये मन्दतामुपेयुषि च भारतवासिनां प्रतिभाविभवे लुप्तप्राये च शास्त्राध्ययनाध्यापनप्रचारे प्रवृत्ते चाज्ञानान्धतमसे तमोगुणरूषिततया याथार्थ्यबिम्बोद्ग्रहणासमर्थे च मनुजमानसमुकुरे नामशेषेषु च वर्णाश्रमोचिताचारेषु त्रिविधसंतापदहनोत्थितघर्मैस्तिरस्कृतेषु च यज्ञीयधूपेष्वस्तगिरिशिखरावलम्बिनि च त्रयीप्रामाण्यसहस्रांशावुदिते च नास्तिकघूकरवे ग्लायमाने च तत्रभवति भगवति सनातने वैदिके धर्मे मन्ये तत्संरक्षणार्थं भगवानेव जैमिनिमुनिरूपेणावततार लोकहितकारी ।

अनेन चाथातो धर्मेत्यारभ्यान्वाहार्ये चेत्यन्तं द्वादशाध्यायात्मकं सूत्रं

प्रणीय तत्र वेदवाक्यार्थविषयकसंशयापाकारकाः सहस्रं न्याया अधिकारणापरपर्यायाः प्रदर्शिताः। सूत्रं च शास्त्रीयगमरिबह्वर्थप्रतिपादकः संक्षिप्ताक्षरः शब्दसंदर्भविशेष इत्याचक्षते सूत्रलक्षणविदोऽभियुक्ताः।

सोऽयं जैमिनिमहर्षिः कदा कां वा भुवं स्वजनुषाऽलंचकारेत्येतद्विषये न किंचित्स्पष्टं प्रमाणमुपलभ्यते नापि वा तद्विचारेणैतर्हि किंचित्प्रयोजनम्। यतो हीश्वरवत्स मुनिवरः प्रमाणत्वेन मान्य इति प्रथितं सर्वत्र। तथाऽपि पार्थसारथिमिश्रविरचितशास्त्रदीपिकायां युक्तिस्नेहप्रपूरण्याख्यायां टीकायां मीमांसाया गुरुशिष्यपरम्परया प्रवृत्तिक्रमप्रदर्शने 'ब्रह्म प्रजापतये मीमांसां प्रोवाच, सोऽपीन्द्राय, सोऽप्यग्नये, स च वसिष्ठाय सोऽपि पराशराय, पराशरः कृष्णद्वैपायनाय, सोऽपि जैमिनये, सोऽपि स्वोपदेशादनन्तरमिमं न्यायं ग्रन्थे निबद्धवान्, इत्युक्तत्वाज्जैमिनेः कृष्णद्वैपायनशिष्यत्वात्कृष्णद्वैपायनस्य च स्वनाम्नैव श्रीकृष्णावतारसमकालिकसत्त्वावत्त्वेन प्रवीयमानत्वाच्छ्रीकृष्णस्य च 'द्वापरे रामकृष्णौ च' इत्याभियुक्तोक्तेर्द्वापरयुगप्रभवत्वेन प्रसिद्धत्वात्कलियुगारम्भात्प्राग्द्वापरयुगान्तेऽयं जैमिनिमहर्षिर्यस्य साक्षान्नारायणावताराद्वेदव्यासाद्ब्रह्मसूत्रप्रणेतुर्बादरायणादियं मीमांसा संप्राप्ता।

अत्रायं प्रश्नः पुरतः प्रादुर्भवति। किमनेन जैमिनिना बादरायणप्रणीतचतुरध्यायात्मकब्रह्मसूत्रादनन्तरमिदं धर्ममीमांसासूत्रं प्राणाय्युताहो तत्प्रागेवेति। तत्र तादृशकालनिर्णायकं स्पष्टं प्रमाणं सूक्ष्मया दृष्ट्या गवेषयन्नपि नालप्स्यहम्। तथाऽपि गुरूपदेशानन्तरं द्रागेव लघीयसि काले धर्ममीमांसासूत्रं प्राणैषीदिति तावन्निर्विवादम्। तदानीं च ब्रह्मसूत्रसद्भावः कल्पयितुमशक्यः। दृढतरप्रमाणाभावात्। यदि तु 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः' (जै० सू० १।१।५) इति सूत्रे बादरायणमतोल्लेखाद्धर्ममीमांसासूत्रात्प्राग्ब्रह्मसूत्रसद्भावः कल्प्यत इति ब्रूषे चेद्धन्तैवं: 'मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः' (ब्र० सू० १।३।८) इति सूत्रे बादरायणेनापि जैमिनिमतोल्लेखकरणाद्ब्रह्मसूत्रात्प्राग्धर्मसूत्रसद्भावकल्पने किमपराद्धं मया। किंच यदि मीमांसायाः स्वशिष्यायोपदेशात्प्रागेव ब्रह्मसूत्रं प्रणिनाय

बादरायणस्तर्हि तत्प्रणयने तदैव च धर्ममीमांसासूत्रप्रणयने तस्य को हेतुरित्यप्रतिसमाधेयोऽनुयोगस्तव गले पतति । तस्माद्ब्रह्मसूत्राविर्भावात्प्रागेव धर्ममीमांसासूत्रं लब्धात्मकमभूदिति तर्कयामि ।

युज्यते चैतत् । ब्रह्मा प्रजापतये मीमांसां प्रोवाचेत्युपक्रमे मीमांसाया एकवचनान्तत्वेनोल्लेखाद्ब्रह्माणमारभ्य कृष्णद्वैपायनापरपर्यायबादरायणं यावदियं मीमांसा कर्मकाण्डज्ञानकाण्डैतदुभयात्मकवेदवाक्यानां परस्पराविरोधेन तात्पर्यमभिदधती सती स्वात्मानमभेदेन प्रकाशयन्ती जगत्यां प्रचलिताऽऽसीत् । तादृशीमेव च तां बादरायणः स्वशिष्याय जैमिनय उपादिक्षत् तदनु जैमिनिरपि स्वग्रन्थे तामुपनिबबन्ध । परं त्वथातो धर्मजिज्ञासेतिप्रतिज्ञानुरोधात् । 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्०' [जै० सू० १ । २ । १] इति सूत्रेण कर्मकाण्डस्यैव मुख्यत्वं न ज्ञानकाण्डस्य । ज्ञानकाण्डं तु कर्मकाण्डस्यैवोपोद्बलकं तदङ्गभूतमिति तात्पर्यमभिदधती सा भिन्नमिव स्वात्मानं प्रदर्शयन्ती स्थिता । अज्ञाश्च लोकास्तदेव सत्यत्वेनाग्रहीषुः । तमिमं लोकग्रहं निराकुर्वन्भगवान्बादरायणो जैमिनिप्रतिपादितन्यायानुसारेणैव ज्ञानकाण्डस्य मुख्यत्वं प्रस्थापयन् ब्रह्मसूत्रप्रणयने प्रववृत इत्येव कल्पनां युक्तिमतीमुत्पश्यामः। ततश्च जैमिनिसूत्रानन्तरमेव ब्रह्मसूत्रं स्वात्मानमाससाद । ततःप्रभृत्येव च मीमांसाया द्वैविध्यं समभूत् । अत एव कर्तृभेदाद्विषयभेदाद्वा व्याकरणन्यायादिशास्त्राणामिव मीमांसयोर्नैकशास्त्रत्वम् । अत एव च धर्मब्रह्ममीमांसयोः पूर्वोत्तरत्वं विशेषणमन्वर्थत इव कालतोऽपि स्वरसत उपपद्यत इत्यवधेयम् ।

अथातिक्रान्ते बहुतीयस्यनेहसि मन्दमतीनां जनानां केवलसूत्राक्षरैर्देशान्तरीयकालान्तरीयातीन्द्रियादिदुरूहार्थकवेदवाक्यानां सम्यगवबोधो न जायेतेत्यालोच्य सूत्रव्याख्यानरूपं सुविस्तृतं सुलभावबोधं सरलार्थं च भाष्यमारचयांचभवच्छबरस्वामी । भाष्यलक्षणं च—

'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः' ॥ इति ।

अयं च शबरस्वामी शालिवाहनशकाब्दारम्भात्प्राक्नशतद्वयात्पूर्वमासीदित्यैतिह्यविदो जना वदन्ति ।

तदनु नयनाष्टरस (६८२) परिमिते शकाब्दे कुमारिलभट्टस्तन्त्रवार्तिकं नाम शाबरभाष्यव्याख्यानमचीकरत्। वार्तिकलक्षणं च ' उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते । तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा मनीषिणः ' इति । तच्च प्रथमपादे श्लोकवार्तिकं ततो निवीतान्तं (तृतीयाध्यायतृतीयपादान्तं) तन्त्रवार्तिकं तदग्रे च टुप्टीकेति नाम्ना प्रसिद्धम् । निवीतोत्तरवार्तिकस्य चानुष्टुप्छन्दोवदतिसंक्षिप्ताक्षरतया तादृशार्थसूचकानुष्टुप्टीकेति नाम वदन्तो जना अनुष्टुप्टीकेति नाम्नोऽपि संक्षिप्ताक्षरतां संपादयितुमिव टुप्टीकेति व्यवहर्तुं प्रारब्धवन्त इति केचित् । अन्ये तु ' टुप् ' इत्यल्पार्थेऽव्ययम् । टुप्, इति टीका टुप्टीकेति वदन्तीत्येवं संप्रदायतोऽवगम्यते ।

तस्यास्य भट्टकुमारिलस्य मतमनुसृत्यैव पार्थसारथिना शास्त्रदीपिका विरचिता । ' कुमारिलमतेनाहं करिष्ये शास्त्रदीपिकाम् ' इति ग्रन्थारम्भे स्वयमेवोक्तत्वात् ।

स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वमिति न्यायेनात्र प्रसङ्गसंगत्या किंचिदुच्यते । एवं हि श्रूयते--गुरुगृहे मीमांसामधीयानस्य कस्यचिच्छात्रस्य पाठयत्वेन प्रचालितायां तदानींतन्यां कस्यांचिज्जैमिनीयसूत्रव्याख्यायामासीत्पाठः । तत्र च--' अत्रापि नोक्तं तत्र तु नोक्तमिति द्विरुक्तम् ' इति ग्रन्थं दृष्ट्वा गुरुः परं व्यस्मेष्ट । किमिदम्--अत्रापि नोक्तं तत्र तु नोक्तमिति कथं द्विरुच्येत । नहि द्विवारमनुक्त्या द्विरुक्तिसंभव इति । ततश्च कियन्तमपि कालं सुनिपुणं निभालयन्नपि न तस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यमवगतवान् । सति चैवं कार्यान्तरानुरोधाद्गृहान्निरगाद्बहिः क्वापि गुरुः । छात्रेण चात्र--अपिना--अपिशब्देन अयमर्थ उक्तः, तत्र--तुना--तुशब्देन उक्त इति द्विरुक्त इति पदविभागं तदर्थयोजनां च विलिख्य गुरुभार्यायै तत्समर्प्य प्रायायि । गुरुस्तु पुनः सायं गृहमाययौ । पत्नी त्वागतं पतिमालोच्य तूष्णीमेव तत्पर्यांचकार छात्रलिखितं पदविभागमर्थसमन्वयं च । तद्वीक्ष्य भृशं तुतोष गुरुः शिष्यस्य तत्तादृशीं शास्त्रव्युत्पत्तिं सरलचित्ततां चावधार्येति । सैषाऽऽख्यायिका कुमारिलविषयिणीति कश्चिदवादीत् । तदेतत्सर्वमसारं केवलं निरर्गलसांगिरणमेवेति प्रति-

भाति । तादृशप्रमाणानुपलम्भात् । प्रत्युत सर्वदर्शनसंग्रहान्तर्गते जैमिनिदर्शने दर्शनाङ्कुराभिधायां टीकायाम् 'गुरुमतम्' इति प्रतीकमुपादायेदमेव प्रभाकरमतमित्युच्यते । प्रभाकरस्य गुरुनामप्राप्तौ कारणं त्वित्थं श्रूयत इत्युपक्रम्यैतादृश्येवाख्यायिकोपन्यस्ता । अग्रे च 'केनायं पदच्छेदः कृत इति गुरुणा पृष्टे प्रभाकरेणेतीतरे शिष्या जगदुः । ततो गुरुः प्रभाकरं त्वमेवगुरुरित्युक्त्वा गुरुनाम्नाऽऽहूतवान्, इत्युक्तत्वात्तादृगाख्यायिकायाः प्रामाणिकैः प्रभाकरपरत्वेन प्रतिपन्नत्वस्य स्पष्टं प्रतीयमानत्वाच्चेति । सोऽयं कुमारिलभट्टो वेदोदिताग्निहोत्रादिकर्मविरोधिसुगतादिमतसमुच्छेदार्थं मानवरूपेणाग्निभूर्गुहदेव एवाऽऽविरभवदिति कवयो मन्यन्ते । वर्णयन्ति च तदनुगुणां कुमारिलशब्दव्युत्पत्तिम् । कौ पृथिव्यां मारयति दुष्टानुमुच्छिनत्तीति कुमारो गुहदेवः । स गुहदेवः स्वाभिन्नतया विद्यतेऽस्येति कुमारिलः । पिच्छादेराकृतिगणत्वादिलच् । कुमारावतार इति यावत् । अत्रार्थे--

इत्यूचिवांसमथ भट्टकुमारिलं त-
मीषद्विकस्वरमुखाम्बुजमाह मौनी ।
श्रुत्यर्थकर्मविमुखान्सुगतान्निहन्तुं
जातं गुहं भुवि भवन्तमहं नु जाने ॥

इति माधवीयशंकरविजय एव साक्षीति नैतत्तिरोहितं तत्परिशीलनशालिनाम् ।

अत्र युक्तायुक्तं सद्भिर्विचार्य ग्राह्यं न कस्यचिदंशस्यापूर्वतया बोधने ममाभिनिवेश इत्यास्तां तावत् ।

तैरेतैस्त्रिभिः पूर्वमीमांसासंप्रदायप्रवर्तकैराचार्यैः स्वोपवर्णितन्यायैः कुतर्कावलम्बनेन विवदमानानां जनानां मतिकालुष्यमपगमय्य तत्राऽऽदर्श इव मूर्तिमान् धर्मः प्रकटीकृतः । सांप्रतं च सर्वेऽपि जनाः स्वस्वमत्यनुसारेण धर्मं प्रति विवदमाना दृश्यन्ते । तेषां मनसि त्रिवेणीसंगम इवायं त्रिवाणीसंगमस्तत्रावगाहनमात्रेण धर्मं प्रकटी कुर्यादित्याशासे । तदेवमतिमहत्त्वमापन्नस्यास्य ग्रन्थस्य संस्करणं विद्वद्द्वारा संपादितमपि दृग्दोषेण वाऽनवधानतया वा

सीसाकाक्षरसंयोजकप्रमादाद्वा संभूतानां स्खलनस्थलानामावेदनेन मामनुगृह्णन्तु दयालवः साधवो विद्वांसो येन प्रयतिष्ये द्वितीयसंस्करणवेलायां तत्परिमार्जनायेति साञ्जलिबधं सप्रणयं सविनयं च भूयो भूय आवेदयते प्रकाशकः--

पुण्यपत्तने
पौषवद्यचतुर्थ्यां
भौमवासरे श.१८५ } आपटेकुलोद्भवो गणेशात्मजो विनायकराय--
[आनन्दाश्रममॅनेजिंगट्रस्टी]

द्वितीयावृत्तिसंबन्धिनिवेदनम् ।

पुस्तप्रकाशनाद्यधिकारः, कै० विनायकरायमहोदयानां पश्चात्संस्थाध्यक्षैस्तद्दघटके मयि समर्पित इति तदनुसारेणात्र ये केचन मुद्रणदोषा मद्दृग्गोचरीभूतास्त आनन्दाश्रमस्थपण्डितसाहाय्येन दूरीकृताः । अन्यत्सर्वं यथापूर्वमेवास्ति ।

पुण्यपत्तने
कार्तिशुक्लषष्ठ्यां
सौम्यवासरे शके १८६५ } काळेकुलोद्भवो बापूरावात्मजो गङ्गाधररायः--
आनन्दाश्रम अकिंटग-म्यानेजिंगट्रस्टी. ।

॥ श्रीः ॥

चतुर्थसंस्करण प्रकाशयितुरावेदनम् ।

अयि भोः प्राचीनविद्यारसिका विद्वांसः !॥

महानन्दास्पदमिदमद्ययत् , पुण्यपत्तनस्थानंदाश्रम--संस्थाद्वारा श्रीमज्जैमिनिप्रणीते पूर्वमीमांसाशास्त्रे प्रथमाध्यायप्रथमपादस्य (तर्कपादस्य) चतुर्थं संस्करणं शाबरभाष्यसमेतं तथाच मीमांसाकण्ठीरव श्रीवैद्यनाथशास्त्रिकृतया प्रभाभिधया टीकया संवलित मध्ययनाध्यापनार्थं मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । अस्यैव तर्कपादस्य श्रीकुमारिलभट्टकृत श्लोकवार्तिकेन सह प्रकाशनं कर्तुं महती इच्छा आसीत् । कियतापिकालेन तत्प्रकाशनं भवेत् इति आशासे ।

तदस्मिन् चतुर्थसंस्करणे मूलग्रन्थे न किंचिदपि न्यूनाधिकं कृतम् । पूर्वेषु त्रिष्वपि संस्करणेषु येकेचन मुद्रणदोषा मद्दृष्टिपथगोचरीभूतास्त आनंदाश्रमस्थपंडितसाहाय्येन यावच्छक्यं दूरीकृतास्तथापि 'गच्छतः स्खलनं क्वापि' इति न्यायमनुसृत्यानवधानतया वा मुद्रासंयोजकप्रमादाद्वा मुद्रायन्त्रदोषाद्वाद्याप्यवशिष्टा भवेयुस्तेषा मावेदनेनोपकुर्वन्तुमां विपश्चित इति सप्रश्रयं साञ्जलिबन्धं प्रार्थये येन पञ्चमसंस्करणं निर्दोषं भवेदित्याशासे ।

पुण्यपत्तने
आषाढकृष्णसप्तम्यांभानौ
दि० १८। जुलै १९७६ } नातूपाह्वयादश्वरायात्मज–गणपतरायः
आनंदाश्रमसंस्थायाः कार्यकारी विश्वस्तः

उपोद्घातः ।

श्रीसच्चिदानन्दशिवाभिनव्यनृसिंहभारत्यभिधान्यतीन्द्रान् ।
श्रीशंकराचार्यपरावतारान् त्रियातपोज्ञाननिधीन्नमामः ॥

इह खल्वनवद्यविद्याविद्योतिन आर्यावर्तस्य ललामभूतेषु षट्सु दर्शनेषु पूर्वमीमांसाशास्त्रमेव महता प्रयत्नेनोपचरितव्यमित्याचक्षते भट्टपादप्रभृतयः प्राञ्चो दार्शनिकाः । इतरेषु दर्शनेषु जगत्तत्त्वं प्रतिपादयत्स्वपि पुरुषाणामनुष्ठानेनाभ्युदयं निःश्रेयसं च संपादयन्तं वेदोदितं धर्मं साकल्येन न्यायतो यथास्वं निर्णीय लोकानुद्धर्तुं न्यान्यत्तन्त्रं प्रवृत्ते विना मीमांसाशास्त्रम् । वेदाद्धि निर्बभौ धर्मः । यस्य च वेदस्य याथार्थ्येनार्थो न मितंपचमतितिमिरवगन्तुं पार्यतेऽनवलम्ब्य मीमांसाशास्त्रनिर्दिष्टान्न्यायान् । तेषु च न्यायेष्वज्ञातेषु दुर्ज्ञातेषु वा न यथावद्वेदार्थोऽवबुध्यत इति यत्किंचित्प्रतिपद्यमानो महान्तं प्रत्यवायमासादयेदिति प्रयत्नेन किलोपचरितव्या भगवती प्राची मीमांसा ।

यद्यपि क्वचिद्दर्शनेषु 'अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः' इत्यादित एव प्रतिज्ञानाद्धर्मनिरूपणमेव प्राधान्येन क्रियमाणमिवोपलभ्यते, तथाऽप्यापादचूडं निरीक्षितेषु तेषु द्रव्यगुणादीनां जागतानां पदार्थानामुद्देशो लक्षणं, परीक्षा, गुणाः, क्रिया चेत्यादिकमेव भौतिकं विषयजातं निरूपितं न पुनरध्यात्मशोधनाय वेदप्रणिहितो धर्म इतिकर्तव्यतादिभिः सम्यग्विवेचित इति सर्वथा धर्ममनुतिष्ठासुभिः श्रीमती मीमांसैव शरणीकरणीया । अमुमेवार्थमुपानिबध्नन्ति भट्टपादाः—

धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ।
इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥

अस्य च धर्ममीमांसाशास्त्रस्य जैमिनियदर्शनत्वप्रथया स्पष्टमेव सर्वैर्विज्ञायते जैमिनिर्महामुनिरेतच्छास्त्रं प्राणिनायेति । स चायं जैमिनिर्भगवतो वेदव्यासात्सामवेदमधिजिगायेति तच्छिष्यत्वेनापि प्रथते । शिष्यस्यापि सतो जैमिनेर्मतं 'परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्' 'धर्मं जैमिनिरत एव' इत्यादिषूल्लिखन् बादरायणः स्पष्टमेवाऽऽचष्टे संप्रतिपन्नत्वं जैमिनेः ।

जैमिनिप्रणीतानि सूत्राणि निगूढार्थानि शब्दतः संक्षिप्तान्यप्यर्थतो गभीराणि न बुद्धिमुपारोहन्तीति यः किल करुणया भाष्यं प्राणिनाय सोऽयं शबरस्वाम्यसाधारण्या वचनधोरण्या लोकोत्तरयाऽर्थप्रतिपादनशैल्या सर्वानपि

तत्तत्तन्त्रभाष्यकारानाचार्यानतिशेते । किं भूयसा ! भाष्यप्रणयनपद्धतावेष एवं मार्गदेशकर इत्यपि वचनं नात्युक्तिकोटिमधिरोहति । शारीरकमीमांसाभाष्यकृतो भगवत्पादा आचार्या अपि स्वीयभाष्ये बहुत्र शाबरीमेव छायामनुसस्नुरिति नैतदविदितं भाष्यद्वयमनुशीलयताम् । तथा किंचिदत्रोदाहरामः—

शाबरभाष्यम् ।

'तत्र लोकेऽयमथमशब्दो वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रियार्थो दृष्टः । न चेह किंचिद्वृत्तमुपलभ्यते । भवितव्यं तु तेन यस्मिन् सत्यनन्तरं धर्मजिज्ञासाऽवकल्पते । तथा हि—प्रसिद्धपदार्थकः स कल्पितो भवति । तत्तु वेदाध्ययनम् । तस्मिन् हि सति साऽवकल्पते । नैतदेवम् । अन्यस्यापि कर्मणोऽनन्तरं धर्मजिज्ञासा युक्ता प्रागपि च वेदाध्ययनात् । उच्यते—तादृशीं तु धर्मजिज्ञासामधिकृत्याथशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यो या वेदाध्ययनमन्तरेण न संभवति ' ।

' धर्मः प्रसिद्धो वा स्यादप्रसिद्धो वा । स चेत्प्रसिद्धो न जिज्ञासितव्यः । अथाप्रसिद्धो नतराम् । धर्मं प्रति हि विप्रतिपन्ना बहुविदः । केचिदन्यं धर्ममाहुः केचिदन्यम् । सोऽयमविचार्य प्रवर्तमानः कंचिदेवोपाददानो विहन्येत, अनर्थं चर्च्छेत् ।

शांकरभाष्यम् ।

' तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते नाधिकारार्थः । पूर्वत्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात् । सति चाऽऽनन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षत एवं ब्रह्मजिज्ञासाऽपि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्तव्यम् । स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् । नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । तस्मात्किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति ' ।

' तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् । यदि प्रसिद्धं न जिज्ञासितव्यम् । अथाप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति । तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः। देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः ०, मन इत्यन्ये । एवं बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः । तत्राविचार्य यत्किंचित्प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात्प्रतिहन्येतानर्थं चेयात्' ।

इत्यादि ।

भाष्यकृतः शबरस्वामिनः प्राङ् मीमांसासूत्राणां वृत्तिमरीरचद्भगवानुपवर्ष इति भाष्यकारेणानूदितात्क्वचिद्विरोधपरिहारेण समीकृताच्च तन्मतादवगम्यते । परं च नाद्ययावदुपलभामहे भारतीयानां दौर्भाग्यादुपवर्षाचार्यप्रणीतं यथावद्वृत्तिग्रन्थम् ।

भाष्यस्यातिगभीरतयाऽर्थानवगमेनोपेक्षमाणेषु निखिलेषु कुशमतीननुजिघृक्षुः श्रीमान् प्रातःस्तुत्यप्रभावो लोकोत्तरप्रतिभस्तत्रभवान्भट्टकुमारिलो दुर्वादितुण्डकीलायितमग्रथ्नाद्वार्त्तिकम् । यच्च कतिपयसहस्रग्रन्थसंमितं नैकाभिर्युक्तिभिः सर्वाङ्गमनोज्ञं शब्दतोऽर्थतश्च बहुविस्तुतमप्यतिगभीरं शाबरभाष्यं भानोःप्रभेव पदार्थजातं विशदयदतिमात्रमुपकरोति मीमांसामधिजिगांसूनाम् ।

केचित्पुनः प्रत्यवतिष्ठेरन्नतिविस्तृतमिदं वार्त्तिकं पठितृणां वैरस्यमावहतीति नैतद्रुचिरम् । आदितो हि भाष्यमेव संक्षिप्तं ततोऽप्यतिसंक्षिप्तं सूत्रजातं तत्कथं नु नामान्तरा विशदतमं विवरणमस्मादृशा मीमांसामहोदधेः पारमवगन्तुं प्रभवेयुः । महदेतत्सौभाग्यमस्माकं यन्मीमांसासदृशस्य दुरवगाहतमस्य शास्त्रस्य साकल्येनाऽऽपादचूडं विषयान् प्रतिपादयन्नेकोऽपि वाऽयं प्रबन्धोऽद्यत्वेऽपि भारतभुवमलंकरोतीति तत्सर्वथाऽधमर्णं किल पण्डितकुलं श्रीमतो भट्टपादस्य न केवलं भाष्यार्थमेव विवरीतुं विस्तरोऽयमालम्ब्यपि तु भाष्येऽनुक्तानामपि भूयसां विषयाणां संप्रपञ्चं सोपपत्तिकं च समर्थनार्थ नान्तरीयक एव संवृत्तः प्रबन्धस्य बहुलीभावः । यथा—स्मृत्यधिकरणे भाष्ये ' औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या ' इत्यादिस्मृतीनां ' औदुम्बरीं स्पृष्ट्वा उद्गायेत् ' इत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिविरोधान्मूलभूतश्रुत्यनुमाने जिज्ञासानुदयाच्च स्वरूपतोऽप्रामाण्यमूरीकर्तव्यमित्याचचक्षे शबरस्वामी । तच्च स्वरूपतोऽप्रामाण्यमनधिगताबाधितार्थाबोधकत्वरूपम् । भट्टकुमारिलस्तु यावच्छ्रुतिदर्शनं तासां स्मृतीनामननुष्ठापकत्वरूपमप्रामाण्यं न पुनरनधिगतार्थाबोधकत्वरूपमप्रामाण्यमिति व्याजहार । ' विरोधे त्वनपेक्षम्० ' इति सूत्रगतानपेक्षपदस्य सामान्यतोऽप्रमाणार्थत्वादननुष्ठापकत्वरूपाप्रामाण्यविवक्षयाऽपि निर्वाहे सर्वथाऽप्रामाण्यं स्मृतीनां नारोचिष्ट वार्तिककृते ।

प्राचीननैयायिका इव शबरोऽपि सिषाधयिषाया अनुमितिजनकत्वमाभिमन्वानो जिज्ञासाया अनुमानाङ्गत्वमूरीकृत्य प्रत्यक्षश्रुतौ जाग्रत्यां निराकाङ्क्षतया जिज्ञासाभावादनुमानमेव न प्रवर्तत इत्यज्ञातमूलकस्मृतेः सर्वथैवाप्रामाण्यमङ्गयकार्षीत् ।

वार्तिककारस्तु—घनगर्जितेन मेघानुमानादौ व्यभिचारदर्शनादनुमित्साया अनुमितिजनकत्वं प्रत्याचक्षाणो मूलभूतां श्रुतिमनुमिमानस्तस्याः सर्वथाऽप्रामाण्यमसहिष्णुरननुष्ठापकत्वस्वरूपमप्रामाण्यं व्यवातिष्ठिपत् । एवं भूयांसि स्थलानि तत्र तत्रानुसंधेयानि भाष्यवार्तिकमनुसंदधद्भिः ।

अन्यदप्यत्र चोद्यमवतरेत्—वार्तिककारो भाष्यकृन्मतं तत्र तत्र व्युदस्यतीति । तदपि नाऽऽत्मानं लभते । छात्रबुद्धिवैशद्यायाम्युच्चयवादेनार्थान्तरोपवर्णनं न खण्डनमपि तु मण्डनमेव । वस्तुतो निष्पक्षपातं प्रबलया युक्तिधारया कमप्यर्थं निर्णयन् ग्रन्थकारो न कथंचिदपि शिष्टमर्यादामतिलङ्घयेत्प्रत्युतोपकुर्यादेव मूलग्रन्थं पण्डितकुलं च । अत एव तार्किककुलचक्रवर्ती गदाधरः—' नहि कस्यचिद्ग्रन्थकृतो विपरीतलेखनं युक्तिबलाद्वस्तुसिद्धौ बाधकम् ' इति साटोपमुदटङ्कयत् । एतां दार्शनिकानां ग्रन्थकृतां सरणिमजानन्तो मुधैव जल्पन्ति ' वार्तिककृच्चखण्ड भाष्यकृतो मतमिति ।

षोडशलक्षणयामस्यां धर्ममीमांसायामस्त्यन्तिमा चतुरध्यायी, या संकर्षकाण्डमिति व्यवह्रियते । प्राग् द्वादशलक्षण्यां निर्णीय भूयसो न्यायांस्तैरेवेस्ततो विप्रकीर्णान् वेदवाक्यार्थान्दंपर्येण सम्यङ् निर्णेतुं प्रावर्तिष्ट चतुर्लक्षणी । नात्र प्रत्यधिकरणं संगतिरपेक्ष्यते । संकर्षः संकलीकरणं विप्रकीर्णानां वेदवाक्यार्थानामस्मिन्काण्डे प्रतिपाद्यत इति संकर्षकाण्डपदव्युत्पत्तिः। अत्र च प्रायशः सूत्राण्यन्तरोत्सन्नानीत्यवगम्यते केभ्यश्चिद्ग्रन्थान्तरेभ्यः ।

यच्च केचिदाचक्षिपुर्मीमांसाद्वयस्याप्यैकशास्त्र्यं विंशतिलक्षणात्मकत्वम् । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रतिज्ञानं तु ' अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासेतिवदैकशास्त्र्येऽप्यवान्तरप्रतिज्ञाभेदादुपपद्यते । धर्मब्रह्मणोरुभयोरपि तात्पर्येण वेदप्रतिपाद्यतया वेदप्रतिपाद्यार्थनिर्णायकत्वं मीमांसाप्रयोजनमित्युभयोरपि भागयोरर्थादेवैकशास्त्र्यं सेत्स्यति । कर्मदृष्टान्तेनालौकिकश्रेयःसाधनत्वहेतुना जैमि-

नीयविचारप्रतिज्ञाविषयत्वस्य ब्रह्मण्यनुमानात् । ब्रह्मणोऽपि नक्षत्रेष्ट्यादिषु देवतात्वेनान्वयाद्देवताप्राधान्यतदभावविचारे देवतात्वेन ब्रह्मणोऽपि विषयतयैकशास्त्रत्वं सूपपादम् । इति ।

तदेतदश्रद्धेयम् । ब्रह्मणो जैमिनिप्रतिज्ञाविषयत्वे षोडशलक्षण्यां क्वापि ब्रह्मविचारस्यादृश्यमानत्वान्महर्षेश्च विघ्नविस्मरणयोरसंभाव्यमानत्वात् षोडशलक्षण्यां चतुर्लक्षण्यां च प्रतिपादितानां न्यायानां मिथो विरुद्धत्वाच्च शास्त्रभेद एवाध्यवसातुं युक्तः । कर्तृभेदाच्च । अन्यो हि जैमिनिः प्रणिनाय धर्ममीमांसामन्यश्च भगवान् द्वैपायनो ब्रह्मनीमांसाम् । प्रसिद्धश्चायं न्यायानां मिथो विरोधः। यथा—' विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्यत्वात् ' इत्याष्टमिकाधिकरणे देवतायाः शब्देनोद्दिश्यमानरूपत्वेन गुणत्वमिति युक्तिममंस्त जैमिनिः । व्यासस्तु देवताधिकरणे देवतानां यागदेशे संनिधानं हविर्भोक्तृत्वेन प्राधान्यं च रोचयते । अवान्तरप्रतिज्ञानं तत्रोपपद्येत, यत्र प्राथमिकी प्रतिज्ञोभयमपि विषयी करोति । प्रकृते तु धर्मशब्दस्यानुष्ठेययागादिपरत्वसंप्रतिपत्त्या कथंचिदपि ब्रह्मवाचकत्वाभावाज्जैमिनिकृतप्राथमिकप्रतिज्ञा नोभयसाधारणीति ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञाया नावान्तरप्रतिज्ञात्वं सुशकं वक्तुम् । यद्यपि आम्नायप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्वं साधारणं, तथापि द्वौ भागावाम्नातस्य विभक्तौ पूर्वोत्तरकाण्डत्वेन । पूर्वकाण्डे प्राधान्येन कर्मैव प्रतिपिपादयिषितम् । उत्तरकाण्डे तु परं ब्रह्मैवेति तत्तत्काण्डविवरणाय पार्थक्यं शास्त्रयोरवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । फलजिज्ञास्यचोदनाप्रवृत्तीनां भेदादैकशास्त्र्यं न जाघटीति । यथा चैतत्तथा सुस्पष्टं विशदीकृतं शारीरकमीमांसायां भगवत्पादैः । यच्चोक्तम्—अलौकिकश्रेयःसाधनत्वमुभयोरपि तुल्यमिति । नैतन्मनोज्ञम् । द्विविधं किल श्रेयः श्रूयते सापेक्षं निरपेक्षं चेति । अभ्युदयापरपर्यायस्य सापेक्षश्रेयसः साधनतामापद्यते धर्मजिज्ञासा। ब्रह्मजिज्ञासा पुनर्निरतिशयस्य कैवल्यापरपर्यायस्य निरपेक्षश्रेयसः साधनमिति निश्चप्रचोऽयमर्थः । तन्मनागपि नाऽऽशङ्कनीयमेकविधश्रेयःसाधनत्वमुभयोरपीति । नाप्येतच्चोद्यमवतरति ब्रह्मणो नक्षत्रेष्ट्युद्दश्यत्वात्संभवति जैमिनेः प्रतिज्ञाविषयत्वमिति । नैतद्ब्रह्माशनायाद्यतीतमुपनिषत्स्वाम्नायमानं सच्चिदानन्द-

रूपं परं ब्रह्म, अपितु चतुर्थ्यन्तपदप्रतिपाद्यं त्यागोद्देश्यम्। उपनिषत्प्रतिपाद्य-ब्रह्मणोऽध्वरमीमांसायामनभ्युपगमात्। 'तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' नाहि धर्माधर्मौ चरत आवां स्व इति न देवगन्धर्वा न पितर इत्याच-क्षतेऽयं धर्मोऽयमधर्म इति। यं त्वार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स धर्मः। यं गर्हन्ते सोऽधर्म इति। चरतो रथ्यायामटत इत्यर्थः। इति श्रुत्याऽऽपस्त-म्बसूत्राद्यनुरोधेनानुष्ठेययागादावेव धर्मशब्दं प्रयुञ्जते षोडशलक्षणकृतः।

अथ धर्मपदं मनाग्विमृशामः—तत्र बहवो बहुधा धर्मशब्दार्थं प्रकल्पयन्ति।

सांख्या हि– अन्तःकरणस्य वृत्तिविशेषं यागाद्यनुष्ठानजन्यं धर्ममाहुः।

सौगतास्तु—ज्ञानस्य ज्ञानान्तरजन्यां वासनाम्।

आर्हतास्तु—पुद्गलाख्यान् देहारम्भकान् पुण्यविशेषोत्पन्नान्परमाणून्।

नैयायिकाः—अदृष्टापरपर्यायं विहितकर्मजन्यमात्मनो विशेषगुणम्।

मीमांसकैकदेशिनः—अपूर्वम्।

इममेवार्थं जग्रन्थ वार्तिके भट्टकुमारिलः—

अन्तःकरणवृत्त्यादौ वासनायां च चेतसः।
पुद्गलेषु च पुण्येषु नृगुणेऽपूर्वजन्मनि॥ इति॥

एवमेव केचनाऽऽगमानुयायिनः चैत्यवन्दनमेव धर्ममाचक्षते।

भागवतास्तु—अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम्। इति संगिरन्ते।

ऐतिह्यविदस्तु—आचारः प्रथमो धर्म इति, (आचारप्रभवो धर्म इति पाठान्तरम्) व्याहरन्ति।

काणादास्तु—'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म' इति प्रतिपन्नाः।

अभियुक्तचूडामणयस्तु नहि सत्यात्परो धर्म इति विदांकुर्वन्ति। इतः परमप्युद्भाव्यमाना धर्मविप्रतिपत्तयो बह्व्यः किल तत्र तत्रोद्घुष्यन्ते। ताः सर्वा अपि कियताऽप्यंशेन निर्दिष्टविप्रतिपत्तिष्वन्तर्भूता इति नात्र पुनस्तदुल्ले-खार्थं प्रयतामहे।

एवं बहुधा विप्रतिपत्तिगोचरे धर्मशब्दार्थेऽसुसूत्रद्भगवाञ्जैमिनिः 'चोद-नालक्षणोऽर्थो धर्म' इति। तस्य चार्थो वेदबोधितश्रेयःसाधनताको यागा-दिक्रियाकलापो धर्म इति। 'तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' इत्यादिश्रुत्या

यागादिरूपक्रियाया एव धर्मत्वप्रतिपादनात् । न केवलं श्रुतिरेव किंतु लोकेऽपि यो हि यागमनुतिष्ठति तं धार्मिक इति समाचक्षते । '**धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसाम्**' इत्यादि पुराणेष्वपि अनुष्ठेय क्रियाया एव धर्मत्वं प्रतिपाद्यते । '**धर्मं चर**' इत्युपनिषच्चाम्नानाच्चरतिसमभिव्याहारमहिम्ना क्रियाया एव धर्मत्वमवसीयते । आहुश्चेममेवार्थं भट्टपादाः—

> श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः सा द्रव्यगुणकर्मभिः ।
> चोदनालक्षणैः साध्या तस्मात्तेष्वेव धर्मता ।
> अन्यत्साध्यमदृष्ट्वैव यागादीननुतिष्ठतः ।
> धार्मिकत्वसमाख्यानं तद्यागादिति गम्यते ।
> पश्वादीनि च धर्मस्य फलानीति व्यवस्थितम् ।
> चित्रागोदोहनादीनां तान्युक्तानि फलानि च ।
> तस्मात्तेष्वेव धर्मत्वं धर्माणीति च दर्शनात् ।
> लिङ्गसंख्याविनिर्मुक्तो धर्मशब्दो निदर्शनम् । इति ।

तथा च चोदनालक्षण इत्यस्य चोदनाप्रमाणक इत्यर्थः । लक्षणशब्दः प्रमाणवचनोऽध्यायवचनश्च दृष्टो मीमांसायाम् । तथा च चोदनाप्रमाणकत्वं धर्मस्य सिद्धम् ।

तत्पुनः कथं घटत इति किंचिद्विचारयामः । किमयं धर्मोऽप्रमाणक एव, किंवा प्रत्यक्षादीन्येवास्य प्रमाणानि, उत चोदनैव उताहो तयोर्विकल्पः, आहोस्वित्समुच्चय इति । तत्र धर्मस्यातीन्द्रियतया प्रत्यक्षादिप्रमाणानामसामर्थ्यादप्रमाणकोऽयं धर्म इति शक्यं वक्तुम् । नैतद्युक्तम्—**मानाधीना मेयासिद्धिरिति** न्यायविरोधेन धर्मपदार्थ एव नाऽऽत्मानं लभेत । तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्य एवेत्युच्यताम् । न । स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभावस्य निपुणमतिनाऽपि प्रत्यक्षतोऽनवगम्यमानत्वात् । न नु योगिप्रत्यक्षगम्यत्वं तस्येति वाच्यम् । आविच्छिन्नधारया भावनया जायमानं योगिप्रत्यक्षं जनिष्यमाणं धर्मं कथंतरामवगाहेत ? । भावना हि नाम—अनुभूतस्य विषयस्य पुनः पुनः स्मरणात्मिका वृत्तिः । सा हि भूतविषयिणी स्यान्न जातु भविष्यद्विषयिणी ।

यत्तु काश्यपीयाः पुनः प्रातिभमृषीणां ज्ञानं धर्मे प्रवर्तत इत्यामनन्ति, तदपि मनोरथमात्रम् । तद्धि ज्ञानं लिङ्गाभासदिसमशीलत्वान्न क्वापि प्रमाणभावमापद्यते, सुतरां धर्मे । प्रत्यक्षचोदनयोर्भिन्नविषयत्वेन विकल्पः समुच्चयो वा न धर्मप्रमितिं जनयितुमीष्टे । प्रत्यक्षं हीन्द्रियार्थसंप्रयोगजन्यत्वेन विद्यमानार्थमात्रं गृह्णाति, चोदना त्विन्द्रियागोचरं भूतं भवद्भावि च वस्तुजातं प्रत्याययति । अनधिगतार्थबोधकत्वस्वाभाव्यात् । तस्माच्चोदनैव केवला परमं प्रमाणं धर्मे । यस्या हि नास्ति प्रणेता, यस्य भ्रमप्रमादादिदोषैश्चोदनाऽप्रामाण्यशङ्काकलङ्कभाजनतामापद्येत ।

अथ किंचित्कर्म क्रतुसाद्गुण्यसंपादनार्थमनुष्ठीयमानं यथा प्रयाजादि, किंचिच्च क्रतुजन्यफलाधानयोग्यतासंपादकं यथा दीक्षितस्नानादि । अपरं च पुरुषनिष्ठपुरुषाभिलाषितफलसाधकं यथा दर्शपूर्णमासादि । त्रीण्येतानि यथासंख्यं केवलक्रत्वर्थं, क्रतुयुक्तपुरुषार्थं, केवलपुरुषार्थमिति च व्यपदिश्यन्ते । एतत्तत्त्वमनवगच्छन् धार्मिकः क्रतुं कुर्वाणो वैकल्यमप्यापादयेत्, आत्मनः प्रत्यवायमुपजनयेत्, स्वाभीष्टं च न संपादयेत् । अतो हि परमकारुणिको भगवाञ्जैमिनिमुनिश्चतुर्थाध्याये जिज्ञासांचक्रे क्रत्वर्थपुरुषार्थौ । येनानुष्ठीयमानेन पुरुषस्य प्रीतिरुत्पद्यते स पुरुषार्थः । यथा यागेनानुष्ठितेन स्वर्गरूपं सुखं जायते स पुरुषार्थस्तदन्यो विहितः क्रत्वर्थः । तथा च शास्त्रजन्यज्ञानाजन्येच्छाविषयसाधनत्वं पुरुषार्थत्वम् । इदं पुनः पुरुषार्थत्वं धर्मार्थकाममोक्षव्यावृत्तं पारिभाषिकं मीमांसकानाम् । तच्चितरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वरूपं धर्मार्थकामजन्ये सुखे मोक्षसुखे च समन्वेति । इदं पुनस्तत्साधनभूताक्रियास्विति महद्वैलक्षण्यम् ।

नन्वेतं पुरुषार्थं क्रत्वार्थं चाविशेषादनुष्ठातुं चातुर्वर्ण्यमप्यधिक्रियते, क्रतौ ह्यविशेषेण चत्वारोऽप्यधिकुर्वाणास्त इच्छितं साधयेयुस्तारतम्ये मानाभावादयुक्तत्वाच्चेति चेदत्राऽऽहाधिकारलक्षणे भगवाञ्जैमिनिः—अपि वाऽन्यार्थदर्शनाद्यथाश्रुति प्रतीयेत ' इति । त्रैवर्णिकानेवोपादाय तेषु तेषु निमित्तेषु तत्तत्कर्मणां विधानाच्छूद्राणामनिर्देशाच्च त्रैवर्णिकानामेव वेदविहितकर्मस्वाधिकार इति प्रतीयते यथा—' पयो ब्राह्मणस्य व्रतम्, यवागू राजन्यस्य,

आमिक्षा वैश्यस्य ' 'बार्हद्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात्, पार्थुरश्मं राजन्यस्य, रायोवाजीयं वैश्यस्य ' ' वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्यः, वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यम्, शरदि वैश्यम् ' इत्याद्युपनयनवाक्ये शूद्रस्यानिर्देशादुपनयनं व्यावर्त्यते । अनुपनीतस्य च वेदाध्ययनाभावात्त्रैवर्णिकेष्वेवाध्ययनमनुष्ठानं च व्यवतिष्ठेत न शूद्रेषु। कथं तर्हि रथकारनिषादस्थपत्यादीनां श्रौतकर्मस्वाधिकारमभ्युपैषि ! इति चेन्मैवम् । किमिव हि वचनं न कुर्यात् ? । प्रत्यक्षमेव हि भगवती श्रुतिराचष्टे ' वर्षासु रथकारोऽग्निमादधीत ' ' एतया निषादस्थपतिं याजयेत् ' इत्यादिना तयोराधिकारम् । न च ' मस्तु शूद्रस्य ' ' हविष्कृदाधावेति शूद्रस्य ' अपि वा प्रत्यवहन्ति शूद्रा पिनष्टि ' ' तस्माच्छूद्रो न दुह्यात् दुह्याद्वा ' इत्यादिवचनानां जागरूकत्वात् कथमप्यनुह्नूयन्ते शूद्रस्याधिकारमिति वाच्यम् । मस्तु शूद्रस्येत्यादीन्यौचित्यार्थवादरूपाणि वाक्यान्यधिकृतानां ब्राह्मणानां पयआदिष्वेवाधिकारं प्रत्याययेयुर्न मस्त्वादिषु । ' तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः ' इति श्रुत्यन्तराद्यज्ञानधिकृतस्य शूद्रस्यैव मस्तूचितमिति बोधयेयुः । इतराणि तु रथकारादिशूद्रपरत्वेन गर्भदासपरत्वेन वा नेतव्यानि । यत्तु केचित् साक्षाद्वेदविहितकर्मानुष्ठानाधिकारं सर्ववर्णसाधारणमाचक्षाणः समर्थयन्ते समर्थयमाना अपि नापत्रपन्ते, ते तु मन्यामहे शास्त्रबहिर्भावेनैव स्वच्छन्दतस्तत्त्वं प्रतिपद्यन्ते, नातः शास्त्रैकशरणैस्तदीयं मतं खण्डचकोटिमाटंकिते । यदि शास्त्रेणैव सर्ववर्णसाधारणो वेदाधिकार इति तैः समर्थ्यते तर्हि पूर्वोत्तरमीमांसयोरपशूद्राधिकरणे दत्ततिलाञ्जलिनी स्यातां, को हि नाम ततोऽप्यधिकमेतन्मीमांसेत ।

एवमवसितायामधिकारचिन्तायामनुतिष्ठासुरधिकारी सर्वाण्यङ्गान्युपसंहरन्नेव फलं प्रतिपत्स्यत उत यदा यावन्त्यङ्गानि शक्नोत्युपसंहर्तुं तदा तावद्भिरुपेतं प्रधानं कुर्वन्नेव फलं प्राप्स्यत इति किंचिच्चिन्तयामः । ननु सर्वाङ्गसमुच्चितमेवप्रधानं फलं प्रसवितुमिष्टे इति युक्तं वक्तुम् । अन्यथा किंचिदङ्गप्रहाणे तदाम्नानमानर्थक्यमापद्येतेति चेन्न । आम्नातानां हि सकलाङ्गानां

नित्यनैमित्तिककाम्यानिषिद्धादिकर्मसु साधारण्येनोपयोगः समसूचि, तत्र चावश्यं सर्वाङ्गोपसंहारेणैव सुफलान्येवमाम्नातानामङ्गानां काम्ये कर्मणि नान्तरीयकतया चरितार्थत्वान्नित्यप्रयोगे च कदाचित्समग्राङ्गोपसंहाराशक्त्या कानिचिदङ्गान्यनुतिष्ठन्नपि समग्रं फलमश्नुवीत । सर्वशाखाप्रत्ययाविकरणन्यायेन शाखान्तरे समाम्नातानां गुणाक्रियाद्यङ्गानामुपसंहारस्याङ्गीकर्तव्यतया प्रधानमनु ते ते गुणाः संक्रामन्ते । स्पष्टं चैतत्षष्टे ।

अनुष्ठेयपदार्थप्रयोगप्रतिपादकेषु कल्पसूत्रेषु सत्सु किं पुनस्तया मीमांसया नः प्रयोजनं यावता न्यायेन निर्णिनीष्यमाणानर्थान् सम्यक् प्रयोगेषूपनिबध्य प्रदर्शयन्ति कल्पसूत्राणीति, चेन्नैवम् । कल्पसूत्रेभ्यः किलार्थवादादिमिश्रशाखान्तरविप्रकीर्णन्यायलभ्यविध्युपसंहारानिष्पन्नः प्रयोगप्राशुभाव एव विज्ञायेत । कर्मणः शेषशेषिभावोपदेशातिदेशोहबाधतन्त्राधिकारविचारादयो विषया नैवान्तरा मीमांसां केवलं कल्पसूत्रैरवगन्तुं पार्यन्ते । क्रतुप्रयोगं पाठमात्रेण कल्पयन्तीति किल कल्पशब्देन व्यपदिश्यते । '**एतत्तीर्थमित्याचक्षते**' '**ऋचं पादग्रहणे**' इत्यादिस्वकृतसंज्ञापरिभाषादिभिः प्रयोगस्य सूचकानि सूत्रत्वेन व्यपदिश्यन्ते । इति हि सामान्यतः कल्पसूत्रयोर्भेदो वक्तुं सुशकः । सर्वत्र वेदार्थनिरूपणपराः स्मृत्यर्थनिर्णायकाश्च न्याया मीमांसायामेव संग्रथिता इति न जातुचिदपि शङ्कनीयं गतार्थत्वं मीमांसायाः कल्पसूत्रैः ।

वस्तुतो मीमांसाशास्त्रं प्रयोगशास्त्रं च नात्यन्तं विभिन्नमपि तु परस्परमुपकुर्वाणे एकमेव तत्त्वं संपादयतः । मीमांसया हि क्रियातत्त्वं निर्धार्य प्रयोगशास्त्रेण तदनुष्ठातव्यम् । यथाऽऽयुर्वेदे विचारः प्रयोगश्चेत्युभयमपि सममेव संपद्यत एवमेव मीमांसाकल्पसूत्रयोरेकविषयत्वं सूपपादम् । तानि च कल्पसूत्राणि बहुभिर्ऋषिभिर्बहूनि व्यसूचिषत । यथा ऋग्वेदे, आश्वलायनं साङ्ख्यायनमित्यादि,

---

१ आपस्तम्बाश्वलायन–बोधायन-सत्याषाढ-भरद्वाज–वैखानसद्राह्यायण लाटयायनखदिर-सांख्यायन -कठ—मनु–गौतम–कात्यायन —कौशिकप्रभृतिभिर्महर्षिभिर्ब्रह्मर्षिभिः प्रणीतानि कल्पसूत्राणि सांप्रतमपि सव्याख्यानि लभामहे इति सानन्दं निवेदयितुमुत्कण्ठते चेतः ।

कृष्णयजुर्वेदे, आपस्तम्ब, बौधायन, भरद्वाज, कठ, वैखानस, वाधूल, मानवादीनि, शुक्लयजुर्वेदे--कात्यायनपारस्करादीनि, सामवेदे--द्राह्यायण, लाट्यायनगोभिलीयादीनि, अथर्ववेदे कौशिकादीनि।

अथ मीमांसायां यैर्विद्वद्भिर्ये च प्रबन्धाः प्राणायिषत तांश्च कांश्चिदत्रोपहर्तुमिच्छामः।

ग्रन्थाः	प्रणेतारः
मीमांसादर्शनम् (सूत्राणि)	जैमिनिः
सूत्रवृत्तिः	उपवर्षः
मीमांसासूत्रभाष्यम्	शबरस्वामी
वार्तिकम् (श्लोकवार्तिकं तन्त्रवार्तिकं टुप्टीका)	भट्टकुमारिलः
विधिविवेकः भावनाविवेकः विभ्रमविवेकः	मण्डनमिश्रः
न्यायकणिका	वाचस्पतिमिश्रः
शास्त्रदीपिका न्यायरत्नाकरः न्यायरत्नमाला तन्त्ररत्नम्	पार्थसारथिमिश्रः
न्यायसुधा, तन्त्रसारः	भट्टसोमेश्वरः
जैमिनिन्यायमालाविस्तरः	माधवाचार्यः
विधिरसायनम् मयूखावलिः उपक्रमपराक्रमः वादनक्षत्रमाला	अप्पय्यदीक्षिताः

१ पारस्कर इति कात्यायनस्यैवाभिधानमित्याभियुक्तोक्तिः।

ग्रन्थाः	प्रणेतारः
सिद्धान्तचन्द्रिका सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्	रामकृष्णः
भाट्टचिन्तामणिः	विश्वेश्वरसूरी (गागाभट्टः)
भाट्टदीपिका भाट्टरहस्यम् भाट्टकौस्तुभः फलैकत्ववादः	खण्डदेवः
चिन्तामणिः	भास्करराय:, श्रीमद्वाञ्छेश्वरः
बृहती, लघ्वी — शाबरभाष्यव्याख्ये	प्रभाकरः
ऋजुविमला प्रकरणपञ्चिका	शालिकनाथमिश्रः
नयविवेकः	भवनाथः
नयविवेकदीपिका	वरदराजः
सुबोधिनी	रामेश्वरसूरी
मीमांसान्यायप्रकाशः	आपदेवः
प्रभावली	शंभुभट्टः
वार्तिकाभरणम्	श्रीवेङ्कटेश्वरमखी
मीमांसापरिभाषा	कृष्णयज्वा
पूर्वमीमांसाधिकरणकौमुदी	रामकृष्णभट्टाचार्यः
अर्थसंग्रहः	लौगाक्षिभास्करः
मीमांसाबालप्रकाशः	भट्टशंकरः
कुतूहलवृत्तिः	वासुदेवाध्वरी
शाबरभाष्यविवरणम्	गोविंदमुनिः
चन्द्रिका	ब्रह्मानन्दसरस्वत्यः

अन्यदपि विधिरसायनखण्डनतन्मण्डन—दुरूहशिक्षाङ्गत्वनिरुक्ति—भाट्टालंकार—शाबरभाष्यव्याख्याद्दीपशिखाप्रभृतयो ग्रन्था उपलब्धा अनुपलब्धाश्च बहवः श्रूयन्ते।

ग्रन्थानां प्रणेतॄणां च पौर्वापर्ये कालनिर्णये चैतिह्यविद एव प्रमाणमिति नात्र व्यापारयामो लेखनीमात्मीयाम्।

सर्वेष्वपि दर्शनेषु प्राञ्चश्च नव्याश्चेति ग्रन्थकृतो द्विविधाश्चकासति। क्वचिदुभयेषां मतान्यपि भिद्यन्ते। एवं मीमांसायामपि जरन्मीमांसका नव्यमीमांसकाश्चेति ग्रन्थकर्तारः। क्वचिन्मतवैचित्र्येण ग्रन्थान्प्रणयन्तः कामपि शोभामेव पुष्णन्ति मीमांसाशास्त्रस्य।

ज्ञानप्रामाण्यविषये बहु विवदन्ते प्राञ्चो दार्शनिकाः।

प्रामाण्यमप्रामाण्यं च स्वत एव जन्यते गृह्यते चेति सांख्या आमनन्ति। नैयायिकास्ते द्वे अपि परत इति प्रतियन्ति।

सौगतास्त्वप्रामाण्यं स्वतः, प्रामाण्यं परत इत्यातिष्ठन्ते।

मीमांसका पुनः प्रामाण्यं स्वतः, अप्रामाण्यं परतश्चेति समाचक्षते।

अनभ्यासदशापन्नज्ञाने संदेहोपपत्तयेऽनुमानादिना प्रामाण्यं ज्ञायत इति नैयायिकानामाकूतम्।

अत्र मीमांसकाः-यदि हि ज्ञानं स्वगतं प्रामाण्यं स्वतो निश्चेतुं न शक्नुयात्तर्हि जगति निश्चयात्यन्ताभाव एव स्यादित्यान्ध्यमेवाशेषस्य जगतः संपद्येत। न हि स्वतोऽनिश्चीयमानोऽर्थः परतो निश्चेतुं पार्यते, परस्यापि तद्वदेवासामर्थ्यात्। अतो यत्र क्वापि वा स्वतो ग्राह्यत्वमङ्गीकरणीयं तद्वरमुत्सर्गतः सर्वज्ञानेष्वेव प्रामाण्यं स्वतो गृह्यत इत्यङ्गीकारः। तच्च स्वतो ग्राह्यत्वं प्राथमिकज्ञानग्रहग्राह्यत्वं, तदप्रामाण्याग्राहकयावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वमिति यावत्। एतादृशं स्वतो ग्राह्यत्वं मीमांसकानां त्रिष्वपि मतेषु युज्यते।

मुरारिमिश्रमते—अयं घट इत्याकारकज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे घटमहं जानामीति तद्विषयकोऽनुव्यवसायः समुत्पद्यते, तेनैव तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वरूपं प्रामाण्यं गृह्यत इति तदप्रामाण्याग्राहिका यावती ज्ञानग्रा-

हिका सामग्री, व्यवसायात्ममनःसंयोगादिरूपा तज्जन्यो ग्रहोऽनुव्यवसायः, तद्विषयत्वं प्रामाण्यस्याभ्युपेयत इति स्वतो ग्राह्यत्वोपपत्तिः ।

प्राभाकरास्तु—ज्ञानानां स्वप्रकाशत्वेन घटमहं जानामीत्याकारकव्यवसायेनैव प्रामाण्यग्रहणं समामनन्ति । तन्मते ज्ञानग्राहकसामग्रीपदेनेन्द्रियसंनिकर्षादिघटितसामग्रीपरिग्रहात्तज्जन्यव्यवसायात्मकग्रहविषयत्वात्स्वतो ग्राह्यत्वं प्रामाण्यस्य सूपपादम् ।

भाट्टाः पुनः—अयं घट इत्यादिज्ञाने जाते ज्ञातता नाम कश्चित्सविषयः पदार्थो घट उत्पद्यते, तल्लिङ्गकानुमित्या प्रामाण्यं विषयी क्रियत इति प्राथमिकग्रहग्राह्यत्वं तस्योपपादयन्ति । तत्र ज्ञानग्राहकसामग्रीपदेन परामर्शघटितसामग्रीपरिग्रहे तज्जन्यानुमितिग्रहविषयत्वात्प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं संपद्यते ।

अथाध्वरमीमांसका विग्रहवतीं देवतां नाङ्गी कुर्वन्तीति किंचिदेव निरीश्वरवादिकोटौ तान्निवेशयितुमीहन्ते केचित्पण्डिताः । वस्तुतो न भगवाञ्जैमिनिः इत्याचख्यौ देवतानां विग्रहवत्त्वम् । भाष्यकृच्छबरस्वामी पुनरभ्युपगम्याप्यविग्रहां शब्दमात्रमयीं देवतां कर्मणः प्राधान्यं सर्वाङ्गपरिपूर्णतां च निराबाधमुपपादयिष्यामीति प्रौढिवादेन देवतानां विग्रहवत्त्वं निराकुर्वाणो भाष्यमाकलयांचकार नावमिकस्य देवताधिकरणस्य । सोऽयं तदीयो गूढोऽभिसंधिर्ये केचिद्वेदार्थतत्त्वमनवमच्छन्तस्तदुदिते कर्मणि निर्भरमनावहन्तश्च देवताविग्रहमेव बहुमन्यमाना अङ्गप्रधानादीक्रियाजातमगणयन्तः कर्मणो वैकल्यमेव संपादयेयुरिति देवतानां विग्रह एवासन्क्ते कर्मकलापेष्वैकताने मनः संपद्यत इति । परमार्थतश्च देवतानां विग्रहाभावो ब्रह्मवादिनां सांख्यादीनां च संमतः । औपाधिकविग्रहाङ्गीकरणं तु न सामञ्जस्यमश्नुवीतेति । अत एव भगवान्सूत्रकृदपि स्पष्टमेव निराचष्टे देवतायाः प्राधान्यम् । तावतैवावगम्यते देवतायाः प्राधान्ये, कर्मण्यनिर्भरः संभवेज्जनानामित्याकूतं सूत्रकृतः । शास्त्रदीपिकाकारप्रभृतयो निबन्धकारा अपि विग्रहवत्त्वमभ्युपगम्यैव देवतानां फलदातृत्वं प्राधान्यं च निराचक्रुः । उत्तरमीमांसकास्तु चित्तैकाग्र्यनिबन्धनमुपासनं प्रचिचारयिषन्तः ' वज्रहस्तः पुरंदर ' इत्यादिभूतार्थवादैरपि समर्थ्यमानं विग्रहवत्त्वं लोकोपकृतय उपलभ्यमानस्तुः । तेषां गूढोऽयमभिसंधिः—

यद्यपि परमार्थत एव विग्रहवत्त्वाभावः पूर्वतन्त्रसंमतोऽस्माकमपि रुचये भवति, मन्दानुकम्पार्थं पुनश्चित्तैकाग्र्यायोपासनां प्रवर्तयेम, तथा चौपाधिकविग्रहवतीं देवतामुपासीरन्, ज्ञाननिष्ठाधिकारं चानुविन्देरन् । शोभते चेतद्विग्रहवती देवता, सांनिधाय परिगृह्य भुक्त्वा तृप्यति प्रसीदति चेति, इति ।

नैतं पक्षं क्षोदक्षमं मन्यन्ते मीमांसकाः । अभ्युपगतेऽपि विग्रहे संनिहितं हविः स्वयं देवता कर्मभूमिमुपमद्य भुनक्तीति विरुद्धोऽयमंशो न शक्योऽभ्युपगन्तुम् । न चाभुञ्जाना प्रसीदतीति युक्तम् । न चाप्रसन्ना फलं दद्यादिति सांप्रतम् । न चाददाना फलं प्राधान्यमश्नोतीति समञ्जसम् । मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणेष्वपि देवतानामपि तपश्चरणकृत्वनुष्ठानब्रह्मास्त्रादिमन्त्रतः समीहितासिद्ध्यनुकीर्तनात्कर्मैव फलं प्रसावितुमीष्टे । मन्दधियः श्रद्धालवस्तु कामं भ्राम्यन्तु देवतैव फलदात्रीति को हि नाम सचेताः श्रद्दधीत स्तोकमण्डूकादयास्तिर्यञ्चोऽचेतनाश्चौषधिवनस्पतयः, अश्वा गावो हनुदन्ता अश्वरूपा अश्वश्चरिताश्चेङ्कारशकृत्करणादयश्च देवतात्वेन यागेषु श्रूयमाणा अपि यष्टुः कामितं फलं साधयितुं धृष्णुयुरिति । न चात्र भ्रमितव्यम्—अतिथेः प्रीतिमुत्पादयितुं क्रियमाणा सत्क्रिया यथाऽतिथिप्रधाना भवत्येवं देवताराधनार्थो यागो देवताप्रधानक एवेति । अतिथिभोजनस्य प्रमाणान्तरेण तादर्थ्यावगमात्, तत्रापि नातिथिर्भोजयितुः फलं ददाति प्रीयमाणोऽपि न ह्यसौ स्वर्गादिप्रदानायेष्टे, तच्चादृशः सत्कार एव यष्टुरभीष्टं संपादयितुमिष्टे यागवत् ।

यत्तु 'मम त्वेवं वदतोऽपि वाणी दुष्यतीति हरिस्मरणमेव शरणम्' इति खण्डदेववचनं तद्वेदान्तिप्रते स्थितस्य ममेत्यर्थविवक्षया योजनीयम् ।

---

१ तदेतत्सर्वं मन्त्रार्थवादादिभ्यः प्रतीयमानमाकारचिन्तनं देवतानां भगवता यास्केन निरुक्ते प्रपञ्चितम् । तत्र चायं निष्कृष्टोऽर्थो भाष्यकारैः । पौरुषविध्यम् । अपौरुषविध्यम् । कर्मात्मोभयाविध्यम् । नित्यमैभयभयविध्यम् । महाभाग्यादेव देवतायाः सर्वमुपपद्यत इति । अमूर्ता, मूर्ता, एकधा, द्विधा, बहुधा चेति । उक्तं च —

'हीना न निन्दा स्तुतिरिव सा स्याद्देवान्मर्त्यः सम्यगभिष्टुयात्कः ।
शक्तक्षयेऽप्यध्यवस्यन्ति शिष्टाः स्तोतुं न पश्यन्ति गतिं यतोऽन्याम्' ॥ इति ।

अथ मीमांसका जीवात्मानं कीदृशमभ्युपयन्तीति समालोचयामः— आदितस्तावच्छरीरम्, इन्द्रियाणि मनो बुद्धिं प्राणांश्चानात्मत्वेन समर्थयन्तस्तत्साक्षिणं तदधिष्ठातारं परलोकसंबन्धिनं नित्यं कर्तारं फलभोक्तारं च समामनन्ति। सुखादयः क्वचिदाश्रिता गुणत्वाद्रूपवदित्यनुमानेन देहादिबाधात्तदतिरिक्तात्मासिद्धिः। चैतन्यस्य तु शरीरधर्मत्वं नास्तीत्यवश्यं तदाश्रयत्वेन चाऽऽत्माऽङ्गीकरणीय इत्याचक्षते।

शरीरसंबन्धो बन्धस्तदभावो मोक्षः, कर्मणा निष्पन्नानां देहानां यः प्रध्वंसः, यश्चानुत्पन्नानां प्रागभावः स मोक्षः, इति यावत्। कर्मनिमित्तो हि बन्धः कर्मक्षयादेव नश्यति। स च कर्मक्षयः, यो देहादिविविक्तमनन्तमजरमदुःखमात्मानं जानाति, तस्य देहसंप्रयोगविरक्तस्य फलोपभोगेन भविष्यति। ततश्च तन्निमित्ते शरीरे पतितेऽनागतानां च कर्मणामननुष्ठानादेवासत्त्वाद्देहान्तरानुत्पत्तेरत्यन्तासंबन्धः शरीरेण भवति। स एव च कीर्त्यते मोक्ष इत्यपवर्ग इति च। स्वर्गस्तु सुखतारतम्यरूपः क्षयिष्णुश्च भवति। अत्र च प्रमाणयन्ति—

यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्।
अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्॥ इति वचनम्।

मीमांसकाः सृष्टिं महाप्रलयं चानभ्युपगच्छन्तः 'यः कल्पः स कल्पपूर्वः' इति व्याप्त्याऽनादिरयमनन्तो जगद्व्यवहारप्रवाहः प्रवर्तत इत्यातिष्ठन्ते। यदीश्वरः सृष्टिमुत्पादयेत्किं पुनः फलमभिसंधायोत्पादयेत्। 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते'। यदि जीवविषयिण्यनुकम्पैव सृष्टेर्निमित्तमिष्येत साऽपि न भागिनी, दुःखदर्शननिमित्ता ह्यनुकम्पा भवति न च सृष्टेः प्राक्, शरीरिणामात्मनां किंचिद्दुःखमस्ति येनानुकम्प्येरन्। अतोऽनुकम्प्याभावान्नानुकम्पा संभवति। अथ असत्यपि दुःखे सुखस्याभावात्तन्निमित्ताऽनुकम्पा संभवेदिति चेन्न। तथा सति तयाऽनुकम्पया प्रवर्तमानः परमेश्वरः सुखमेवैकं सृजेन्न दुःखम्। दृश्यते चैषा सृष्टिः सुखदुःखोभयात्मिका। न चापि शङ्कनीयं परमेश्वरस्य स्वतः किंचित्प्रयोजनमस्तीति। आप्तकामत्वव्याघातात्। क्रीडार्था प्रवृत्तिरिति चेत्। क्रीडा हि विनोदजन्यसुखार्थैव न चासावाप्तसु-

त्वस्य संभवति । तदनवाप्तौ कृतार्थतालक्षणमैश्वर्यं तस्य भज्येत । क्रीडा चाल्पीयसी हि रमयति । समस्तभूधरादिविषयो जगद्विम्बरचनारूपो महाव्यापारोऽतिक्लेशरूपो न क्रीडया विनोदयति । न वा चित्तमनुरञ्जयति । किंच यदि सिसृक्षा, अनुकम्पानिमित्ता, संजिहीर्षा तर्हि किंनिमित्ता स्यात् । साऽप्यनुकम्पानिमित्तेति न भ्रमितव्यम् । विरुद्धयोरनुकम्पैकहेतुकत्वासंभवात् । किंच सिसृक्षुर्भगवान्साधनसचिवः सृजेदुत तद्विकलः । नाऽऽद्यः । तदानीं साधनान्तरासंभवात् । धर्माधर्मावेव साधनमिति ब्रूम इति चेत्तयोरपि प्राक् सृष्टेरसंभवात् । नान्त्यः । असाधनस्य स्रष्टुः क्वापि स्रष्टृत्वादर्शनात् । तस्मात्स्रष्टुरभावान्न कदाचिदनीदृशं जगत्, इति ।

अनुपलब्धिरूपं षष्ठं प्रमाणमुपयन्ति कर्मवादिनः। भूतले घटासत्त्वदशायामिह घटो नास्तीति यः प्रत्ययः स चाभावं नाम पदार्थमवगाहते, जायते चानुपलब्ध्यपरपर्यायादभावाख्यात्करणादिति ।

प्राभाकरास्त्विह घटो नास्तीति प्रतीतावपह्नुत्य नास्तित्वं प्रमेयाभावादेव षष्ठं प्रमाणं नाभ्युपेयत इति संगिरन्ते । भाट्टाः पुनस्तदेतन्मतं न क्षमन्ते । योग्यानुपलम्भोत्तरमिह घटो नास्तीति प्रत्ययस्य किं बत, आलम्बनमिष्यत आयुष्मता । भूतलमिति चेत् । सत्यपि घटे तादृशप्रत्ययप्रसङ्गात् । किंच गवि नायमश्व इति प्रत्ययः, रूपे नायं रस इति प्रत्ययश्च किमवगाहते । न तावद्रूपम् । तस्याश्वरूपप्रतियोगिनैरपेक्ष्येणापि प्रतीयमानत्वात् । अश्वो न भवतीति ज्ञानस्य तु प्रतियोग्यपेक्षत्वम् । अथ गोरूपमिति चेत् । सिंहादौ नायमश्व इति प्रतीतिर्नोत्पद्येत । गोरूपस्य तत्राभावात् । नन्वश्वप्रतियोगिको गवानुयोगिकश्च भेदस्तादृशप्रतीत्यालम्बन इति चेत्तर्हि कोऽयं भेदो नाम । किमितरेतराभावः । समायातं तर्ह्यभावेन । पृथक्त्वाख्यो गुणविशेष एव भेद इति चेत्तस्य द्रव्यगतत्वस्वाभाव्यात्, गुणानां च गुणानधिकरणत्वात्, रूपं रसो न, रसो रूपं न, इति, इतरेतराभावप्रत्ययो न जायेत तस्मान्नास्तीति प्रतीतिविषयोऽस्ति कश्चिदभावाख्यः पदार्थोऽनुपलब्धिगम्य इति ।

यद्दर्शनान्तरेषु तत्र तत्रानूद्यतेऽभावस्याधिकरणस्वरूपत्वं मीमांसकैरभ्युपगम्यत इति तत्प्राभाकराणां मतमित्याकलनीयं सुधीभिः ।

अत एव प्राभाकरा अख्यातिवादिन इति प्रथन्ते । ते हि शुक्काविदं रजतमिति ज्ञानस्य भ्रमत्वमेव नाङ्गी कुर्वन्ति, सर्वं हि ज्ञानजातं जगति प्रमैवेति मन्वते । कथं तर्हि रजतार्थिनः शुक्तौ प्रवृत्तिरिति चेच्छृणु—

इदं रजतमित्यत्र ज्ञानद्वयं विद्यते । इदमिति प्रत्यक्षात्मकं पुरोवर्तिज्ञानम् । तत्र दोषवशात्तद्गतशुक्तित्वविशेषस्याग्रहः । तन्मात्रं च गृहीतं सदृशतया संस्कारोद्बोधक्रमेण रजतस्मृतिं जनयति । अतो रजतमिति स्मरणात्मकं रजतज्ञानम् । तच्च गृहीतग्रहणस्वभावमपि दोषवशादगृहीततत्तांशप्रमोषाद्ग्रहणमात्रमवतिष्ठते । तत्र द्रष्टुः शुक्तिरजतयोरसंसर्गग्रहो नास्ति, तावतैव रजतमर्थयमानोऽपि, इदमि प्रवर्तते । न च ज्ञानद्वयरूपत्वे कथं विशिष्टज्ञानव्यवहार इति वाच्यम् । ज्ञानयोरपि मिथोऽसंसर्गग्रहाभावात् । तथा च रजतस्मृतेः पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहात्संनिहितरजतगोचरज्ञानसारूप्येण, इदं रजतमिति भिन्नेऽपि स्मरणग्रहणेऽभेदव्यवहारं सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयत इत्येषा तेषां मर्यादा ।

इमां प्राभाकराणामख्यातिममृष्यन्तो भाट्टा विपरीतख्यातिमाचक्षते । विपरीतख्यातिरन्यथाख्यातिरित्यनर्थान्तरम् ।

यत्त्वत्र केचिद्विपरीतख्यातिम्, अन्यथाख्यातिभिन्नामाहुस्तन्मीमांसाशास्त्राज्ञानमूलकमिति ज्ञेयम् । न विवेकाग्रहणमेव भ्रान्तिर्वक्तुं शक्यते । अङ्गुलिनिपीडितदृष्टिः पुमान् ‘ एक एवायं चन्द्रो न द्वौ ’ इत्येवं चन्द्रस्य द्वित्वविवेकं विस्पष्टमनुसंदधानोऽपि चक्षुषा चन्द्रद्वित्वं प्रतिपद्यते । कथमियं प्रतिपत्तिर्विवेकाग्रहनिमित्ता स्यात् । एवमवगतदिक्कः पुरुषः संभ्रमे दिग्भ्रमं प्राप्नोति । तत्रापि कथं विवेकाग्रहो निमित्ततामधिगच्छेत् । किंच यदि सत्यरजतस्थले तादात्म्यमवभासते, न शुक्तिरजतस्थल इति व्यवस्था, ग्राह्यावभास्यभेदादवभासस्य वैलक्षण्यमनुसंदध्यादेव । तथा च कथं रजतार्थी शुक्तौ प्रवर्तेत । तस्माद्विशिष्टव्यवहारोपपत्तये प्रवृत्त्युपपत्तये चास्ति कश्चिद्भ्रम इत्यवश्यमूरीकरणीयम् । तत्र चान्यत्र सन्तं पदार्थं तदनधिकरणे देशे गृह्णातीति । अन्यथाख्यातिरेवैषा विपरीतख्यात्यपरपर्यायाऽभ्युपेतव्येति भाट्टानां प्रघट्टकम् ।

एतदेकमेव मीमांसाशास्त्रस्य विशेषतो भट्टमतस्य सर्वसंप्रतिपन्नत्वं समर्थयितुमलम्, यत्—वेदान्तिनः सत्यपि कर्मब्रह्मप्राधान्यविषये मिथो विगाने व्यवहारे भट्टसंमितामेव प्रक्रियामङ्गीकुर्वाणाः स्वीयमतं सम्यगारचयन्ति। अत एव च प्राहुरभियुक्ता वेदान्तिनः 'व्यवहारे भाट्टनयः' इति। न खलु वेदान्तिनामुपनिषत्तत्त्वं निर्मथ्योद्यच्छतां स्वातन्त्र्येण शास्त्रं प्रणयतां यथेष्टं प्रक्रियाव्यूहरचनं नामैकान्ततो दुःशकं, नापि वा वैशेषिकादिदर्शनगतायाः प्रक्रियाया आलम्बनम्। तन्मन्यामहे भाट्टमतमेव शास्त्रतिद्धं क्षोदक्षमं न्यायोपबृंहितं रुचिरतमं चेति द्रढिष्ठोऽयं प्रत्ययो वेदान्तिनामिति।

अत्रतिष्ठतां पुनः पारमार्थिकं तत्त्वं विभिन्नम्। शास्त्रमर्यादा पुनर्भाट्टैः कामपि हृदयहारिणीमेव शैलीमापादितेति समुपादेयतामापन्ना वेदान्तिनाम्।

एतेन च मीमांसकेषु निर्निमित्तं निरर्गलं च कैश्चिदल्पप्रज्ञैः समुद्भाव्यमानानि दूषणानि 'निरीश्वरवादिन इति'। 'कर्मवादिन इति'। अत एव भगवत्पादशंकराचार्यैरेतन्मतं खण्डितम्' इत्यादीनि प्रत्याख्यातानि वेदितव्यानि।

किंच भट्टैः -अयं घट इत्यादीनां ज्ञानानामतीन्द्रियतयाऽनुमानेनैव तत्सिद्धिरिष्यते। न पुनरितरैरिव ज्ञानविषयकप्रत्यक्षमनुव्यवसायादिकमभिमन्यते। किं तदनुमानं यत्—ज्ञानानि साधयितुमीष्टे। घटादयः पदार्थाः प्रत्यक्षादिज्ञानोत्तरं परोक्षा अपरोक्षा इति व्यवहारानियततामापाद्यन्त इति सर्वजनीनम्। एतच्चाऽऽपरोक्ष्यं पारोक्ष्यं च कारणभूतं स्वकारणं विज्ञानमुपकल्पयति। यथा हि गम्यादिक्रियाः कर्मादिभूतेषु ग्रामादिषु संयोगादीनि फलान्युपजनयन्त्येवं ज्ञानक्रियाऽपि हि सकर्मिका सती कर्मभूतेष्वर्थेषु फलं जनयति तदेतत्फलमापरोक्ष्यादिकम्। कार्यात्कारणमनुमातव्यमिति न्यायेनानुमिमीमहे। प्रयोगस्तु घट ऐन्द्रियकज्ञानविषयः, तज्जन्यापरोक्षतावत्त्वात्, इति।

निर्णयसिन्धु—वीरमित्रोदय—दत्तकचन्द्रिका—व्यवहारमयूख—स्मृतिचन्द्रिका—दायविभाग—विवादचिन्तामणि—विवादरत्नाकर—मिताक्षरा—हेमाद्रिप्रभृतयो निबन्धा मनुपराशर—याज्ञवल्क्यप्रभृतीनां स्मृतयश्च मीमांसाशास्त्रप्रतिपादितान्नैकविधान्न्यायानुपजीव्यैव धर्मतत्त्वं निर्णयन्तीत्यवश्यंधर्मशास्त्रमनुशील्य-

द्भिरिदं शास्त्रं समादरणीयम् । वाक्यशास्त्रं किलैतत् । एतदनधीत्य न खलु निर्विचिकित्सं शास्त्रार्थः शक्यः संप्रतिपत्तुम् ।

केचित्पुनरनाघ्रातशास्त्रगन्धाः किं बहुना ज्ञातशास्त्रास्वादा अपि कतिपये सर्वशास्त्रप्रदीपभूतमपीदं मीमांसाशास्त्रं पौरोहित्येनोपजीवतां भिक्षुब्राह्मणामेव प्रयोगरूपनिश्चायकतयोपयोगितामापद्यत इति मन्यन्ते। मन्यामहे सोऽयमेषां मतिविपर्यासः । यतोऽत्र व्युत्पादिता न्याया वाक्यतात्पर्यनिर्णायकतर्करूपत्वाच्छक्या लौकिकेष्वपि वाक्येषु योजयितुम् । न केवलमदृष्टपरेष्वेव वैदिकेषु, न हि वेदवाक्यान्युद्दिश्य व्युत्पादिता गुणा दोषा वा वाक्यान्तरेषु स्वभावं परिजह्युः, न हि जामातृार्थमपि कृतं मधुरान्नं पररसनां प्राप्य विपरीतं भवति । अत एव राजकीयनियमेष्वपि, दायविभागदण्डाद्यादिविषये; मीमांसान्याया एव शरणीकरणीया नान्तरीयकतया संवृत्ता इति ततोऽपि सुस्पष्टमेवावगम्यते लौकिकादिव्यवहारोपयोगित्वमस्य शास्त्रस्य ।

शिष्टाकोपाद्यधिकरणमनुसंदधतां तु नैतत्तिरोहितं यत् तत्तद्देशभेदेन प्रवर्तमानाचारान्व्यवस्थापयितुमिदमेव शास्त्रं प्रभवतीति ।

तथा वेदान्तादिशास्त्रेषु प्रस्थानत्रयीभामतीप्रभृतयो गभीरतमा अपि ग्रन्था भूयिष्ठं मीमांसान्यायैरेव संभृतास्तत्त्वं विवेचयन्तीत्यहो अस्य शास्त्रस्य सर्वशास्त्रोपकारकत्वम् । सर्वथा न्यायानां निधिः किलैषः । अत एव चाभियुक्ताः शास्त्रेऽस्मिन्न्यायमाला—न्यायबिन्दुन्यायरत्नमाला—न्यायकणिका न्यायसुधा—न्यायप्रकाश इत्यादिशब्दैरेव विभूषितान् प्रबन्धान् प्राणैषुः ।

कथं तर्ह्यान्वीक्षिक्या न्यायशास्त्रत्वव्यपदेश इति चेत्तत्र प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः परार्थानुमानं वा । तदधिकृत्य प्रवृत्तं तच्छास्त्रम् । एतत्पुनर्वाक्यानामर्थनिर्णायकत्वं युक्त्या विशदयतीत्यनयोर्भेदः ।

यत्र मीमांसकानामितरैर्दार्शनिकैः सह महान्विरोधो यश्च मीमांसाशास्त्रस्य, किं बहुना भारतीयधर्मस्यैव जीवातुः, सोऽयं वेदानामपौरुषेयत्ववादो नित्यत्ववादः, प्रामाण्यवादश्च साम्प्रतं मीमांस्यते ।

अत्र शास्त्रान्तरकृतः प्रत्यवतिष्ठन्ते । उत्पन्नो गकारो नष्टो गकार इत्यापामरमतीतिबलाद्वर्णानामनित्यत्वं तावत्सिद्धम् । कथंचिद्वर्णानां नित्यत्वाभ्युगमेऽपि तदानुपूर्वीरूपवेदानां नित्यत्वं तु सर्वथा संगच्छते ।

काठकादयश्च समाख्याः सकर्तृकत्वमेव वेदानामुपोद्बलयन्ति । सति च सकर्तृकत्वे पुरुषसंबन्धनिबन्धनदोषसंभावनया प्रामाण्यमपि न यथावत्संजाघटीति। तथा हि—वेदः प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवान् वाक्यत्वात् । भारतादिवत् । इत्यनुमानेन वेदानां पौरुषेयत्वम् । पुरुषाश्च कठकलापादयः । तेषां सर्वज्ञत्वसंदेहे त्वीश्वर एव कर्ता कल्प्यताम्। अत एव त्रयो वेदा अजायन्त, अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद इत्यादिश्रुतिरेषाऽऽचष्ट उत्पत्तिमिति।

पक्षमेनं क्षततक्षं तक्षुवन्ति मीमांसकाः—अलौकिकः, अपूर्वात्मा च वेदार्थो न कथंचिदपि पुरुषैर्बुद्धावारोपयितुं पार्यते । अनारोपयन्तश्च बुद्धौ कथं वाक्यानि विरचयेयुः । काठककालापकादिसमाख्यास्तु प्रवचनातिशयेनाप्युपपद्यन्ते । स्मर्यते च वैशंपायनः सर्वशास्त्राध्यायी, कठा हि केवलामिमां शाखामध्यापयाँबभूवेत्यादि । न चानेकपुरुषसाधारणं हि प्रवचनं कथं काठकत्वेनैव समाख्यायेत, कर्तृत्वे पुनः कर्तुरेकत्वाद्युज्यते समाख्या सेयामिति वाच्यम् । अतिशययोगेनासाधारण्यं कठस्यैवोपपद्यते । यो हि परम्परयाऽविच्छेदेनाध्यापनप्रसितो बभूवेति ।

उक्तानुमानं तु—वेदः प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्माभाववान्, अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात्, आत्मवत् । इत्यनेन सत्प्रतिपक्षितम् ।

प्रत्युत पूर्वकालो न वेदशून्यः कालत्वात् वर्तमानकालवत् ।

प्राक्कालिकं वेदाध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकम्, अध्ययनत्वात्, अद्यतनाध्ययनवत् । वेदा न पौरुषेयाः संप्रदायाविच्छेदे सति, अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात् । इत्यादिभिरनुमानैः पौरुषेयत्वस्य समूलमुन्मूलनात् ।

नन्वस्मर्यमाणकर्तृककूपादौ व्यभिचार इति चेन्न । तत्रापि सावान्येन कर्तृस्मरणात् । आदराभाववत्त्वदर्शनाच्च । वेदे पुनः सर्वजनसमाद्रियमाणत्वेऽपि कर्तुरस्मरणं पौरुषेयत्वाभावमेव स्फारं स्फोरयति ।

यदि हि वेदानां कर्ता कश्चिदभविष्यत्तदाऽध्येतृपरम्परयाऽवश्यं व्यासबुद्धकालिदासादिवदस्मरिष्यत । न ह्यस्य जातु विस्मरणं संभवति । यागादेः फलसाधनतायाः प्रमाणान्तरागोचरत्वात्कर्तरि विश्रम्भादेव सर्वे वेदार्थानुष्ठानं प्रवर्तेरन् । तत्कथं वत कर्ता विस्मर्येत ! अवश्यं हि स्मर्तव्यो न च स्मर्यते तेन स्मर्तव्यत्वे सत्यस्मरणभाजः कर्ता शशविषाणवदात्मनोऽभावमेवाध्यवसाययेत् । येऽपि साटोपं पौरुषेयतां समर्थयन्ति तेऽपि नैव परम्परया तत्र कर्तृविशेषस्म-

रणं प्रभवन्त्यभिधातुम् । सामान्यतो दृष्टेन कर्तारमनुमाय स्वाभिमतं यं कंचन तत्र निक्षिपन्ति । केचिदीश्वरम्, अन्ये हिरण्यगर्भम्, अपरे प्रजापतिम्, इतरे त्वनेकान् । न चेयं विप्रतिपत्तिर्बहुरूपा परम्परया वेदकर्तरि मन्वादिवत्स्मर्यमाणे कथंचिदवकल्पते । न हि मानवे, भारते, शाक्यग्रन्थे वा कर्तृविशेषं प्रति कश्चिद्विवदते । तस्मात्स्मर्तव्यत्वे सति, अस्मरणात्कर्तुरभाव एवाध्यवसातुं योग्यः ।

यच्चोक्तमग्नेर्ऋग्वेद इत्यादि तन्न मनोज्ञम् । 'ब्रह्म स्वयंभु' वाचा विरूपनित्यया, इत्यादिश्रुतिविरोधेन 'अग्नेर्ऋग्वेदः' इत्यादिश्रुतीनामग्निना ज्ञापित ऋग्वेद इत्यार्थपरत्वावगतेः । स्मृतिरप्यत्रोदाहर्तव्या—

"अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।
स्वयंभूरेव भगवान् वेदो गीतः स्वयंभुवा ।
शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारकाः" इत्यादि ।

किंच, पौरुषेयत्ववादी प्रष्टव्यः, किमिदं पौरुषेयत्वं नाम विवक्ष्यत आयुष्मता । किं पुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वमुताहो मानान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वम् । नाऽऽद्यः । इष्टत्वात् । आकाशवन्नित्यानां सर्वगतानां कालतो देशतश्च क्रमशून्यानां वर्णानामनित्योच्चारणक्रमविशिष्टानां पूर्वपूर्वक्रमानुस्मरणनिमित्ततत्सदृशोत्तरोत्तरक्रमवतां वेदशब्दवाच्यानां पुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वस्यास्माकमपि संप्रतिपत्तेः । न द्वितीयः । कालिदासादिकृतरघुवंशादिसाधारण्यापत्त्या लोकोत्तरत्वाभावेन सर्वजनसमादरणीयत्वानुपपत्तेः । किंच को वाऽयं पुरुषोऽभिप्रेयते भवता किं कश्चिन्मनुष्यः, उत योगी, अथ ईश्वरः । तत्रापि नाऽऽद्यः कल्पो विचारसहः, मनुष्ये धर्मादिज्ञानस्य वेदजन्यत्वादेव तत्र तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः । न द्वितीयः । तत्रापि योगिनो धर्माधर्मादिप्रमापकं किं बाह्यमिन्द्रियमुताऽऽन्तरम् । नाऽऽद्यः । धर्माधर्मादेर्बाह्येन्द्रियायोग्यत्वात् । न द्वितीयः । आत्मयोग्यतद्गुणातिरिक्तज्ञानजनने मनसोऽस्वातन्त्र्यात् । धर्माधर्मयोश्चाऽऽत्मगुणत्वेऽप्ययोग्यत्वात् । एतेनानेककर्तृकत्वपक्षोऽपि परास्तः । नापि तृतीयः । वेदादीश्वरसिद्धिरीश्वरश्च वेदानां प्रणेता, इत्यन्योन्याश्रयस्य दुरुद्धरत्वात् । स्वप्रणीते ग्रन्थे स्वस्यैव ध्यानादिकथनानुपपत्तेश्च ।

तस्मात्कर्त्रस्मरणान्निराबाधमपौरुषेयत्वं वेदानाम् ।

अपौरुषेयत्वादेव च स्वतः प्रामाण्यं जोघुष्यद्भिर्मीमांसकैरेव यशः प्रीतम् ।

शब्दनिष्ठं स्वतः प्रामाण्यं नाम—अनधिगताबाधितार्थबोधकत्वम् ।

ज्ञप्तिनिष्ठं त्वनधिगताबाधितार्थविषयकज्ञानत्वम् । अपौरुषेयत्वं नाम—पूर्वकालत्वव्यापकसमानानुपूर्वीकाध्ययनविषयत्वे सति सर्वजनसमादरणीयत्वे सति, अस्मर्यमाणकर्तृकत्वम् ।

अथवा पुरुषसमवेतमान्तरजन्यज्ञानापेक्षोत्पत्तिकानुपूर्वीकत्वे सति, अध्ययनविषयत्वम् ।

नित्यत्वम्-प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वम् । इदं वर्णसामान्यस्य, आनुपूर्वीविशिष्टतत्समुदायरूपस्य वेदस्य तु नित्यत्वमपौरुषेयत्वेनैव गतार्थमिति न पुनस्तदत्र विचार्यते ।

सोऽयमपौरुषेयो वेदो विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवादभेदात्पञ्चविधः । अस्यैव पञ्चविधस्य भगवत आम्नायस्यार्थनिर्णायकमिदं शास्त्रम् ।

मीमांसकास्तु, आख्यातार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधमुपयन्ति ।

यथा—' स्वर्गकामो यजेत ' इति वाक्याज्जायमानः शाब्दबोधः स्वर्गभाव्यका यागादिकरणिका यत्किंचिदितिकर्तव्यताका, अर्थभावना शब्दभावनाप्रयोज्या, इति ।

लिङादेः प्रवर्तनायां शक्तिः, शब्दजन्यप्रवृत्तिं प्रति प्रवर्तनाज्ञानस्य हेतुत्वात् । प्रवर्तना च परनिष्ठप्रवृत्तिहेतुः प्रवर्तकनिष्ठो धर्मविशेषः । अहमेनं प्रवर्तयामीति प्रतीतिसाक्षिको धर्मविशेषः । स च धर्मो लोक इच्छादिः । वेदे तु तदसंभवाल्लिङादिनिष्ठः कश्चिदलौकिक इति चाऽऽकलयन्ति ।

नैयायिकास्तु स्वर्गोद्देश्यको यागः, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्ववान् । अथवा, इष्टसाधनकृतिसाध्यबलवदनिष्टाननुबन्धियागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम इति शाब्दबोध इति ।

लिङादिश्रवणे प्रवृत्तिर्जायत इति लिङादिज्ञानं प्रवृत्तिसामग्रीजनकम् । सामग्री च चिकीर्षारूपा । तज्जनकं च, इष्टसाधनत्वबलवदनिष्टानुबन्धित्वकृतिसाध्यत्वज्ञानम् । अन्यतमाभावे प्रवृत्त्यजननात्त्रिविनिगमनाविरहाच्च लिङादेस्त्रितयेऽपि शक्तिरित्याचक्षते ।

वैयाकरणास्तु—स्वर्गकामाभिन्नकर्तृको विधिविषयो याग इति धात्वर्थमुख्यविशेष्यकं शाब्दबोधं वर्णयन्ति ।

तदेतत्परमगहनं सकलशास्त्रोपकारकं शास्त्ररत्नं दुर्विज्ञेयं, यद्यपि भाष्यवार्तिकप्रभृतिभिर्ग्रन्थैः सुविज्ञेयतामापादितं तथाऽपि तर्कपादापरपर्यायशाबरभाष्यप्रथमपादस्य, अतिनिगूढार्थत्वेन दुरवगाहतया यत्सत्यं विमनायितमिव जिज्ञासुकुलमुद्वीक्ष्य, प्रियप्रवरमहाभागैश्चुलुकितमीमांसापाथोधिभिर्वेङ्कलूरपुरस्थश्रीशृङ्गगिरिशंकरमठपाठशालाप्रधानाध्यापकैर्मातृतः पितृतश्च त्रिचतुरपूरुषमनुवृत्तमीमांसापाण्डित्यैः, अपरशिवावताररराजमन्नारगुडिराजशास्त्रित्यागराजमखिराजसमादितानवद्यविद्यैर्मीमांसाकण्ठीरवादिसुगृहीतोपाधिभिर्ब्रह्मश्रीवैद्यनाथशास्त्रिवर्यैर्निरमायि हृदयहारिणी यथार्थनाम्नी प्रभेव सुस्पष्टं प्रकाशयन्ती ललिता च सुप्रसन्ना प्रभाख्या व्याख्या। किं बहुना, इमानेव शास्त्रिपादानाश्रित्य सांप्रतं प्राच्यविद्यानास्थावहेऽपि काले भारतभुवि जीवति परमगभीरं मीमांसाशास्त्रमिति नैतद्वचोऽत्युक्तिकोटिमवगाहते।

पुण्यपत्तनस्थसुप्रतिष्ठितशिक्षणप्रसारकमण्डल्या प्रचाल्यमानेन मीमांसाविद्यालयेनोपक्रम्यमाणोऽयं प्रशस्यतमस्तन्त्रवार्तिकसनाथीकृतशाबरभाष्यादिमहाप्रबन्धप्रकाशनरूपोऽध्यवसायः कस्य वा सचेतसश्चेतो न धिनुयात्। इति सर्वथाऽभिनन्दनार्हा विद्यालयप्रवर्तकाः।

इदं पुनरत्रानाख्यायावस्थानं न युक्तं मन्यामहे। यच्छाबरभाष्यस्यास्याऽऽनन्दाश्रममुद्रणालयव्यवस्थापकैः प्राच्यप्रबन्धप्रकाशनप्रवणैर्नैरवार्थे मुद्रणं तेन सुबहूपकृतं पण्डितनिवहे।

आस्ताम्, उपोद्घातेऽस्मिन्समासतोऽनुक्रान्तान्विषयान्निरीक्ष्य मीमांसाशास्त्रजिज्ञासुभिर्न विरन्तव्यम्। अपि तु संमुद्र्यमाणेऽस्मिन्सूत्रभाष्यप्रभावार्तिकसहिते ग्रन्थ एव सप्रपञ्चं प्रतिपादितान् विषयान् दर्शं दर्शं गाहं गाहं प्रमोदपूरे कृतार्थतां नेयितामात्मा।

मीमांसाशास्त्रस्य विशेषतस्तन्त्रवार्तिकोपष्टब्धशाबरभाष्यस्य धर्मविप्रतिपत्तिजटिलेऽस्मिन् दुराराध्ये कलिकाले समादरणीयतायां नाधिकमावेदनमावश्यकमुत्पश्यामः। तत्र मीमांसारसिका एव परमं प्रमाणमिति पल्लवितामिमं निबन्धमुपसंहरामः।

महामहोपाध्यायः— हानगलकर इत्युपाह्व-विरूपाक्षशास्त्री।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सव्याख्यशाबरभाष्यसमेतं

श्रीमज्जैमिनिप्रणीतं मीमांसादर्शनम् ।

प्रथमं जिज्ञासाधिकरणम्

अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

(प्रतिज्ञासूत्रम्)–

भा० लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि संति संभवे तदर्थान्येव

प्रभा–कल्पकतरुं प्रणमतां हृद्यालंकारनायकीदयितम् ।
ऐरावतेश्वराख्यं कुलदैवतमाश्रयामि सुरमुख्यम् ॥ १ ॥

श्रीसद्गुरून्संप्रणिपत्य सादरं तदीयकारुण्यलवावलम्बनः ।
करोम्यहं भाट्टमतेन टिप्पणीं प्रभाभिधां शाबरभाष्यसन्मणेः ॥ २ ॥

इह खलु सकलपुरुषार्थानर्थसाधनीभूतधर्माधर्मतत्त्वपरिज्ञानाय परमकारुणिको भगवान् जैमिनिराचार्यो धर्ममीमांसाशास्त्रं चिकीर्षुः प्रारिप्सितस्यास्य शास्त्रस्य श्रोतृप्रवृत्तिसिद्धये विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिरूपानुबन्धचतुष्टयं निर्णेतुमिदं प्रथमं सूत्रं प्रणिनाय–अथातो धर्मजिज्ञासा, इति । उक्तं च वार्तिककारैः–

अथातो धर्मजिज्ञासा सूत्रमाद्यमिदं कृतम् ।
धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम् ॥ इति ।
[श्लो० वा० १-१-१-११]

अनेन च वार्तिकेन धर्मस्यैव विशेषरूपेणाज्ञातत्वेन विषयत्वं ज्ञातत्वेन च प्रयोजनत्वमुक्तं भवति । विषयप्रयोजनकथनादेव च शास्त्रप्रयोजनयोः साध्यसाधनभावरूपः संबन्धः, प्रयोजनकामोऽधिकारीति च सिद्धो भवति । तदत्रानेन सूत्रेणेत्थमधिकरणं प्रदर्शितं भवति । अधिकरणं नाम–

विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः ।
प्रयोजनं संगतिश्च शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥

सूत्रेष्वित्यवगन्तव्यम् , नाध्याहारादिभिरेषां परिकल्पनीयोऽर्थः परिभाषितव्यो वा । एवं वेदवाक्यान्येवैभिर्व्याख्यायन्ते, इतरथा वेदवाक्यानि व्याख्येयानि, स्वपदार्थाश्च व्याख्येया इति प्रयत्नगौरवं प्रसज्येत । तत्र लोकेऽयमथशब्दो वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रियार्थो दृष्टः । न चेह किंचिद्वृत्तमुपलभ्यते, भवितव्यं तु तेन, यस्मिन् सत्यनन्तरं

इत्यभियुक्तोक्त्या विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तप्रयोजनसंगतिरूपाणां षण्णामवयवानां समुदायात्मकम् ।

अत्र विषयः "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" [तै० आ० २–१५–१] इति विधिवाक्यम् । विषयत्वं च प्रकृताधिकरणघटकीभूतसंशयविशेष्यत्वम् । संशयस्तु किमयं विधिः स्वर्गाद्यर्थं स्वाध्यायाध्ययनं विधत्ते, अतश्चाध्ययनमात्रेण स्वर्गफलनिष्पत्तेर्न धर्मजिज्ञासार्थं गुरुकुलेऽवस्थातव्यम् , किंतु 'अधीत्य स्नायात्' इति स्मृतिबलेनाध्ययनानन्तरमेव गुरुकुलात्समावर्तितव्यम्, अथवाऽक्षरादिग्रहणपरम्परोपजायमानवाक्यार्थमध्ययनं विधत्ते। ततस्तस्य विचारमन्तरेणासंभवादध्ययनविधिनैवार्थाद् विचारोऽपि विहित इति गुरुकुल एव स्थित्वा वेदवाक्यार्थरूपधर्मोऽपि विचारयितव्य इति ।

पूर्वपक्षस्तु——न स्वाध्यायाध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वेन विधानं युज्यते । शास्त्रान्तराध्ययनदृष्टान्वयव्यतिरेकाभ्यामेवार्थज्ञानार्थत्वावगतेर्विधिवैफल्यापत्तेः । नाप्यवघातादिविधिवदध्ययननियमार्थत्वम् । अवघातविधेर्दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थत्वेन तन्नियमस्य तदपूर्वोपयोगसंभवेऽप्यध्ययनविधेरनारभ्याधीतत्वेन श्रुत्याद्यभावाद्यज्ञाङ्गत्वानवगमेन तदपूर्वे उपयोगासंभवाच्च । तस्मात्स्वर्गार्थमेव स्वाध्यायाध्ययनमित्यध्ययनमात्रादेव समाप्तेऽध्ययनविधिवाक्यार्थे गुरुकुलात्समावर्तितव्यं न तु तत्रैव स्थित्वा वेदार्थो विचारयितव्यः प्रयोजनाभावादित्येवं सूत्राद्बहिरेव पूर्वपक्षे प्राप्ते–

सिद्धान्तमाह भगवान्सूत्रकारः–' अथातो धर्मजिज्ञासा ' इति । तदेतत्सूत्रप्रदर्शितं सिद्धान्तमुपपादयितुं सूत्रघटकीभूताथशब्दार्थं निरूपयितुं चाऽऽरभते- लोक इत्यादिना भगवान्भाष्यकारः । अत्र–

धर्मजिज्ञासाऽवकल्पते। तथा हि--प्रसिद्धपदार्थकः स कल्पितो भवति। तत्तु वेदाध्ययनम् । तस्मिन् हि सति साऽवकल्पते । नैतदेवम् । अन्यस्यापि कर्मणोऽनन्तरं धर्मजिज्ञासा युक्ता, प्रागपि च वेदाध्ययनात्।

लोक इत्यादिभाष्यस्य षडर्थान्संप्रचक्षते।
भाष्यकारानुसारेण प्रयुक्तस्याऽऽदितः पृथक् ॥
सर्वव्याख्यामुपालम्भं प्रत्याख्यानं तथाऽपरे ।
परिसंख्यास्तुती केचिदथशब्दस्य दूषणम् ॥
(श्लो० वा० अ० पा० अ० १-१-१-२६-२७)

इति वार्तिकेन लोक इत्यादिभाष्यस्य सर्वव्याख्यादिरूपाः षडर्थाः प्रदर्शिताः। तत्र **सर्वव्याख्या** सर्वसूत्राणां साधारणी व्याख्या । **उपालम्भः** भवदासादिभिः कृतस्य 'अथातः' इति पदद्वयस्याऽऽनन्तर्यरूपैकार्थकत्वस्य निन्दा। **प्रत्याख्यानम्**—वेदवाक्यानामेव व्याख्याप्रयासः सफलः। उपेतव्यत्वात् । उपायभूतसूत्रव्याख्याप्रयासस्त्वफल इति तद्व्याख्यानिराकरणम्। **परिसंख्या**—वेदसूत्रविरोधे सूत्राण्येवान्यथा नेयानीति सूत्रान्यथानयनम । **स्तुतिः**—सूत्रकारस्य प्रसिद्धार्थकपदसूत्रोपदेशेन प्रशंसा । इति पञ्च पक्षा मतभेदेन भाष्यार्थतया भाष्ययोजनापुरःसरं वार्तिके प्रपञ्चिताः। षष्ठोऽथस्त्वथशब्दस्य दूषणमिति । अस्मिंश्च पक्ष एवं भाष्ययोजना । '**लोके येष्वर्थेषु**' इत्यारभ्य '**न चेह किंचिदवृत्तमुपलभ्यते**' इत्यन्तो ग्रन्थोऽथशब्ददूषणपरः । '**भवितव्यं तु**' इत्यादि '**साऽवकल्पते**' इत्यन्तः समाधानपरः। यद्वा '**लोके**' इत्यादिः '**स कल्पितो भवति**' इत्यन्तो दूषणपरः '**तत्तु**' इत्यादिः '**साऽवकल्पते**' इत्यन्तः समाधानपरः। तत्र प्रथमकल्पे दूषणपरभाष्यस्यायमाशयः। यत्र श्रुतिसूत्रयोर्विरोधाभावस्तत्र सूत्रपदानि प्रसिद्धार्थकान्येवाङ्गीकरणीयानि न त्वध्याहारादिभिरर्थान्तरपराणि कल्पयितव्यानि । इतरथा वेदवाक्यानि सूत्रपदानि च व्याख्येयानीति प्रयत्नगौरवं प्रसज्येत । यत्र तु वेदविरोधः सूत्रस्य तत्राध्याहारादिनाऽन्यथात्वपरिकल्पनं न दोषमावहतीति सूचयितुं भाष्ये '**सति संभवे**' इत्युक्तम्।

उच्यते—तादृशीं तु धर्मजिज्ञासामधिकृत्याथशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः। या वेदाध्ययनमन्तरेण न संभवति। कथम्? वेदवाक्यानामनेकविधो विचार इह वर्तिष्यते। अपि च नैव वयमिह वेदाध्यय-

---

अध्याहारादिभिरित्यत्राध्याहारो नाम—अश्रुतपदान्तरकल्पनम्। आदिपदेन विपरिणामादीनां संग्रहः। एतेषां चोदाहरणानि वार्तिक एव प्रपञ्चितानि तत्रैव द्रष्टव्यानि।

(एवं स्थिते सूत्रे प्रयुक्तोऽयमथशब्दो लोके वृत्तादनन्तरस्य वाचको दृष्टः। तादृशार्थापरित्यागकारणं च वेदविरोधादिकं नोपलभ्यते। आनन्तर्यार्थकत्वं च नैव युज्यते। आनन्तर्यप्रतियोगिनः पूर्ववृत्तस्य कस्याप्यनुपादानात्। अत इमं शब्दं कथं प्रयुक्तवानाचार्य इति।)

भवितव्यं वित्यादिपरिहारभाष्यस्यायमाशयः। अथशब्दस्याऽऽनर्थक्येऽर्थान्तरे वा कल्प्यमाने प्रसिद्धिबाधापत्तेः आनन्तर्यार्थकत्वे सिद्धे तद्बलेनैव यत्किंचित्पूर्ववृत्तं कल्प्यत इति 'भवितव्यं तु' इत्यादिना सामान्यतः परिहारमभिधाय 'तत्तु वेदाध्ययनम्' इत्यादिना विशेषतः परिहारोऽभिधीयते। (वेदाध्ययने कृत एव वेदार्थविचाररूपधर्मजिज्ञासाया उपपन्नतरत्वादिति। द्वितीयकल्पे तु यस्मिन्कस्मिंश्चिदेव पूर्ववृत्ते तदानन्तर्यं धर्मजिज्ञासायामुपपद्यते। अथशब्दोऽपि प्रसिद्धार्थकः प्रकल्पितो भवति। तादृशस्येहानुपलम्भात्। कथं प्रसिद्धार्थकोऽथशब्द इति दूषणपरग्रन्थस्याऽऽशयः। समाधानपरग्रन्थस्य प्रथमकल्प इवाऽऽशयो ज्ञेयः।)

ननु वेदार्थ एव धर्मः, वेदवाक्यान्येव तत्प्रमाणत्वेनोत्तरत्र विचारयिष्यन्तीतीदानीमनिर्णयात्। सूत्रे च धर्मपदमात्रश्रवणात्। चैत्यवन्दनादीनामपि धर्मत्वसंभवादन्यस्यापि बुद्धवाक्याध्ययनादेरनन्तरमपि धर्मजिज्ञासा युक्तेति वेदाध्ययनान्तरमेव धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति न सेत्स्यति। किंच हानोपादानार्थं जिज्ञासा ततः प्रागेव कर्तव्या। अथ धर्मं जिज्ञासित्वा वेदार्थ एव धर्म इति च ज्ञात्वा पश्चाद्धर्मावबोधाय वेदोऽध्येय इति कथं धर्मजिज्ञासाया वेदाध्ययनानन्तर्यमित्यभिप्रायेण शङ्कते—नैतदेवमित्यादिना।

नात् पूर्वं धर्मजिज्ञासायाः प्रतिषेधं शिष्मः परस्ताच्चाऽऽनन्तर्यम् । नह्येतदेकं वाक्यं पुरस्ताच्च वेदाध्ययनाद् धर्मजिज्ञासां प्रतिषेधिष्यति, परस्ताच्चाऽऽनन्तर्यं प्रकरिष्यति । भिद्येत हि तथा वाक्यम् । अन्या हि वचनव्यक्तिरस्य, पुरस्ताद्वेदाध्ययनाद्धर्मजिज्ञासां प्रतिषेधति ।

अत्र प्रागपि चेति भाष्यम् । अपि च वेदाध्ययनात्प्रागिति भिन्नक्रमं योजनीयम् । यद्वा वेदार्थ एव धर्म इत्यादिवक्ष्यमाणार्थनिर्णये सत्यपीयं शङ्का । तदा च वेदमधीत्य 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्येव सूत्रं पठनीयम् । अत्र वेदमधीत्यैवानन्तरं धर्मजिज्ञासा नानधीत्य । वेदमधीत्यानन्तरमेव धर्मजिज्ञासा, नान्यत्कृत्वेत्यर्थद्वयं प्रतिभाति । तदेवं वाक्यभेदभियाऽन्यतरार्थे स्वीकर्तव्ये यदि याऽनन्तरं धर्मजिज्ञासा इत्यनूद्य सा वेदमधीत्यैवेति विधीयते । तदा वेदमधीत्यान्यस्यापि स्नानादेरनन्तरं सा भवितुमर्हतीति लभ्यते ।

यदि च वेदमधीत्य या जिज्ञासा, इत्यनूद्य साऽनन्तरमेवेति विधीयते तदा वेदाध्ययनात्प्रागपि धर्मजिज्ञासाऽऽपतन्ती न वारिता भवतीति कथं वेदाध्ययनानन्तरमेव धर्मजिज्ञासा सिध्यतीत्यभिप्रायेण शङ्कते भगवान्भाष्यकारः— नैतदेवमित्यादिना ।

तादर्थ्यं त्वित्यादि वर्तिष्यत इत्यन्तस्य परिहारभाष्यस्यायमाशयः । वक्ष्यमाणार्थानिर्णयेन या शङ्का सा वेदवाक्यानामनेकविधविचारस्य वर्तिष्यमाणत्वकथनेन निरस्ता भवति । या च हानोपादानाभ्यामित्यादिना शङ्का साऽप्यनेकविधवेदवाक्यविचारस्यानधीतवेदेन कर्तुमशक्यत्वान्नोदेति । न चानवगते वेदार्थस्य धर्मत्वे कथं वेदाध्ययने प्रवृत्तिरिति शङ्कनीयम् । हितकारिपित्रादिभिः प्रवर्तितानां प्रवृत्तिसंभवात् । यदपि द्वितीयकल्प एकस्मिन्वाक्ये वचोव्यक्तिद्वयासंभवादन्यतरग्रहणेऽन्यतरस्याविधानमित्यादि शङ्कितम्, तत्राऽऽनन्तर्यविधिपक्षस्यैवाऽऽश्रयणात् । अन्यस्यापीति । शङ्काया नावकाशः । यत्त्वस्मिन्पक्षेऽधीत्येत्यस्याविधानात् । प्रागपीति चोद्यं तस्यापि वेदवाक्यविचारस्यानधीतवेदेन कर्तुमशक्यत्वात् । तदविधानेऽपि सामर्थ्यादेवाध्ययनस्य पूर्वभा-

अन्या च परस्तादानन्तर्यमुपादिशति; 'वेदानधीत्य'—इत्येकस्यां विधीयतेऽनूद्याऽऽनन्तर्यं, विपरीतमन्यस्यामर्थैकत्वाच्चैकवाक्यतां वक्ष्यति। किंत्वधीते वेदे द्वयमापतति गुरुकुलाच्च समावर्तितव्यं, वेदवाक्यानि च विचारयितव्यानि। तत्र 'गुरुकुलान्मा समावर्तिष्ट' कथं नु वेदवाक्यानि विचारयेदित्येवमर्थोऽयमुपदेशः। यद्येवं, न तर्हि वेदाध्ययनं पूर्वं गम्यते। एवं हि समामनन्ति 'वेदमधीत्य स्नायात्'[1] इति। इह च वेदमधीत्य स्नास्यन्[2] धर्मं जिज्ञासमान इममाम्नायमतिक्रामेत्। न चाऽऽम्नायो नामातिक्रमितव्यः। तदुच्यते—अतिक्रमिष्याम इममाम्नायम्—

त्वसिद्धेर्नावकाशः। किंच प्रदर्शितयोर्वचोव्यक्त्योर्मध्ये नैकोऽपि श्रौतोऽर्थो विधीयते। येन पूर्वोक्तशङ्काया अवकाशः स्यादित्याह—अपि चेत्यादिना वक्ष्यतीत्यन्तेन। किं तर्हि विधीयत इत्यपेक्षायामाह—किंत्वित्यादिना। अध्ययनानन्तरं समापततोर्गुरुकुलवासनिवृत्तिवेदवाक्यविचारयोर्मध्ये वेदवाक्यविचारेऽथशब्दोक्तानन्तर्यस्य सिद्धत्वेनादृष्टार्थत्वापत्त्या वेदवाक्यविचारविरोधिगुरुकुलवासावसानरूपस्नाननिवृत्तिरेव लक्षणयाऽथशब्देनोपदिश्यत इत्यर्थः। अत्र शङ्कते यद्येवमित्यादिनाऽतिक्रमितव्य इत्यन्तेन अस्यायमाशयः। वेदमधीत्य स्नायादिति स्मृत्या स्नाने वेदाध्ययनानन्तर्यविधानात्तस्य च वाचनिकत्वेन प्रबलत्वान्न्यायप्राप्तविचार एव दुर्बलो बाधनीय इति। यद्येवं तर्हीति पूर्वोक्तरीत्या स्नाननिवृत्तिलक्षणाङ्गीकार इत्यर्थः। वेदाध्ययनं पूर्वं न गम्यत इति वेदाध्ययने स्नानपूर्वकालता प्रतीयमाना बाध्येतेत्यर्थः। एतदेवोपपादयति—एवं हीत्यादिना।

समाधत्ते—तदुच्यत इत्यादिना। स्नानस्यैवावश्यं दौर्बल्यमाश्रयणीयम् अन्यथा समस्तस्यैव वेदस्यार्थावबोधार्थतयाऽध्ययनोपात्तस्य तदसाधनत्वापत्त्याऽऽनर्थक्यापत्तेः स्वाध्यायविधिना हि दृष्टसंभवेऽदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति न्यायादर्थावबोधायाध्येतव्यत्वेन विहितो वेदो विचारमन्तरा तादर्थ्या-

---

१ म० स्मृ० ३-२। २ बौधायनगृह्यसूत्रे ६-१। स्नास्यन् इति ह्यापस्तम्बीयसूत्रे अत्र त्विदमर्थतो गृहीतम्।

नातिक्रामन्तो वेदमर्थवन्तं सन्तमनर्थकमवकल्पयेम । दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नाम । न च तस्याध्ययनमात्रात्तत्रभवन्तो याज्ञिकाः फलं समामनन्ति । यदपि च समामनन्तीव, तत्रापि 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्' [जै० सू० ४ ३–१] इत्यर्थवादतां वक्ष्यति । न च 'अधीतवेदस्य स्नानानन्तर्यमेतद्विधीयते' । नह्यत्राऽऽनन्तर्यस्य वक्ता कश्चिच्छब्दोऽस्ति । पूर्वकालतायां क्त्वा स्मर्यते नाऽऽनन्तर्यं । दृष्टार्थता चाऽध्ययनस्याऽऽनन्तर्यं व्याहन्येत ।

संभवाद्विचारमाक्षिप्य तद्विरुद्धं स्नानं स्मार्तं बाधते । तदिदमुच्यते वेदमर्थवन्तं सन्तमित्यादिना । न च तस्याध्ययनमात्रादिति । तस्य वेदस्येत्यर्थः । तथा च वेदाध्ययनमात्रस्य न क्वचिदपि स्वर्गादिरूपं फलं समाम्नायते ।

यदपि क्वचित् तस्य फलाम्नानमिव दृश्यते । यथा यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवति (तै० आ० २ । १५) इति तदपि द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति चतुर्थतृतीयाद्ये पर्णमय्यधिकरणेऽर्थवादतां वक्ष्यति । अस्य च सूत्रस्यायमर्थः । द्रव्याणि च संस्काराश्च कर्माणि च तेष्विति विग्रहः । द्रव्यम्–'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति' इत्यादिवाक्यविहितपर्णतादिरूपम् । संस्कारः–'यदाङ्क्ते' इत्यादिज्योतिष्टोमप्रकरणपठितवाक्यविहिताञ्जनादिरूपः । कर्मपदं संस्कारकर्मणः पृथगुपादानादारादुपकारकरूपप्रयाजादिकर्मपरम् । तेषु फलश्रुतिः । द्रव्यविषये तावत् 'न स पापं श्लोकं शृणोति' इति संस्कारविषये 'चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते' इति । कर्मणि च 'वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते' इति पर्णताया वाक्येन क्रत्वव्यभिचारिजुहूपस्थापितदर्शपूर्णमासरूपक्रतिक्रत्वर्थत्वात् संस्कारस्य च ज्योतिष्टोमादिप्रकरणेन प्रकृतक्रतुफलाधिनियोग्यतासिद्धिद्वारा क्रत्वर्थत्वात्, प्रयाजादेश्च दर्शपूर्णमासप्रकरणेन तदर्थत्वावगमात् परार्थत्वेन न तेषां फलाकाङ्क्षा समस्तीति फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्, विधीयमानद्रव्यादिस्तावकमात्रं स्यादिति । एतावता विचारस्य स्मार्तस्नानेन विरोधमभ्युपगम्य श्रौतत्वाद्विचारस्य स्नानबाधकत्वमभिहितम् । प्रकृते तु विरोध एव नास्तीत्याह–

---

१ 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' [पा० सू० ३–४–२१]

लक्षणया त्वेषोऽर्थः स्यात्, न चेदं इदं स्नानमदृष्टार्थं विधीयते, किंतु लक्षणयाऽस्नानादिनियमस्य पर्यवसानं वेदाध्ययनसमकालमाहुः, 'वेदमधीत्य स्नायात्' गुरुकुलान्मा समावर्तिष्ट '—इत्यदृष्टार्थतापरिहारायैव।

तस्माद्वेदाध्ययनमेव पूर्वमभिनिर्वर्त्यानन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य इत्य-

---

'न चाधीतवेदस्य'—इत्यादिना नाऽऽनन्तर्यं इत्यन्तेन। वेदमधीत्य स्नायादित्यत्र ल्यपः समानकर्तृकयोः पूर्वकाले (पा० सू० ३-४-२१)इति स्मृत्योत्तरकालत्वमात्रमुक्तम्। तस्य चासति बाधकेऽव्यवहितोत्तरकालत्वरूपत्वेऽपि सति वेदाविरोधरूपे बाधक उत्तरत्त्वमात्राश्रयणाद्वेदाध्ययनानन्तरं धर्मं जिज्ञासित्वाऽनन्तरं स्नानकरणेऽपि न स्मृतिविरोध इत्याशयः दृष्टार्थता वाऽध्ययनस्याऽऽनन्तर्ये व्याहन्येत। लक्षणया त्वेषोऽर्थः स्यादिति पूर्वभाष्ये क्त्वाप्रत्ययस्याऽऽनन्तर्यं न वाच्यमित्युक्तम्। यद्यप्यानन्तर्यं वाच्यं भवति तथाऽपि प्रकृते शक्यार्थपरिग्रहेऽध्ययनस्य दृष्टार्थता भज्येतेति तदविरोधाय प्रयाजशेषाभिघारणन्यायेनोत्तरकालतामात्रमेव लक्षणया ग्रहीतव्यमिति भावः।

वेदमधीत्य स्नायादित्यत्र स्नानशब्देनाऽऽप्लवनमात्रमुच्यते। तच्च ज्योतिष्टोमादिवत् फलार्थं दीक्षितस्नानवद्वा बटुसंस्कारार्थं विधीयते। न चैतादृशं वेदाध्ययनानन्तरमुपादिश्यमानमपि विचारं विरुणद्धीत्येवं स्मृतिविरोधाभावशङ्कायामाह-न चेत्यादिनाऽऽहुरित्यन्तेन। अयमाशयः-वेदमधीत्य स्नायादित्ययं विधिर्ब्रह्मचारिधर्मस्यास्नानादिनियमस्यानिर्दिष्टावधेरवधिमपेक्षमाणस्याऽऽकाङ्क्षिताविधिन्यायेनावधिमात्रसमर्पको न त्वाप्लवनमात्रविधायकः। अनपेक्षितत्वाददृष्टकल्पनापत्तेश्च। अतः स्नानशब्देन स्वविरुद्धस्यास्नाननियमस्य तत्सहचारिणां चान्येषां निवृत्तिरेव लक्ष्यते। तथा च वेदमधीत्य स्नायाद् वेदाध्ययनानन्तरमस्नानादिनियमं वर्जयेदित्यध्ययनसमाप्तिरेवास्नानादिनियमजातस्यावधिरित्यनेनोपादिश्यत इति। न चाधीत्य स्नायादिति स्मृत्यविरोधार्थमध्ययनानन्तरं गुरुकुलात्परावृत्य पुनर्गुरुकुलं प्रविश्य धर्मे जिज्ञास्यमानेऽपि न वेदस्याऽऽनर्थक्यं संभवतीत्येवमेव क्रियतामिति वाच्यम्। यत एवंकरणेऽपि न स्मृति-

थशब्दस्य सामर्थ्यम् । न च ब्रूमोऽन्यस्य कर्मणोऽनन्तरं धर्मजिज्ञासा न कर्तव्येति । किंतु वेदमधीत्य त्वरितेन न स्नातव्यमनन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य इत्यथशब्दस्यार्थः ।

अतःशब्दो वृत्तस्यापदेशको हेत्वर्थः । यथा क्षेमसुभिक्षोऽयमतोऽहमस्मिन् देशे प्रतिवसामीति । एवमधीतो वेदो धर्मजिज्ञासायां हेतुर्ज्ञातः । अनन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य इत्यतःशब्दस्य सामर्थ्यम् । धर्माय हि वेदवाक्यानि विचारयितुमनधीतवेदो न शक्नुयात् । अत एतस्मात्कारणादनन्तरं धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेदित्यतः शब्दस्यार्थः ।

विरोधः परिहृतो भवति । तथा हि—एतत्स्मृत्यनुरोधेनाध्ययनानन्तरं स्नाने क्रियमाणेऽनन्तरं "स्नात्वा भार्यामुपेयात्" इति स्मृत्या दारपरिग्रहः प्राप्नोति । अनन्तरं च कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिनाऽऽधानादि । तदवश्यं विचारसिद्ध्यर्थं यस्य कस्यचिद्बाधे कर्तव्येऽध्ययनानन्तरमुपनिपतितो विचारस्तत्कालवृत्ति स्नानमेव बाधत इति ।

एतावता स्मार्तस्य क्रमस्य स्नानपदार्थसामान्ये सकलब्रह्मचारिधर्मनिवृत्तिरूपे बाधोऽभिहितः । इदानीं यस्यैव गुरुकुलवासनिवृत्तिरूपस्य स्नानस्य विचारविरोधित्वं तन्निष्ठक्रमस्यैव बाधनं न त्वविरोधिमधुमांसभक्षणवर्जनादिनिवृत्तिनिष्ठानन्तर्यस्यापि । अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गादित्याह—वेदमधीत्य स्नायादित्यादिना न परिहारायैवेत्यनेन । वेदमधीत्य स्नायादित्यस्यार्थः—गुरुकुलान्मा समावर्तिष्टैवेति । गुरुकुलवासव्यतिरिक्तसकलब्रह्मचारिधर्मान्वर्जयेदिति भावः । तथा चोक्तं वार्तिके—

स्नानोपलक्षिता चात्र निवृत्तिर्गुरुवेश्मनः ।
विरोधित्वेन बाध्येत न तु मध्वादिभक्षणम् ।
तस्माद्गुरुकुले तिष्ठन्मधुमांसाद्यवर्जयन् ।
जिज्ञासेताविरुद्धत्वाद्धर्ममित्यवगम्यते ॥

(श्लो० वा० १-१-१०८-१०१) ।

धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा । सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा । स कथं जिज्ञासितव्यः ? को धर्मः, कथंलक्षणः, कान्यस्य साधनानि, कानि साधनाभासानि, किंपरश्चेति । तत्र को धर्मः कथंलक्षण इत्येकेनैव सूत्रेण व्याख्यातम्–चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । कान्यस्य साधनानि, कानि साधनाभासानि, किंपरश्चेति शेषलक्षणेन व्याख्यातम् । क्व पुरुषपरत्वं क्व पुरुषो गूणभूत इत्येतासां प्रतिज्ञानां पिण्डस्यैतत्सूत्रं 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति ।

अथशब्दार्थमुपसंहरति–तस्मादिति । धर्मजिज्ञासातः पूर्वं वेदाध्ययनमेवाभिनिर्वर्त्यं (र्त्यं) न तु गुरुकुलवासनिवृत्तिमपीत्यर्थः ।

अतःशब्दार्थं निरूपयति–अतःशब्द इत्यादिना । अतःशब्दो जिज्ञासायामध्ययनस्य हेतुत्वार्थक इत्यर्थः । न चाध्ययनानन्तर्याभिधायिनाऽथशब्देनैव दृष्टार्थत्वानुरोधेनाध्ययनस्य जिज्ञासाहेतुता सिद्धेति किं पुनरतःशब्देनेति वाच्यम् । यतोऽथशब्दमात्रेणाधीतवेदः पुरुषो जिज्ञासायां योग्यो भवतीत्येतावत्सिध्यति न त्वध्ययनविधिविहिताध्ययनमेव हेतुरिति । तथा हि । अतःशब्दाभावे हि स्वर्गकामो यजेतेत्यादि क्रतुविषयः क्रत्वनुष्ठानसिद्ध्यर्थं विद्यामपेक्षमाणास्तत्सिद्ध्यर्थं विचारमपि सर्ववर्णसाधारण्येनाऽऽक्षिपेयुरिति शूद्रा अपि कर्मस्वधिकुर्युरित्यापतति । सति त्वतःशब्देऽथ–वेदाध्ययनानन्तरम् । अतोऽधीतवेदत्वात्कारणाद्वेदार्थभूतधर्मजिज्ञासा कर्तव्येति लभ्यते । तथा च स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यध्ययनविधिनाऽर्थज्ञानोद्देशेन त्रयाणामेव प्रकृतानां वर्णानामुपनयनसंस्कृतानामध्ययनं विचारश्च विधीयत इति त्रैवर्णिकेष्वेव विद्वत्सु लब्धेषु तानेव लब्ध्वा क्रतुविधयः कृतार्था भवन्तीति न सर्ववर्णसाधारण्येन विद्यां विचारं च स्वातन्त्र्येण प्रयुञ्जत इति शूद्राधिकारव्यावृत्तिः सिध्यतीति प्रयोजनवानतःशब्दः । **धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेदिति** । धर्मज्ञानेच्छा मे भूयादित्याकारकेच्छाश्रयो भूयादित्यर्थः । न हीच्छाविषयकेच्छा लोकेऽप्रसिद्धा । मन्दाग्नीनां भोजनेच्छारहितानां भोजनेच्छायामिच्छादर्शनात् । **धर्माय जिज्ञासेति** । नेदं

---

१ पू. मी १।१।२।

धर्मः प्रसिद्धो वा स्यादप्रसिद्धो वा ? स चेत्प्रसिद्धो न जिज्ञासितव्यः । अथाप्रसिद्धो नतराम् । तदेतदनर्थकं धर्मजिज्ञासाप्रकरणम् । अथवाऽर्थवत् । धर्मं प्रति हि विप्रतिपन्ना बहुविदः केचिदन्यं धर्ममाहुः

विग्रहदर्शनपरम् । प्रकृतिविकारभावस्थल एव चतुर्थी समासस्येष्टत्वात्प्रकृते च तदभावात् ; किंतु 'सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा' इत्येव विग्रहप्रदर्शनपरं भाष्यम 'धर्माय' इति तादर्थ्यरूपषष्ठ्यर्थविशेषग्रहणसूचनपरम् । सकलस्यापि वक्ष्यमाणशास्त्रार्थस्यास्यामेव प्रतिज्ञायामन्तर्भावं दर्शयति—'स कथं जिज्ञासितव्यः' इत्यादिना । तत्र 'को धर्मः कथंलक्षणः' इति भाष्यावयवाभ्यां धर्मस्वरूपविषयस्तल्लक्षणविषयश्च विचारः प्रतिज्ञातो भवति । 'कान्यस्य साधनानि' इति च सिद्धान्त्यभिमतसाधनप्रदर्शनपरम् । 'साधनाभासानि' इति च पूर्वपक्ष्यभिमतसाधनप्रदर्शनपरम् 'किंपरश्च' इति च धर्मफलप्रदर्शनपरम् । एतेषां प्रतिज्ञातानां व्याख्याप्रदेशं प्रदर्शयति भगवान्भाष्यकारः—'तत्र को धर्मः' इत्यादिना । तत्र 'को धर्मः कथंलक्षणः' इति धर्मप्रमाणतत्स्वरूपे चोदनासूत्रेण सूचिते प्रथमद्वितीयाध्यायाभ्यां विस्तरेण प्रतिपाद्येते । 'कान्यस्य साधनानि' इत्यादि चावशिष्टैरध्यायैः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । 'शेषलक्षणेन' इत्यत्र शेषं तल्लक्षणं चेति विग्रहः । अध्यायानां बहुत्वेऽप्येकवचनं लक्षणत्वरूपसामान्याभिप्रायकं ज्ञेयम् । 'किंपरश्च' इत्यस्य विवरणम्—'क्व पुरुषपरत्वं क्व वा पुरुषो गुणभूतः' इति । कुत्र धर्मस्य फलार्थत्वं कुत्र वा तदभाव इत्यर्थः ।

सूत्रकारेण 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति सूत्रेण धर्मोऽस्य शास्त्रस्य प्रतिपाद्यमानतया प्रयोजनमिति वदता शास्त्रस्य प्रयोजनेन सह प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः शास्त्रावतारहेतुभूत इति सूचितम् । अत एवोक्तं वार्तिकेऽपि—

"शास्त्रं प्रयोजनं चैव संबन्धस्याऽऽश्रयावुभौ ।
तदुक्त्यन्तर्गतस्तस्माद्भिन्नो नोक्तः प्रयोजनात्" ॥ इति ।

[श्लो० वा० १-१-१-१८]

स चायं संबन्धो न शास्त्रारम्भहेतुः संभवति। धर्मस्याजिज्ञास्यत्वात् । न ह्यजिज्ञासितप्रतिपादकतया शास्त्रारम्भः संभवतीत्यभिप्रायेण शङ्कते-धर्मः प्रसिद्धो वा स्यादित्यादिना धर्मजिज्ञासाप्रकरणमित्यन्तेन । धर्मस्य प्रसिद्धत्वेऽयमेव धर्म इति निर्णीतत्वाज्जिज्ञासा नोदीयात् । अप्रसिद्धत्वे च ज्ञानेच्छयोरुभयोरपि तत्रासंभवान्नतरामित्यतिशयोपपत्तिः । तथा च जिज्ञासितार्थप्रतिपादकं धर्मविचारात्मकं शास्त्रं न भवतीति निरुक्तसंबन्धो न शास्त्रावतारहेतुः संभवतीति भावः । एवं शङ्कायां परिहारमाह—' अथवाऽर्थवत् ' इत्यादिना। अयमाशयः—धर्मविषये बहुमार्गविदां विप्रतिपत्तिदर्शनाच्छ्रेयसरूपप्रयोजनवत्त्वस्य च सत्त्वात्संदिग्धत्वसप्रयोजनत्वरूपं कारणं वर्तत इति कार्येणापि जिज्ञास्यत्वेन भवितव्यम् । अतश्च जिज्ञासितार्थप्रतिपादकत्वसंभवात्प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबन्धस्य शास्त्रारम्भहेतुत्वं संभवत्येवेति धर्ममीमांसाशास्त्रं धर्मनिर्णयप्रयोजकमारम्भणीयमिति । एतावता च भाष्येणैतत्सूत्रसूचितः सिद्धान्त एवं प्रदर्शितो भवति । तथा हि—अध्ययनविधिना न स्वर्गाद्यर्थमध्ययनं विधीयते " लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना" इति न्यायेन दृष्टफलसंभवेऽदृष्ट (फल) कल्पनस्यान्याय्यत्वात् । किंत्वर्थज्ञानोद्देशेनैवाध्ययनं विधीयते । न च तस्य प्राप्तत्वाद्विध्यानर्थक्यमिति शङ्क्यम् । अध्ययनेनैवार्थज्ञानं संपादनीयमिति नियमार्थत्वेन सार्थक्यात् । न च नियमस्य ज्ञानस्वरूपे क्रत्वपूर्वे वोपयोगासंभवेनाऽऽनर्थक्यमिति वाच्यम् । यतो नोभयथाऽपि ब्रूमः । किंतु योऽयमग्निहोत्रादिष्वधीतवेदानां त्रैवर्णिकानामेवाधिकारो नानधीतवेदानां शूद्राणामित्यधिकारनियमः स प्रयोजनमध्ययनविधेः । तथा हि—असत्यध्ययनविधावग्निहोत्रादिशास्त्राणि विद्वांसमलभमानान्यविद्वांसमेवाधिकृत्य विद्यामन्तरेण चानुष्ठानासंभवाद्विद्यामाक्षिपन्त्यविशेषाच्चतुरो वर्णानधिकुर्युः । सति त्वध्ययनविधौ त्रैवर्णिकानामेव विदुषामधिकारो भवति । न तुरीयादेः । तथा हि—" वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम् " इति द्वितीयानिर्देशादुपनयनसंस्कृतास्त्रैवर्णिकाः किमस्माभिः कर्तव्यमित्यपेक्षन्ते । सत्संनिधौ चानिर्दिष्टकर्तृकमध्ययनं कर्तारमपेक्षते । तत्रापेक्षासंनिधियोग्यत्वैरेवं विज्ञायते त्रैवर्णिकैरेवोपनी-

केचिदन्यम् । सोऽयमविचार्य प्रवर्तमानः केचिदेवोपाददानो विहन्येत। अनर्थं च ऋच्छेत् । तस्माद्धर्मो जिज्ञासितव्य इति ॥ १ ॥

स हि निःश्रेयसेन पुरुषं संयुनक्तीति प्रतिजानीमहे । तदभिधीयते—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

तेरक्षरग्रहणेनाध्ययनादिपरम्परयाऽर्थज्ञानं कर्तव्यमिति । एवं च फलवदध्ययनकर्तृभूतमाणवकसंस्कारत्वादुपनयनमध्ययनाङ्गम् । अध्ययनमपि च दृष्टार्थज्ञानार्थम् । अर्थज्ञानं त्वनुष्ठानौपयिकत्वात्तत्सिद्धफलकमेवेति सर्वेषां फलवत्त्वम् । एवं च त्रैवर्णिकेषु विद्वत्सु लब्धेषु नाग्निहोत्रादिविधयश्चतुर्थवर्णस्य विद्यामाक्षिपन्ति किंतु त्रैवर्णिकानेव विदुषोऽधिकुर्वन्ति । सोऽयमनियमः षष्ठेऽपशूद्राधिकरणे वक्ष्यमाणोऽध्ययनविधिप्रसादलभ्य एवेति फलवानेवाध्ययनविधिः । तेनार्थज्ञानावसानमध्ययनमध्ययनविधिना विधीयत इति विचारमन्तरा तदनुपपत्तेरध्ययनविधिरेव विचारमाक्षिपंस्तद्विरुद्धं स्मार्तं स्नानं बाधत इति सिद्धमध्ययनानन्तरं गुरुकुल एव स्थित्वा धर्माधर्मावपि विचार्य स्नातव्यमिति । संगतिस्तु सर्वत्राधिकरणेषु चतुर्विधा विज्ञेया—शास्त्रसंगतिरध्यायसंगतिः पादसंगतिरधिकरणसंगतिश्चेति । तत्रास्यापि सूत्रस्य शास्त्रस्यैव सतः स्वस्वभिन्नशास्त्रारम्भसिद्धिहेतुत्वमपि । यथा स्वाध्यायविधेरितराध्ययनवत्स्वाध्ययनप्रयोजकत्वं तथा प्रकृतेऽपि संभवतीत्यस्याधिकरणस्य शास्त्रप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्वरूपा शास्त्रसंगतिः सुलभा । शास्त्रप्रतिपाद्यश्चार्थो धर्मः । प्रकृते चार्थज्ञानोद्देश्यकाध्ययनात्मकधर्मप्रतिपादनाद्धर्मावगमप्रमाणनिरूपणपरप्रथमाध्यायसंगतिः । एवं विधिप्रामाण्यनिरूपणपरपादसंगतिरपि सुलभा । अधिकरणसंगतिस्त्वाद्याधिकरणत्वेन नापेक्ष्यते । शास्त्रारम्भहेतुभूतविषयप्रयोजनादिरूपानुबन्धचतुष्टयानिर्णायकत्वादस्याधिकरणस्य शास्त्रादावुपोद्घातरूपा संगतिः । पूर्वपक्षे प्रयोजनं विचारं विना यथाकथंचित्प्रतिपादितार्थज्ञानेन कर्मानुष्ठानेऽपि फलसिद्धिः । सिद्धान्ते तु विचारपूर्वकज्ञानादेवानुष्ठितात्फलसिद्धिरिति । इति धर्मजिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

एवं समर्थितारम्भं शास्त्रमारभते—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । अत्र पूर्वाधिकरणे कर्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातो धर्मविचारो विषयः । स कर्तव्यो न

चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः। आचार्यचोदितः करोमीति हि दृश्यते। लक्ष्यते येन तल्लक्षणम्। धूमो लक्षणमग्नेरिति हि वदन्ति।

वेति संशयः। धर्मेऽलौकिके लक्षणप्रमाणयोरसंभवान्नरविषाणवत्तद्विचारो न कर्तव्य इति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्ते धर्मे लक्षणप्रमाणयोः प्रतिपादनाद्धर्मविचारात्मकशास्त्रसंगतिः। चोदनाया धर्मे प्रामाण्यनिरूपणाच्च पादाध्यायसंगती स्पष्टे। "आक्षेपिकी त्वनन्तरा" एवं पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सूत्रकारः। सूत्रस्य चायमर्थः—योऽयं निष्प्रमाणकप्रत्यक्षादिप्रमाणकचोदनाप्रमाणकत्वादीनां विप्रतिपत्तिविशेषाणां विषयभूतः साधारणात्मा धर्मपदार्थः स चोदनालक्षण इति। चोदनैव लक्षणं प्रमाणं यस्य चोदना लक्षणमेव यस्येति द्वेधा विग्रहो ज्ञेयः। तथा प्रथमविग्रहेण चोदनाव्यतिरिक्तस्य प्रत्यक्षादेर्धर्मे प्रामाण्यं व्यावर्त्यते। द्वितीयेन तु चोदनाया अप्रामाण्यशङ्का व्यावर्त्यते। एवं च चोदनाप्रमाणकत्वरूपलक्षणस्य चोदनारूपप्रमाणस्य च संभवाद्धर्मविचारः कर्तव्य इत्येवं सूत्रप्रतिपादितं सिद्धान्तं प्रतिपादयितुं सूत्रघटकीभूतचोदनाशब्दार्थं निरूपयति—चोदनेतीत्यादिना भाष्यकारः। क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमिति। क्रियाया यत्किंचिदितिकर्तव्यताकयागादिरूपायाः। प्रवर्तकं प्रवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपप्रवर्तनाबोधकलिङादिप्रत्ययघटितं वचनं "यजेत स्वर्गकामः" इत्यादिरूपं वाक्यम्। एवं चोदनापदार्थः सिद्धः। तथा चोक्तं वार्तिके—

"क्रियाद्यपेक्षितैः पूर्णः समर्थः प्रत्ययो विधौ।
तेन प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिंश्चोदनोच्यते॥ इति।
[श्लो० वा० १।१।२।३]

किं केन कथमित्यपेक्षितैः साध्यसाधनेतिकर्तव्यतांशैः पूर्णः संबद्धार्थको लिङादिर्विधौ पुरुषप्रवर्तने समर्थो भवति। तत्पूरकं च वाक्यमिति प्रवर्तकं वाक्यमेव चोदनेत्युच्यत इत्यर्थः। चोदनापदस्य निरुक्तार्थकत्वे लौकिकव्यवहारं प्रमाणयति—आचार्यचोदित इति। आचार्यप्रयुक्तप्रवर्तनाबोधकलिङा-

तया यो लक्ष्यते सोऽर्थः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्तीति प्रतिजानीमहे । चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं नान्यत्किंच, नेन्द्रियम् ।

नन्वतथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदना यथा यत्किंचन लौकिकं वचनं नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति । तत्तथ्यमपि भवति वितथमपि भवतीति ।

दिघटितवाक्यप्रवर्तित इत्यर्थः । गामानयेत्यादितादृशवाक्यजन्यं यत्प्रवर्तनाज्ञानं गवानयनेऽयं मां प्रवर्तयतीत्याकारकं तज्जन्यं तद्गवानयनं मदिष्टसाधनमित्याकारकं ज्ञानं तदाश्रयोऽहमिति भावः । लक्षणशब्दार्थमाह—लक्ष्यत इत्यादिना । ज्ञानजनकमित्यर्थः । यथा धूमोऽग्नेर्लक्षणम् । ज्ञानजनकमित्यर्थः ।

तया यो लक्ष्यत इति । चोदनाजन्यप्रमाविषयः पुरुषनिःश्रेयसहेतुभूतश्च यः स धर्म इति प्रतिज्ञायत इति भावः । संभावितो हि प्रतिज्ञातोऽर्थो हेतुना साधयितुं शक्यते । शब्दस्य च नित्यं प्रमाणान्तरपरतन्त्रस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं प्रत्यक्षादेश्च स्वतन्त्रस्याप्रामाण्यमिति चोदनैव प्रमाणमेवेत्यनेन प्रतिज्ञातम् । तदिदमवधारणद्वयसंभावितार्थं सद्युक्तिसाकाङ्क्षमिति मन्वानः संभावनापदलाभार्थं प्रतिज्ञाद्वयेऽपि युक्तिलेशं प्रदर्शयति—चोदना हीत्यादीना, इन्द्रियमित्यन्तेन । अत्र चोदनाशब्दः शब्दसामान्यपरो न तु पूर्वोक्तविधायकवाक्यपरः । तस्य भूतादिविषयकत्वासंभवात् । प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यनिरसनपूर्वकं शब्दसामान्यस्य प्रामाण्यप्रसाधनमन्तरा शब्दविशेषभूतचोदनायाः प्रामाण्यप्रदर्शनस्यानवसरत्वाच्च । तथा च शब्दसामान्यस्यायं स्वभावः यदिन्द्रियाद्यगम्यभूतभविष्यदाद्यर्थबोधनम् । अत एवोक्तं वार्तिके—

अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि ॥ इति ।

[श्लो० वा० १ । १ । २ । ६]

इन्द्रियादीनां तु नैवंविधेषु भूतादिषु सामर्थ्यं विद्यते । अतश्चायं भाष्याशयः—चोदना धर्मे प्रमाणं, न त्विन्द्रियादिकम् । शब्दसामान्यस्य ज्ञानजनकत्वेन प्रामाण्यसंभवाच्चोदनायाश्च शब्दत्वादतः संभवत्येवातीन्द्रिये धर्मे चोदनायाः प्रामाण्यमिति नान्यत्किंच नेन्द्रियमिति । नान्यत्किंचेति पदच्छेदः । तथा

उच्यते--विप्रतिषिद्धमिदमुच्यते--ब्रवीति, वितथं चेति। ब्रवीतीत्युच्यतेऽवबोधयति बुध्यमानस्य निमित्तं भवतीति। यस्मिंश्च निमित्तभूते सत्यवबुध्यते, सोऽवबोधयति। यदि च चोदनायां सत्यामग्निहोत्रात्स्वर्गो भवतीति गम्यते, कथमुच्यते न तथा भवतीति। अथ न तथा भवतीति कथमवबुध्यते। असन्तमर्थमवबुध्यत इति विप्रतिषिद्धम्।

च शब्दस्यैव तादृशार्थबोधनसामर्थ्यं न तु तद्व्यतिरिक्तप्रमाणसामान्यस्य अत्रैव हेतुः-नेन्द्रियमिति। यत इन्द्रियसमर्थमतस्तत्पूर्वकत्वादितरत्सर्वमसमर्थमिति भावः। अथवा न्यान्यत्समर्थमित्यर्थः। किंचेति प्रश्नार्थे। कुत इत्यर्थः। नेन्द्रियमिति तु पूर्ववदेव हेतुरिति व्याख्येयम्।

ननु वेदः पौरुषेयोऽपौरुषेयो वा। यदि पौरुषेयस्तर्हि तस्य प्रत्यक्षाद्यनवगतार्थकबुद्धादिप्रयुक्तचैत्यवन्दनादिवाक्यसाधर्म्यात्प्रामाण्यं दुर्घटम्। यद्यपौरुषेयस्तर्हि शब्दप्रामाण्यहेतुभूताप्तोच्चरितत्वस्याभावेन सुतरां प्रामाण्यं दुर्लभमित्यभिप्रायेण शङ्कते--नन्वतथाभूतमित्यादिना भवतीतीत्यन्तेन। अतथाभूतमिति असत्यमित्यर्थः। तथा च वेदस्य धर्माधर्मप्रामाण्यं न संभवतीत्याशयः। समाधत्ते--उच्यत इत्यादिना तस्मादवितथ इत्यन्तेन। परिहारभाष्यस्यायमाशयः-- ज्ञानस्य प्रामाण्यमप्रमाण्यं च स्वत एव निर्णीयत इति सांख्याः। उभयमपि कारणगुणदोषादिनेति तार्किकाः। अप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं प्रामाण्यस्य च परतस्त्वमिति बौद्धाः। प्रामाण्यं स्वतोऽप्रामाण्यमेव परत इति तु मीमांसकाः। तथा चोक्तं वार्तिके--

स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गम्यताम्।
न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यते॥ इत्यादिना।
[श्लो० वा० १।१।२।४७]

अयं विचारो मतान्तरनिरासपूर्वकं वार्तिक एव प्रपञ्चितस्तत्रैव द्रष्टव्यः। तथा च सिद्धान्ते ज्ञानप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात्प्रामाण्यकारणं नापेक्ष्यते। अप्रामाण्यमेव तु कारणाधीनं तच्च कारणं ज्ञानानुत्पत्तिः। उत्पन्नस्य ज्ञानस्य संशयात्मकता। उत्तरकाले बाधकप्रत्ययान्तरोत्पत्तिः। करणे दोषवत्ताज्ञानं

न च 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यतो वचनात्संदिग्धमवगम्यते भवति वा स्वर्गो न वा भवतीति' न च निश्चितमवगम्यमानमिदं मिथ्या स्यात्। यो हि जनित्वा प्रध्वंसते नैतदेवमिति स मिथ्या प्रत्ययः। न चैष कालान्तरे पुरुषान्तरेऽवस्थान्तरे देशान्तरे वा विपर्येति। तस्मादवितथः। यत्तु लौकिकं वचनं तच्चेत्प्रत्ययितात्पुरुषादिन्द्रियाविषयं वाऽवितथमेव तत्। अथाप्रत्ययितादनिन्द्रियाविषयं वा तत्पुरुषबुद्धिप्रभवमप्रमाणम्। अशक्यं हि तत्पुरुषेण ज्ञातुमृते वचनात्।

च। तत्र प्रकृते वेदस्य कर्तृस्मरणाभावादियुक्तिनिचयेनापौरुषेयत्वस्य साधयिष्यमाणत्वान्न करणदोषज्ञानं शक्यशङ्कम्। नापि 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इत्यादिवाक्यं संशयात्मकं ज्ञानमुत्पादयति। नाप्येवद्वाक्यजन्यज्ञानस्याग्निहोत्रात्स्वर्गो न भवतीति बाधकज्ञानं कदाऽपि कस्यापि जायते। न वा ज्ञानमेव नोत्पद्यते। अतोऽप्रामाण्यकारणत्वेन संभावितानां मध्य इह कस्याप्यनुपलम्भादप्रामाण्यशङ्काया दूरापास्तत्वेन स्वतःसिद्धं प्रामाण्यं निरपवादं तिष्ठतीति। तदत्र विप्रतिषिद्धमिदं, ब्रवीति वितथं चेति बोधयति न बोधयतीति विप्रतिषिद्धमित्यर्थः। तथा चैतत्पादान्त्याधिकरणे वेदापौरुषेयत्वस्य स्थापयिष्यमाणत्वादत्रैवोपरितनभाष्येण संशयविपर्ययज्ञानयोर्निरसिष्यमाणत्वाच्चैतद्भाष्यं ज्ञानानुत्पत्तिरूपाप्रामाण्यकारणनिराकरणपरमेवाति वेदितव्यम्। अमुमेव विरोधमुपपादयति—ब्रवीतीत्यादिना विप्राषिद्धमित्यन्तेन। न तथा भवतीति। न बोधयतीत्यर्थः। कथमवबुध्यत इति। कथं ज्ञायत इत्यर्थः। असन्तमर्थमवबुध्यत इति विप्रतिषिद्धमिति। अर्थोऽवबुध्यते नावबुध्यत इति विरुद्धमित्यर्थः। एवं ज्ञानानुत्पत्तिरूपं कारणं निरस्य द्वितीयं निरस्यति—न च स्वर्गकाम इत्यादिना अतः संदिग्धार्थबोधकत्वं नास्तीति भावः। बाधकं प्रत्ययान्तरमपि वेदजन्यज्ञानस्याप्रामाण्यकारणं नास्तीत्युपपादयति—न च निश्चितमित्यादिना विपर्येतीत्यन्तेन। भाष्यं स्पष्टार्थम्। तस्मादवितथ इति। नाप्रमाणमित्यर्थः।

अपरस्मात्पौरुषेयाद्वचनात्तदवगतमिति चेत्, तदपि तेनैव तुल्यम्। नैवंजातीयकेष्वर्थेषु पुरुषवचनं प्रामाण्यमुपैति जात्यन्धानामिव वचनं रूपविशेषेषु। नन्वाविदुषामुपदेशो नावकल्पते, उपदिष्टवन्तश्च मन्वादयस्तस्मात्पुरुषास्स[न्तो] [षो: स]न्तो विदितवन्तश्च, यथा चक्षुषा रूपमुपलभ्यत इति दर्शनादेवावगतम्। उच्यते—उपदेशो हि व्यामोहादपि भवन्ति, असति व्यामोहे वेदादपि भवन्ति। अपि च पौरुषेयाद्वचनादेवमयं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्ययो, नैवमयमर्थ इति।

यत्तु पूर्वपक्षे लौकिकवचनमप्रामाण्ये दृष्टान्ततयोपन्यस्तं तदनुभाष्ये दूषयति—यत्त्वित्यादिना ऋते वचनादित्यन्तेन। प्रत्ययितादिति। तथाभूतमतथाभूतं वा यथादृष्टार्थं यो वदति स प्रत्ययितस्तस्मादित्यर्थः। इन्द्रियाविषयं वेति इन्द्रियपदं मूलभूतप्रमाणसामान्योपलक्षणम्। अवितथमिति। नाप्रमाणमित्यर्थः।

तथा चायं भाष्याशयः—यथा यत्किंचनेति। पूर्वपक्ष्युपन्यस्तं दृष्टान्तवचनं यदि संभवत्प्रमाणभूतं प्रत्ययितपुरुषोच्चारितं च तदा तत्प्रमाणमेवेति दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम्। यदि तद्वचनप्रत्ययितपुरुषवक्तृकमसंभवन्मूलप्रमाणं वा तदा केवलपुरुषबुद्धिप्रभवं मूलदोषेण दुष्टत्वादप्रमाणमेवेति न तद्दृष्टान्तेनादुष्टस्यापि वेदवचसोऽप्रामाण्यं शङ्कितुं शक्यमिति। अत्र च पूर्वभाष्ये वाशब्दः समुच्चयार्थकः। उत्तरत्र च विकल्पार्थकः। निपातानामनेकार्थत्वादेकैकस्याप्यप्रामाण्यापादकत्वात्। यथाऽनृतवादिनि पुरुषे सति तदुच्यमानस्यार्थस्य प्रमातुं योग्यत्वेऽप्यप्रामाण्यमेवानाश्वासाद्दृष्टम्। तथा वा वक्तरि प्रत्ययिते सत्यपि तदुच्यमानार्थः प्रत्यक्षाद्यसंभवेन द्रष्टुमशक्यश्चेत्तत्राप्यप्रामाण्यमेव। न ह्यतीन्द्रियार्थविषये वचनमन्तराऽवगतिः संभवति। तदिदमुक्तम्-अशक्यं हि तत्, पुरुषेण ज्ञातुमृते वचनादिति भाष्येण। न चात्र तच्चेत्प्रत्ययिता[त्पुरुषादि]न्द्रियविषयं वेत्यादिभाष्येण सम्यङ्मूलापेक्षं प्रामाण्यं प्रदर्शितं गुणाधीनमेव सिध्यतीति प्रामाण्ये स्वतस्त्वं साधितं विरुध्येतेति शङ्क्यम्। तादृशभाष्यस्यापवादभूताप्रामाण्यनिवृत्त्यर्थं गुणद्वारेण दोषाभावोपवर्णनमात्रपरत्वेन प्रामाण्याय

विप्लवते हि खल्वपि कश्चित्पुरुषकृताद्वचनात्प्रत्ययः । न तु वेदवचनस्य मिथ्यात्वे किंचन प्रमाणमस्ति। ननु सामान्यतो दृष्टं पौरुषेयं वचनं वितथमुपलभ्य वचनसाम्यादिदमपि वितथमवगम्यते। न। अन्यत्वात् । न ह्यन्यस्य वितथभावेऽन्यस्य वैतथ्यं भवितुमर्हति । अन्यत्वादेव । न हि देवदत्तस्य श्यामत्वे यज्ञदत्तस्यापि श्यामत्वं भवितुम-

---

गुणस्वरूपकथनपरत्वाभावात् । नन्वतीन्द्रियविषयस्य वचनं विना ज्ञातुमशक्यत्वेऽपि पुरुषान्तरीयवचनाज्ज्ञानं भवितुमर्हतीत्याशङ्क्यानेकेषामपि जात्यन्धानां रूपविशेषविषये वचनमेकरूपेणाप्रमाणमेवमतीन्द्रियविषयकं पुरुषसहस्रवचनमप्यमाणमेवत्याह—अपरस्मादित्यादिना रूपविशेषेष्वित्यन्तेन । ननु पुरुषान्तरवचनस्यातीन्द्रियविषयकत्वासंभवेऽपि महतां मनुबुद्धादीनां वचनमतीन्द्रियविषयकं प्रमाणं भवितुमर्हति । तेषु विद्वत्ताख्याप्योपदेष्टृत्वस्य दृश्यमानत्वादित्यात्याशयेन शङ्कते—नन्वित्यादिना, अवगतामित्यन्तेन । अविदुषामुपदेशो नावकल्पत इति । विद्वत्त्वोपदेशित्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिः प्रदर्शिता । उपादिष्टवन्तश्चेत्यनुमापकहेतुप्रदर्शनम् । पुरुषाः सन्तो विदितवन्त इति साध्यनिर्देशः । यथा चक्षुषेति । यथा चक्षुषो रूपोपलब्धिहेतुत्वं रूपोपलम्भेन कार्येण सिद्धं तथा मन्वादिषूपदेशित्वरूपकार्येण चोदनां विनाऽपि धर्माधर्मज्ञानवत्त्वसिद्धिरिति शङ्काशयः। परिहारमाह—उच्यत इत्यादिना । उपदेष्टृत्वेन हेतुना कल्पितं ज्ञानवत्त्वं किं प्रत्यक्षात्मकमुत वेदजन्यमिति विकल्प्याऽऽद्ये हेतोर्व्यभिचारमाह—उपदेशा हीत्यादिना । बालोन्मत्तादीनामनवगतार्थेऽप्युपदेशित्वदर्शनादनैकान्तिको हेतुरिति भावः । द्वितीये तु सिद्धसाधनमित्याह—असति व्यामोह इत्यादिना । यदि तु वेदाज्ज्ञात्वा मन्वादिभिरुपदिष्ट इति कल्प्यते तदा सिद्धसाधनम् । न ह्येवं चोदनैव धर्मे प्रामाणमित्यस्य विरोध इति भावः ।

एवं तावत्पौरुषेयवाक्येनार्थनिश्चयस्य जातस्य प्रतिष्ठितस्य च पश्चान्मूलदोषावगमे प्रत्यक्षादिभिश्च यस्यैव बाधः संभवतीत्येवं बुद्धादिवचसामप्रामाण्यमुक्तम् । इदानीं मूलावधारणद्वारैव पौरुषेयवाक्येष्वर्थनिश्चयप्रतिष्ठेति मूला-

हेति । अपि च पुरुषवचनसाधर्म्याद्वेदवचनं वितथमित्यनुमानं वेदस्य-अप्यवगम्यते । प्रत्यक्षस्तु वेदवचनेन प्रत्ययः । न चानुमानं प्रत्यक्षविरोधि प्रमाणं भवति । तस्माच्चोदनालक्षणोऽर्थः श्रेयस्करः । एवं तर्हि श्रेयस्करो जिज्ञासितव्यः किं धर्मजिज्ञासया ? उच्यते । य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते । कथमवगम्यताम् । यो हि यागमनु-

---

भावे झटिति जातोऽपि निश्चयो द्रागेव विलीनोऽनुत्पन्नसमो भवतीति बुद्धादिवचसामसंभवन्मूलानां प्रामाण्यसंभावनाऽपि नैव भवति । वेदस्य तु मूलानपेक्षत्वात्प्रतिष्ठितं प्रामाण्यमित्येतमुपपादयितुमाह-अपि चेत्याद्यस्तीत्यन्तम् । उत्सर्गतो हि पुरुषवचसां हि द्विविधः स्वभावः । तत्रैको वक्तर्युच्यमानवाक्यार्थज्ञानवत्त्वावधारणसामर्थ्यात्मकः । यथाऽऽप्तवाक्येषु । आप्तवाक्यं श्रुत्वा तदर्थमनुतिष्ठन्पुरुषः किमत्र ते प्रमाणमिति पुरुषान्तरेणानुयुक्तः सन्नाप्तमेव प्रदर्शयति स तज्जानाति नाहमिति । तेनावगच्छामो नूनमस्य वक्तृज्ञानद्वाराऽर्थनिश्चय इति अमुमेवार्थं प्रदर्शयति पौरुषेयाद्वचनाद्भवति प्रत्यय एवमयं पुरुषो वेदेतीति । नैवमयमर्थ इति-प्रत्ययोऽर्थे न प्रतितिष्ठतीत्यर्थः । पुंवाक्यत्वादस्य पुरुषे च दोषसंभवेन सम्यग्ज्ञानवत्त्वावधारणं विना प्रथमं जातोऽप्यर्थनिश्चयो न प्रतिष्ठितो भवतीति भावः ।

यत्र त्वनाप्तवाक्ये मूलभूतवक्तृज्ञाने सम्यक्त्वज्ञानं दुर्घटं भवति तत्राप्रामाण्यमेवेत्यपरः स्वभावः । तदिदमुच्यते-विप्लवते हि खल्वपीत्यादिना । वेदे वक्तुरभावात्तत्प्रामाण्यस्य वक्तृज्ञानपूर्वकत्वानपेक्षणान्न तदभावप्रयुक्ताऽयथार्थता भवतीत्याह-न तु वेदवचनस्येत्यादिना । वाक्यत्वहेतोरप्रामाण्येऽप्रयोजकत्वं सिद्धान्त्यभिप्रेतमजानानः शङ्कते-नन्वित्यादिना । वचनत्वाद्वेदवचनमप्यप्रमाणं भवतीति शङ्काशयः । समाधत्ते-न अन्यत्वादिति । पौरुषेयवचनस्य मिथ्यात्वे प्रयोजकं दुष्टत्वम् । वाक्यत्वस्य च तद्भिन्नत्वादप्रयोजकत्वमित्याशयः । तदेव विवृणोति-न ह्यन्यस्येत्यादिना । अन्यस्येति । दुष्टस्येत्यर्थः । अन्यस्येति । अदुष्टस्येत्यर्थः । न हि देवदत्तस्येति । देवदत्तस्य श्यामत्वहेतुयुक्तस्येत्यर्थः । यज्ञदत्तस्यापीति । तद्रहितस्येत्यर्थः । एतच्छङ्के-

तिष्ठति, तं धार्मिक इति समाचक्षते । यश्च यस्य कर्ता स तेन व्यप-
दिश्यते । यथा पाचको लावक इति । तेन यः पुरुषं निःश्रेयसेन सं-
युनक्ति स धर्मशब्देनोच्यते । न केवलं लोके, वेदेऽपि 'यज्ञेन यज्ञ-
मयजन्त देवाः । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' इति यजतिशब्दवा-
च्यमेव धर्मं समामनन्ति । उभयमिह चोदनया लक्ष्यतेऽर्थोऽनर्थ-
श्चेति । कोऽर्थः ? यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिः । कोऽनर्थः ? यः

त्तरभाष्ययोर्यान्यर्थान्तराणि तानि वार्तिक एव प्रपञ्चितानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ।
अस्या एव शङ्कायाः समाधानान्तरमाह—अपि चेत्यादिना । अयमाशयः—
परेण हि वेदवचनस्याप्रामाण्यं शङ्क्यते । तच्च संशयविपर्ययजनकत्वरूपं द्वय-
मपि न संभवतीति प्रागेव निरूपितम् । ज्ञानाभावरूपाप्रामाण्यमेव शङ्कनीयम् ।
ततो भवतां प्रतिज्ञा प्रत्यक्षविरुद्धा भवति । वेदजन्यस्यापि भवन्मते प्रत्यक्षत्वा-
न्मीमांसकस्यैव तु मते ज्ञानस्यानुमेयत्वात्त्वदीयमनुमानं प्रत्यक्षबाधितमिति ।
धर्मशब्दस्य चोदनालक्षणयागादिरूपश्रेयस्करवाचित्वं निरूपयितुमुपसंहरति
तस्मादित्यादिना । उक्तार्थे लोकप्रयोगं प्रमाणयति—कथमवगम्यतामित्या-
दिना । लौकिकः स्वपूर्वादिस्वरूपाज्ञानेऽपि यागाद्यनुष्ठानमात्रदर्शनेन तदनुष्ठायिनि
धार्मिकशब्दं प्रयुङ्क्ते । अतो यागादीनामेव श्रेयःसाधनानां चोदनालक्षणानां
धर्मशब्दाभिधेयत्वं निर्णीयते । वेद उपलभ्यमानाद्यागधर्मशब्दयोः सामानाधि-
करण्यादपि यागादेर्धर्मशब्दाभिधेयत्वं प्रतिपादयति-न केवलमित्यादिना । यद्यप्यु-
दाहृतश्रुतौ धर्मयज्ञशब्दयोर्लिङ्गवचनव्यत्ययो गम्यते तथाऽपि च्छान्दसत्वादसौ-
न दोष इति भावः ।

सूत्रघटकीभूतार्थशब्दप्रयोजनं कथयति—उभयमिहेत्यादिनाऽभिचरितव्य-
मितीत्यन्तेन । उभयं साध्यं साधनं च । चोदनया प्रवर्तकवचनात्मकविधि-
रूपया । लक्ष्यते ज्ञाप्यते । यथा 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत'
'श्येनेनाभिचरन्यजेत' इत्यादिविधिभिर्यागस्वर्गयोः साध्यसाधनभावरूपे
संबन्धे गम्यमाने साधनीभूतज्योतिष्टोमादिर्यथा साधनत्वेन ज्ञाप्यते तथा
साध्यभूतस्वर्गादिरपि ज्योतिष्टोमादिसाध्यत्वेन ज्ञाप्यत इत्युभयोरपि

प्रत्यवायाय श्येनो वज्र इषुरित्येवमादिः । तत्रानर्थो धर्म उक्तो मा भूदित्यर्थग्रहणम् ।

कथं पुनरसावनर्थः ? हिंसा हि सा । हिंसा च प्रतिषिद्धेति । कथं पुनरनर्थः कर्तव्यतयोपदिश्यते ? उच्यते । नैव श्येनादयः कर्तव्या विज्ञायन्ते । यो हि हिंसितुमिच्छेत्तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेशः । 'श्येनेनाभिचरन्यजेत' इति हि समामनन्ति 'नाभिचरितव्यम्' इति ।

नन्वशक्तमिदं सूत्रमिमावर्थावभिवदितम् । चोदनालक्षणो धर्मो नेन्द्रियादिलक्षणः । अर्थश्च धर्मो नानर्थ इति । एकं हीदं वाक्यं तदेवं

साध्यसाधनयोश्चोदनाज्ञाप्यत्वमित्याशयः । अर्थोऽनर्थश्चेति । पूर्वोक्तोभयपदार्थघटकीभूतसाध्यं द्विविधमित्यादिः । चोदनाज्ञाप्यं साध्यमर्थानर्थभेदेन द्विविधम् । अर्थोऽनिषिद्धः प्राप्तव्यः स्वर्गादिः अनर्थो निषिद्धो निवारणीयो हिंसादिरित्यर्थः । कोऽर्थ इति । अत्रार्थशब्दो लक्षणया स्वसाधनपरः । अर्थात्यकस्वर्गादिफलसाधकं किमित्यर्थः । यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिरिति । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति विधिना स्वर्गरूपनिःश्रेयससाधनत्वेन विधीयमानो ज्योतिष्टोमादिर्यः स प्रकृतार्थपदार्थ इत्यर्थः । कोऽनर्थ इति । अत्रत्यानर्थपदं फलस्वरूपपरमेव । निषिध्यमानमनर्थरूपं फलं किमित्यर्थः । यः प्रत्यवायायेति । यः प्रत्यवायसाधनीभूतो हिंसादिः स प्रकृतानर्थपदार्थ इत्यर्थः । श्येन इति । अत्र श्येनपदेन 'श्येनेनेनाभिचरन्यजेत' इत्यादिविधिभिः श्येनसंज्ञकयागफलत्वेन गम्यमानाऽभिचारात्मिका वैरिमरणानुकूलशस्त्रपातादिरूपा हिंसा लक्षणयोच्यते । सा च 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति निषेधेन निषिध्यमाना प्रत्यवायसाधनीभूतेति प्रकृतानर्थात्मकफलस्वरूपेत्यर्थः । एवं 'वज्र इषुः' इत्यादावपि लक्षणया वज्रादिपदेन तत्तत्संज्ञकयागफलीभूता हिंसोच्यत इति ज्ञेयम् । अनर्थो धर्म उक्तो मा भूदिति । उक्तरीत्या श्येनादिफलीभूतहिंसायाश्चोदनालक्षणत्वसंभवेन धर्मत्वप्रसक्तौ तद्वारणार्थमर्थग्रहणम् । अर्थपदस्य च निःश्रेयससाधनपरत्वाद्धिंसायाश्च तथात्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः ।

साति भिद्येत । उच्यते । यत्र वाक्यादर्थोऽवगम्यते, तत्रैवम् । तच्च वैदिकेषु, न सूत्रेषु । अन्यतोऽवगतेऽर्थे सूत्रमेवमर्थमिदमित्यवगम्यते । तेन चैकदेशः सूत्र्यत इति सूत्रम् । तत्र भिन्नयोरेव वाक्ययोरिमावेकदेशावित्यवगन्तव्यम् ।

उदाहृतं श्येनादिपदं स्वसाध्यफलपरमित्यभिप्रेतमर्थं प्रश्नोत्तराभ्यां विवृणोति—**कथं पुनरसावित्यादिप्रतिषिद्धेत्यन्तेन** । अनेन च भाष्येण श्येनफलीभूताभिचारपदार्थो हिंसा । सा च न हिंस्यादिति शास्त्रेण निषिद्धेति ज्ञापितं भवति ।

उभयमिहेत्यादिभाष्येण फलस्यापि चोदनालक्षणत्वप्रतिपादनाच्चोदनाज्ञाप्यस्य च विधेयत्वाद्विधेयस्य च कथमनर्थत्वमिति फलस्याविधेयत्वमजानन्पूर्वपक्षी शङ्कते—**कथं पुनरनर्थ इत्यादिना** । समाधत्ते—**नैवेति** । नैवेत्येतावदेवेदं वाक्यम् । अस्य चायमर्थः—नैवानर्थो हिंसा कर्तव्यतयोपदिश्यत इति प्रश्नवाक्यस्थपदानुषङ्गेण बोध्यः । किं तर्हि विधीयत इत्यपेक्षायामाह—**श्येनादय इत्यादिना** । अत्र श्येनादिपदार्थो यागः । **यो हि हिंसितामिच्छेदिति** । **श्येनेनाभिचरन्निति**वाक्यस्थशत्रन्ताभिचरत्पदव्याख्यानार्थमिदम् । तेषां श्येनादिसंज्ञकयागानाम् । अमुमेवार्थं स्फुटयन्नाह—**श्येनेनाभिचरन्नित्यादिना** । तथा चोदाहृतवाक्येऽभिचरन्निति शतुर्दर्शनात्तस्य च **लक्षणहेत्वोरित्यनेन** लक्षणार्थे विधानात्प्रसिद्धस्यैव च लक्षणत्वात्प्रसिद्धस्य चाभिचारस्य विधेयत्वं न संभवति । किंतु तदुपायभूतस्यैव तत्त्वेनाज्ञातस्य श्येनादिसंज्ञकयागस्यानेन शास्त्रेणोपदेश इत्ययमर्थः स्फुटीकृतः ।

एतावता सूत्रतात्पर्यार्थं सम्यग्विशदय्य शङ्कासमाधानमुखेन सूत्राक्षरार्थं प्रतिपादयितुं शङ्कते—**नन्वित्यादिना भिद्येतेत्यन्तेन** । **अशक्तामिति** । असमर्थामित्यर्थः । अयमाशयः-एकवाक्यत्वेन प्रतीयमानेऽस्मिन्सूत्रेऽर्थद्वयपरिकल्पनेऽर्थैक्यनिबन्धनमेकवाक्यत्वं भज्येतेति । समाधत्ते-**उच्यत इत्यादिनाऽवगन्तव्यमित्यन्तेन** । **वाक्यादिति** । वैदिकवाक्यादित्यर्थः । **अर्थ इति** । अज्ञात इत्यर्थः । **एवमिति** । वाक्यभेदादिरूपं दूषणमित्यर्थः । **सूत्रेषु** वैपरीत्यं प्रदर्श-

अथवाऽर्थस्य सतश्चोदनालक्षणस्य धर्मत्वमुच्यत इत्येकार्थमेवेति ॥ २ ॥

यति-न सूत्रेष्विति । प्रमाणान्तरेणावगतमर्थं सूचयति-सूत्रमिति । अवगतार्थे सूत्रे वाक्यभेदादिदूषणं न भवतीति भावः । एकदेश इति । वाक्यैकदेशार्थ इत्यर्थः । तत्र भिन्नयोरिति । अयमाशयः-इदं सूत्रं वाक्यद्वयरूपेण कल्पयितव्यम् । 'अर्थो धर्मः' इत्येकं सूत्रमपरं च 'चोदनालक्षणः' इति । अस्य च साकाङ्क्षत्वादनन्तरसूत्रगतो धर्मशब्दोऽनुषङ्गेण तदेकदेशतया कल्प्यते चोदनालक्षणो धर्म इति । तथा च वाक्यद्वयेनैवार्थद्वयप्रतीतिरिति । न चैवमर्थो धर्म इति सूत्रेणाचोदनालक्षणस्यापि धर्मत्वमेवं चोदनालक्षण इत्यनेनानर्थस्यापि धर्मत्वं स्यादिति शङ्कनीदम् । यतोऽर्थो धर्म इति सूत्रादनुषज्यमानो धर्मशब्दोऽन्तर्णीतार्थ एव चोदनालक्षणसूत्रेऽनुषज्यते न तु तदनादरेण स्वतन्त्रं धर्मपदमवयवत्वेन कल्प्यते । तादृशस्यासंनिहितत्वात् । तेनार्थत्वविशिष्ट एव चोदनालक्षणो धर्मः । अर्थोऽपि चोदनालक्षणत्वविशिष्ट एव धर्मो न त्वविशिष्ट इति न कश्चिद्दोषः ।

एकवाक्यत्वमभ्युपगम्यापि सूत्रार्थो वर्णयितुं शक्यत इत्येवं समाधानान्तरमाह-अथवेत्यादिना । अर्थस्य सतो यद्धर्मत्वं तच्चोदनालक्षणस्येत्युच्यत इति भाष्ययोजना । अयमाशयः-अस्मिन्सूत्रे यो धर्मः स चोदनालक्षण इत्येव वचनव्यक्तिर्न तु यश्चोदनालक्षणः स धर्म इति। तथात्वेऽनर्थस्यापि चोदनालक्षणत्वात्तस्य धर्मत्वव्यावृत्त्यर्थमर्थग्रहणमावश्यकमित्यर्थद्वयप्रयुक्तवाक्यभेदो भवेत् । अतः पूर्वोक्तैव वचनव्यक्तिराद्रियते । तत्र च धर्मेऽर्थत्वस्य नित्यसिद्धत्वाद्धर्ममात्रमुद्दिश्य चोदनालक्षणत्वं विधीयते न त्वर्थत्वस्याप्युद्देश्यविशेषणत्वं किंत्वर्थशब्दस्य नित्यानुवादत्वमेव । तस्य नित्यानुवादत्वं 'अर्थस्य सतः' इति भाष्येण स्फुटं प्रदर्शितम् । तथा चैकार्थत्वसंभवादेकवाक्यत्वमेवास्य सूत्रस्येति भावः ॥ २ ॥

इति धर्मलक्षणाधिकरणम् ।

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

उक्तमस्माभिश्चोदनानिमित्तं धर्मस्य ज्ञानमिति । तत्प्रतिज्ञामात्रेणोक्तम् । इदानीं तस्य निमित्तं परीक्षिष्यामहे—किं चोदनैवोत अन्यदपीति । तस्मान्न तावन्निश्चीयते चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ॥ ३॥

तदुच्यते—

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

इदं परीक्ष्यते—प्रत्यक्षं तावदनिमित्तम् । किं कारणम्? एवंलक्षणकं हि तत् । सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म, तत्प्रत्यक्षम् ।

---

० पूर्वसूत्रार्थेनास्य सूत्रार्थस्य संबन्धं प्रदर्शयितुं वृत्तमनुकीर्तयति—उक्तमित्यादिना । पूर्वसूत्रेण तावच्चोदनानिमित्तकं धर्मस्य ज्ञानमित्येवं प्रतिपादितम् । तच्च प्रतिज्ञामात्रेणोक्तं न तु युक्तिभिः साधितमित्यर्थः । यद्यपि चोदना हि भूतमित्यादिना भाष्ये युक्तिरपि प्रदर्शिता तथाऽपि भाष्यकारेणैव सा प्रदर्शिता न तु सूत्रकारेणेति सूत्रकाराभिमतेन प्रतिज्ञामात्रोक्त्यविरोधः । इदानीमस्मिन्सूत्रे धर्मज्ञानस्य निमित्तभूतां चोदनां परीक्षिष्यामह इत्येवमस्मिन्पादे वक्ष्यमाणं किं चोदनैव निमित्तमुतान्यदपि किं चोदनानिमित्तं भवितुमर्हत्युत नेत्येवं परीक्षणं सुखग्रहणार्थं प्रतिज्ञायते । तथा च वक्ष्यमाणपरीक्षाधिकरणप्रतिज्ञारूपत्वादस्य संगतिरुपोद्घातरूपा विज्ञेया ॥ ३ ॥

इति धर्मे प्रामाण्यपरीक्षाधिकरणम् ॥

पूर्वसूत्रे कर्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातं परीक्षणमारभते—इदं परीक्ष्यत इति । धर्मज्ञानं प्रति किं चोदनैव निमित्तमुतान्यदपीति विचार्यत इत्यर्थः । तत्र प्रत्यक्षानुमानादीनां प्रामाण्यस्य प्रसिद्धत्वात्तेषामपि धर्मज्ञानं प्रति निमित्तत्वं भवितुमर्हति । अतश्चोदनैव धर्मे प्रमाणमिति चोदनासूत्रेण प्रदर्शिता प्रतिज्ञा न संगच्छत इत्याक्षेपसंगत्या पूर्वपक्षे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण प्रतिपादितं सिद्धान्तमुपपादयति—प्रत्यक्षमित्यादिना । धर्मज्ञानं प्रति प्रत्यक्षमनिमित्तमित्यर्थः। इदमेव

सतीन्द्रियार्थसंबन्धे या पुरुषस्य बुद्धिर्जायते तत्प्रत्यक्षम् । भविष्यंश्चैषोऽर्थो न ज्ञानकालेऽस्तीति । सतश्चैतदुपलम्भनं नासतः। अतः प्रत्यक्षमनिमित्तम् । बुद्धिर्वा जन्म वा संनिकर्षो वेति नैषां कस्यचिदवधारणार्थमेतत्सूत्रम् । सतीन्द्रियार्थसंप्रयोगे नासतीत्येतावदवधार्यते ।

प्रश्नपूर्वकमुपपादयति–किं कारणमिति । एवंलक्षणकं हीति । धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वं येन लिङ्गेन लक्ष्यते तल्लक्षणकं प्रत्यक्षमित्यर्थः । तादृशं लिङ्गं प्रदर्शति–सत्संप्रयोग इत्यादिना सतीन्द्रियार्थसंबन्ध इत्यादिना च । सूत्रस्थस्येन्द्रियाणामिति पदस्य सत्संप्रयोगइत्यत्र संप्रयोगेण संबन्धं पुरुषस्येत्यस्य बुद्धिजन्मेत्यत्र बुद्ध्या संबन्धं चाभिप्रेत्य सूत्रार्थं प्रदर्शयति-सत्संप्रयोग इति [सत्संप्रयोग इति] पदे संश्चासौ संप्रयोगश्चेति कर्मधारयश्च प्रदर्शितः। तथा चेन्द्रियाणामर्थेन साकं संबन्धे विद्यमाने सतीत्यर्थः। पुरुषाणां बुद्धिजन्मेत्यवयवार्थं विवृणोति या पुरुषस्य बुद्धिर्जायत इति । तथा च जन्मशब्दः कर्तृवचनः सन्, बुद्धिशब्दसमानाधिकरण इति प्रदर्शितो भवति। तथा चैवं जायमाना बुद्धिर्या तत्प्रत्यक्षमित्यर्थः । यत उक्तरीत्या प्रत्यक्षं तत्संप्रयोगजमतस्तस्य विद्यमानोपलम्भनत्वमिति । विद्यमानोपलम्भनत्वसिद्ध्यर्थं सत्संप्रयोगजत्वकथनम् । विद्यमानोपलम्भनत्वमेव चानिमित्तत्वे प्रयोजकम् । तथा च प्रत्यक्षं धर्माधर्मागोचरं विद्यमानोपलम्भनत्वात् । प्रत्यक्षं विद्यामानोपलम्भनं विद्यामानार्थोपलब्धिरूपं वर्तमानेन्द्रियार्थसंयोगजन्यत्वात् । प्रत्यक्षं सत्संप्रयोगजं प्रत्यक्षत्वादिति प्रयोगत्रयं सूत्रभाष्याभ्यां प्रदर्शितं विज्ञेयम् । विद्यमानार्थावगाहिनः प्रत्यक्षस्य धर्माधर्मागोचरत्वमुपपादयति–भविष्यंश्चेत्यादिना । स्वकालीनार्थविषयकस्य प्रत्यक्षस्य स्वकालेऽविद्यमानधर्माधर्मविषयकत्वं न संभवतीति भावः । विद्यमानोपलम्भनत्वादितिसूत्रावयवार्थं विवृणोति–सत इत्यादिना । प्रत्यक्षस्यानिमित्तत्वमुपसंहरति–अत इत्यादिना ।

अत्र च पूर्वोक्तानुमानेषु योगिप्रत्यक्षस्यैव पक्षत्वादस्मदादिप्रत्यक्षदृष्टान्तेन तत्र साध्यसाधनान्न दृष्टन्तासिद्धिर्न वा सिद्धसाध्यतेति ज्ञेयम । एवं यागादेः फलसाधनत्वरूपेणैव धर्मत्वाङ्गीकारान्निष्पन्नावस्थायां यागस्वरूपस्य प्रत्यक्षत्व-

अनेकस्मिन्नवधार्यमाणे भिद्येत वाक्यम् । प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चानुमानोपमानार्थापत्तीनामप्यकारणत्वमिति ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षस्य धर्मे चोदनाप्रामाण्याधिकरणम्।

अभावोऽपि नास्ति । यतः—

संभवेऽपि विशिष्टरूपस्य न तत्संभवः । विशेषणीभूतफलस्य कालान्तरभावित्वात् । अपूर्वस्य तु स्वभावादेवाप्रत्यक्षत्वमित्यपि ज्ञेयम् । इन्द्रियादेरिन्द्रियार्थसंयोगादेर्वा तत्तदर्थविषयकबुद्धेस्तज्जन्यहानादिबुद्धेर्वा प्रमाणफलभावेऽनादरं प्रदर्शयति—बुद्धिर्वेत्यादिना । आदराविषयं प्रदर्शयति—सतीन्द्रियार्थ इत्यादिना । अनेकार्थतात्पर्यकत्वे वाक्यभेदप्रसङ्ग इत्याशयः। प्रत्यक्षस्य धर्मे प्रत्यप्रामाण्यसमर्थनादेव तत्पूर्वकाणामनुमानोपमानार्थापत्तीनामपि सुतरामप्रामाण्यं प्रदर्शितं भवतीत्याह—प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चेति । अर्थापत्तेस्तु जगद्वैचित्र्यान्यथानुपपत्तिरूपाया दृष्टकारणभिन्नादृष्टरूपकारणसामान्याक्षेपकत्वेऽपीदमस्य साधनमित्यादिविशेषरूपेणानाक्षेपकत्वादप्रामाण्यं स्पष्टमिति भावः ॥ ४ ॥

इति धर्मे प्रत्यक्षाद्यप्रामाण्याधिकरणम् ॥

पूर्वसूत्रेण प्रत्यक्षादीनां धर्मे प्रत्यप्रामाण्यमुक्तम् । तत एव प्रत्यक्षादिमूलकपुरुषवचनस्याप्यप्रामाण्यं सिद्धमेव । एतावता चोदनैव धर्मे प्रमाणमित्येवं चोदनासूत्रेण प्रतिज्ञातोऽर्थ एको व्यवस्थापितः ।

चोदना प्रमाणमेवेत्येवं प्रतिज्ञातमपरमर्थं व्यवस्थापयितुमिहेदं विचार्यते—चोदना वा धर्मे प्रमाणं भवितुमर्हत्युत नेति। तत्र शब्दस्य सर्वत्र प्रमाणान्तरापेक्षयैव प्रामाण्यदर्शनात्प्रकृते च चोदनात्मकशब्दस्य मूलभूतप्रमाणान्तराभावात्तस्या अप्यप्रामाण्याद्भावबोधकप्रमाणानामप्रवृत्तावभावबोधकानुपलब्धिप्रमाणगम्यत्वमेव न धर्मस्येति धर्मो निष्प्रमाणक इत्येवं पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमुपपादयितुं प्रवृत्तमौत्पत्तिकस्त्विति सूत्रमवतारयति—अभावोऽपीत्यादिना । अभावोऽपि नास्तीति । धर्मे प्रमाणसामान्यस्याप्यभावादभावगम्यत्वमेव धर्मस्येति योऽभाव उक्तः स नास्तीत्यर्थः । हेतुं प्रदर्शयति—यत इत्यादिना । यतो वक्ष्यमाणं प्रमाणं विद्यतेऽत इत्यर्थः । सूत्रघटकीभूतौत्पत्तिकशब्दार्थमाह—औत्पत्तिक इतीत्यादिना । औत्पत्तिकशब्दस्य नित्यत्वरूपार्थपरत्वे उत्पत्ति-

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

औत्पत्तिक इति नित्यं ब्रूमः। उत्पत्तिर्हि भाव उच्यते लक्षणया। अवियुक्तः शब्दार्थयोर्भावः संबन्धो, नोत्पन्नयोः पश्चात्संबन्धः। औत्पत्तिकः शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्याग्निहोत्रादिलक्षणस्य धर्मस्य

माह-उत्पत्तिर्हीति। तथा चौत्पत्तिकः स्वाभाविक इत्यर्थः। अमुमेवार्थं स्फुटयति-अवियुक्त इत्यादिना। शब्दार्थयोः संबन्धो भावोऽवियुक्त इति यावत्। तथा चौत्पत्तिकशब्देन नित्यत्वमभिप्रेतमिति भावः। एवं च नित्यः शब्दस्यार्थेन संबन्धः प्रत्याय्यप्रत्यायकलक्षणः, तस्याग्निहोत्रादिलक्षणस्य धर्मस्य निमित्तं भवितुमर्हतीति निमित्तपदाध्याहारेणार्थो विज्ञेयः।

अनेन चेदमुक्तं भवति। लोके प्रमाणान्तरमूलानां प्रामाण्यम्। अतन्मूलानामप्रामाण्यं यद्यपि दृश्यते तथाऽपि प्रामाण्यं नेतरसापेक्षं किंतु स्वत एव। अनाप्तवाक्यस्याप्रामाण्यं न मूलविरहात्। येनाऽऽप्तवाक्यप्रामाण्यं मूलाधीनं स्यात्किंतु दुष्टमूलतया। शब्दस्य दुष्टत्वात्स्वाभाविकस्य प्रामाण्यस्यापवादात्। अपौरुषेये तु वेदे यद्यप्याप्तप्रणीतत्वं नास्ति तथाऽपि प्रामाण्यस्य तदपेक्षाभावादनाप्तस्पर्शनिमित्तदोषाभावाच्चानपोदितं प्रामाण्यं भवति। त्रेधा ह्यत्र पुरुषानुप्रवेशः संभाव्यते—पदपदार्थसंबन्धद्वारेण वाक्यवाक्यार्थसंबन्धद्वारेण ग्रन्थस्यैव भारतादिवत्पौरुषेयत्वाद्वा। न त्वेतत्त्रयमप्यत्रास्ति पदपदार्थसंबन्धस्य नित्यत्वमस्मिन्सूत्र औत्पत्तिकशब्देनोक्तम्। वाक्यार्थज्ञानस्य च पदार्थमूलत्वं वेदस्य चापौरुषेयत्वमुपरिष्टाद्दश्यते। अतः स्वतः प्रमाणभूतस्य चोदनात्मकशब्दस्याप्रामाण्यकारणं कारणदोषज्ञानरूपं नैव संभवतीति। **प्रत्यक्षादिभिरनवगतस्येति।** ' अर्थेऽनुपलब्धे ' इति सूत्रावयवस्य विवरणमिदम्। अनेन च प्रत्यक्षाद्यनवगतार्थत्वप्रतिपादनेनानुवादत्वलक्षणमप्रामाण्यं निराकृतं वेदितव्यम्।

उक्तार्थे प्रश्नपूर्वकं हेतुप्रतिपादनार्थमाह—**कथमित्यादिना विशिष्टस्य शब्दस्येति।** श्रेयःसाधनत्वाद्यर्थप्रतिपादकत्वेनाम्याहितस्येत्यर्थः। अत्रोपदेश

निमित्तं प्रत्यक्षादिभिरनवगतस्य । कथम्? उपदेशो हि भवति । उपदेश इति विशिष्टस्य शब्दस्योच्चारणम् ।

अव्यतिरेकश्च ज्ञानस्य । न हि तदुत्पन्नं ज्ञानं विपर्येति । यच्च नाम ज्ञानं न विपर्येति, न तच्छक्यते वक्तुम्—नैतदेवमिति । यथा भवति, यथा विज्ञायते, न तथा भवति, यथैतन्न विज्ञायते, तथैतदिति । अन्यदस्य हृदयेऽन्यद्वाचि स्यात् । एवं वदतो विरुद्धमिदं गम्यतेऽस्ति नास्ति चेति । तस्मात्प्रमाणम्, अनपेक्षत्वात् । न ह्येवं सति प्रत्यया-

---

इत्यत्र तस्य ज्ञानमित्यपि विशेषणीयम् । ज्ञानशब्दश्च करणार्थे व्युत्पन्न उपदेशपदसमानाधिकरणो भवितुमर्हति । तथा चायमर्थः-तस्याग्निहोत्रादिरूपस्य श्रेयःसाधनस्य ज्ञानं ज्ञापकीभूतम् । उपदेशः 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इत्यादिविधिवाक्यरूपं यस्माद्विद्यतेऽतस्तत्प्रमाणं भवितुमर्हतीति ।

अनेन च विधिवाक्यस्य ज्ञानानुत्पादकत्वरूपमप्रामाण्यं निरस्तमिति वेदितव्यम् । बाधकज्ञानरूपमप्रामाण्यकारणमपि नास्तीति प्रदर्शयति—अव्यतिरेकश्च ज्ञानस्येति । अव्यतिरेकशब्दार्थमेव प्रदर्शयति—न हीत्यादिना । अग्निहोत्रादिवाक्योत्पन्नस्य ज्ञानस्य बाधकं प्रत्ययान्तरं नाग्निहोत्रहोमः स्वर्गसाधनमित्याकारकं कदाऽपि केनापि प्रमाणेन नोत्पद्यत इत्यर्थः । विपर्ययज्ञानरहितस्य चोदनाजन्यज्ञानस्य कथमप्यप्रामाण्यं वक्तुमशक्यमित्युपपादयति—यच्च नामेत्यादिना नैतदेवमित्यन्तेन । बाधकज्ञानरहितस्यापि प्रामाण्यानङ्गीकारेऽनिष्टं प्रसञ्जयति—यथा विज्ञायत इत्यादिना नास्ति चेत्यन्तेन । अयमाशयः—प्रतीयमानार्थपरित्यागेनाप्रतीयमानार्थकल्पनेऽन्यदस्य हृदयेऽन्यद्वाचि स्यादित्येवं प्रतारकवचनतुल्यमेव वेदवचनं स्यात् । तच्च न युक्तमिति । 'अनपेक्षत्वात्' इति सूत्रोक्तहेतुं प्रदर्शयन्प्रकृतसिद्धान्तमुपसंहरति तस्मादिति । स्वतःप्रमाणस्य वेदवचनस्याप्रामाण्यकारणानां कारणदोषबाधकज्ञानानुत्पादकत्वज्ञानानुत्पादकत्वानामन्यतमस्याप्यभावात्स्वारसिकं प्रामाण्यमनपोदितं भवितुमर्हतीत्यर्थः । 'अनपेक्षत्वात्' इति सूत्रावयवं व्याचष्टे—न ह्येवं सतीति । वेदस्यापौरुषेयत्वेन प्रामाण्याङ्गीकार इत्यर्थः । प्रत्ययान्तरमपेक्षितव्यमिति । लोकेऽनाप्त-

न्तरमपेक्षितव्यं, पुरुषान्तरं वाऽपि । अयं प्रत्ययो ह्यसौ । बादरायण-ग्रहणं बादरायणस्येदं मतं कीर्त्यते बादरायणं पूजयितुं, नाऽऽत्मीयं मतं पर्युदासितुम् ॥ ५ ॥

वृत्तिकारस्तु—अन्यथेमं ग्रन्थं वर्णयांचकार-तस्य निमित्तपरीष्टि-रित्येवमादिम्। न परीक्षितव्यं निमित्तम्। प्रत्यक्षादीनि हि प्रसिद्धानि

क्तिषु तज्जन्यप्रत्ययसदृशप्रत्ययान्तरं समीचीनमपेक्ष्यैव प्रामाण्यं दृष्टम् । पौरुषे-यत्वेनाप्रामाण्यशङ्काकवलितत्वात् । आप्तोक्तिषु तु वक्तर्यार्थर्विनिश्चयमात्रपेक्ष्य प्रामाण्यं दृष्टम् । अत्रापि पौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यशङ्कासंभवात् एवं च यत्र पौरु-षेयवाक्ये कारणदोषादिनाऽप्रामाण्यशङ्का तत्र तत्परिहारार्थमन्यस्यापेक्षणीयत्वे-ऽप्यपौरुषेये वेदवचने कारणदोषादिरूपाप्रामाण्यकारणलेशस्याऽप्यसंभावितत्वेन तत्परिहारार्थमन्यत्किंचिदपेक्षितव्यामिति भावः । अयं प्रत्ययो ह्यसाविति । असौ प्रत्ययः । हि—यतोऽपौरुषेयेणाप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दितेन वेदवचनेन जायमानो भवति । अतोऽयं न तत्परिहारार्थमितरसापेक्षो भवतीति योजना । सूत्रघटकीभूतबादरायणपदकृत्यं दर्शयति—बादरायणमित्यादिना । इदमस्म-दभिमतं भगवतो बादराणस्यापि संमतमिति भावः ॥ ५ ॥

इति धर्मे चोदनाप्रामाण्याधिकरणम् ॥

एतावता स्वमतेन तस्य निमित्तपरीष्टिरित्यादिसूत्रत्रयं व्याख्यायोपव-र्षाचार्यैरस्य सूत्रत्रयस्य कृतं व्याख्यानान्तरं प्रदर्शयितुमारभते-वृत्तिकारस्त्वि-त्यादिना । तुशब्देन पूर्वोक्तव्याख्यानापेक्षयाऽस्मिन्व्याख्याने वैलक्षण्यं सूचि-तम् । अन्यथा वर्णयांचकारेति । तस्य निमित्तपरीष्टिरित्येवमादि—सूत्रत्रयात्मकं ग्रन्थम् । अन्यथा-पूर्वोक्तापेक्षयाऽर्थान्तरपरत्वेन । वर्णयांचकार--व्याख्यातवानित्यर्थः । तदेव व्याख्यानान्तरं प्रदर्शयति—

प्रमाणापरीक्ष्यत्वनिरूपणम् ।

न परीक्षितव्यं निमित्तमिति । तस्य निमित्तपरीष्टिरिति सूत्रे नञमध्याहृत्यैवं योजना । तस्य धर्मस्य, निमित्तपरीष्टिर्निमित्तस्य चोदनात्म-कप्रमाणस्य परीष्टिः प्रामाण्यपरीक्षा न कर्तव्येत्यर्थः । एवं च पूर्वसूत्रे प्रतिज्ञा-

प्रमाणानि। तदन्तर्गतं च शास्त्रम्, अतस्तदपि न परीक्षितव्यम्।

अत्रोच्यते-व्यभिचारात्परीक्षितव्यम्। शुक्तिका हि रजतवत्प्रकाशते यतः। तेन प्रत्यक्षं व्यभिचरति, तन्मूलत्वाच्चानुमानादीन्यपि। तत्रापरीक्ष्य प्रवर्तमानोऽर्थाद्विहन्येत। अनर्थं चाऽऽप्नुयात्कदाचित्। नैतदेवम्। यत्प्रत्यक्षं, न तद्व्यभिचरति, यद्व्यभिचरति, न तत्प्रत्यक्षम्। किं तर्हि प्रत्यक्षम्? तत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षम्। यद्विषयं ज्ञानं, तेनैव संप्रयोगे इन्द्रियाणां, पुरुषस्य

तस्य चोदनाप्रामाण्यस्य हेतुभूतं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमनेन सूत्रेणोच्यत इत्याशयः परीक्षा न कर्तव्येति व्याजेन प्रदर्शिता। तदेवोपपादयति--प्रत्यक्षादीनीत्यादिना। **प्रसिद्धानि** प्रसिद्धप्रामाण्यविशिष्टानि प्रत्यक्षादिप्रमाणानीत्यर्थः **तदन्तर्गतं च शास्त्रमिति**। शास्त्रं चोदनात्मकं, प्रमाणत्वावच्छिन्नान्तर्गतम्। अतस्तदपि प्रमाणभूतं चोदनात्मकं शास्त्रमपि न परीक्षितव्यम्। चोदना प्रमाणं भवति न वेत्यादिप्रकारेण विचारो न कर्तव्य इत्यर्थः। यदि प्रसिद्धप्रामाण्यस्य प्रामाण्यं कारणान्तरेण परीक्ष्यते, ततो येन परीक्ष्यते, तस्याप्यनेन परीक्षा, तस्याप्यन्येनेत्यनवस्था स्यात्। तस्मात्प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वावश्यकत्वात्प्रत्यक्षादिवच्चोदनाऽपि प्रमाणमेवेति प्रमाणपरीक्षा न कर्तव्येति भावः।

अत्र शङ्कते—**अत्रोच्यत इत्यादिना कदाचिदित्यन्तेन**। अयमाशयः-यदुक्तं प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं न परीक्षितव्यमिति तन्न संगच्छते। शुक्तिकायामिदं रजतमिति जायमानस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यव्यभिचारित्वात्तन्मूलकानानुमानादीनामपि प्रामाण्यव्यभिचारात्। अतोऽपरीक्ष्यैव प्रवर्तमानो निःश्रेयसाद्विहन्येतानर्थं च प्राप्नुयादिति प्रत्यक्षादिकं परीक्षितव्यमेवेति। समाधत्ते **नैतदेवमित्यादिना न तत् प्रत्यक्षमित्यन्तेन**। **नैतदेवम्**—एवं शङ्का न कार्या। यत्प्रत्यक्षं रजतं दृष्ट्वेदं रजतमिति जायमानं यत्प्रत्यक्षात्मकज्ञानं तन्न व्यभिचरति। नायथार्थज्ञानं भवितुमर्हति, उत्तरकाले बाधकज्ञानाभावात्। यद्व्यभिचरतीति। यत् शुक्तिकायामिदं रजतमिति प्रत्यक्षाभासात्मकं ज्ञानं व्यभिचरति। अयथार्थं भवितुमर्हति। उत्तरकाले बाधकज्ञानादीनां संभवात्। तन्न

बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षम् । यदन्यविषयज्ञानमन्यसंप्रयोगे भवति न तत्प्रत्यक्षम् । कथं पुनरिदमवगम्यते ? इदं तत्संप्रयोगे, इदमन्यसंप्रयोग इति । यन्नान्यसंप्रयोगे, तत्तत्संप्रयोगे, एतद्विपरीतमन्यसंप्रयोग इति । कथं ज्ञेयम् ? यच्छुक्तिकायामपि रजतं मन्यमानो रजतसंनिकृष्टं मे चक्षुरिति मन्यते । बाधकं हि यत्र ज्ञानमुत्पद्यते, नैतदेवं मिथ्याज्ञान-

---

प्रत्यक्षं, किंतु प्रत्यक्षाभासात्मकम् । अतश्च प्रत्यक्षाभासस्यायथार्थत्वरूपव्यभिचारित्वेऽप्यनाभासस्य प्रत्यक्षस्य निरुक्तव्यभिचारादर्शनान्न प्रत्यक्षादिकं प्रमाणं परीक्षितव्यमित्युपसंहृतमिति ज्ञेयम् ।

प्रत्यक्षलक्षणम् ।

प्रत्यक्षस्याऽऽभासासंकीर्णं लक्षणं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तमुत्तरसूत्रं प्रश्नपूर्वकमवतारयति—किं तर्हीत्यादिना । किंलक्षणकमव्यभिचारिप्रत्यक्षमिति प्रश्नभाष्यार्थः । सूत्रस्य विवक्षितलक्षणपरत्वप्रतिपादनार्थं सूत्रस्थयोः सत्तच्छब्दयोः पौर्वापर्यव्यत्ययं कृत्वाऽनिमित्तमित्यतः पूर्वतनं सूत्रं पठति—**तत्संप्रयोग** इत्यादिना । विवक्षितार्थप्रतिपादनपरतया सूत्रपदानि योजयति—**यद्विषयमित्यादिना सत्प्रत्यक्षमित्यन्तेन** । यद्विषयं ज्ञानमुत्पद्यत इन्द्रियाणां तेनैव विषयेण संप्रयोगे पुरुषस्य यद्बुद्धिजन्म या बुद्धिर्जायते तत्सत्प्रत्यक्षं शोभनं प्रत्यक्षमित्यर्थः ।

तेनैव संप्रयोग इत्यत्र एवकारव्यावर्त्यं दर्शयति—**यदन्याविषयज्ञानमित्यादिना** । अन्यसंप्रयोगे सति, अन्यविषयकं यज्ज्ञानमुत्पद्यते न तत्प्रत्यक्षमित्यर्थः । तत्संप्रयोगे जायमानमिदं ज्ञानमिदं तु न तथेत्येतत्प्रश्नपूर्वकमुपपादयति—**कथं पुनरित्यादिनाऽन्यसंप्रयोग** इतीत्यन्तेन । यद्विषयकज्ञानं तदन्यसंप्रयोगे न जायते तत्तत्संप्रयोगजन्यं विपरीतमन्यदिति भावः ।

ननु शुक्तिकायां रजतं मन्यमानोऽपि यतो रजतसंनिकृष्टं मे चक्षुरिति मन्यतेऽतस्तत्संप्रयोगजत्वतदन्यसंप्रयोजकत्वयोः कथं विवेको भवितुमर्हतीति शङ्कते-**कथं ज्ञेयमित्यादिना मन्यत** इत्यन्तेन । समाधत्ते—**बाधकं हीत्यादिना तत्संप्रयोग** इतीत्यन्तेन । अयमाशयः—यत्र पूर्वज्ञानानन्तरं नतदेवं

मिति, तदन्यसंप्रयोगे, विपरीतं तत्संप्रयोग इति । प्राग्बाधकज्ञानोत्पत्तेः कथमवगम्यते ? यदा न तत्काले सम्यग्ज्ञानस्य, मिथ्याज्ञानस्य वा कश्चिद्विशेषः । यदा हि चक्षुरादिभिरुपहतं मनो भवति । इन्द्रियं वा तिमिरादिभिः सौक्ष्म्यादिभिर्बाह्यो वा विषयः । ततो मिथ्याज्ञानम् । अनुपहतेषु हि सम्यग्ज्ञानम् । इन्द्रियमनोर्थसंनिकर्षो हि सम्यग्ज्ञानस्य हेतुः । असति तस्मिन्मिथ्याज्ञानम् । तदुभयगतो दोषो मिथ्याज्ञानस्य हेतुः । दुष्टेषु हि ज्ञानं मिथ्या भवति । कथमवगम्यते ?

किंतु मिथ्याज्ञानमिति बाधकं ज्ञानान्तरमुत्पद्यते तत्र पूर्वविज्ञानमन्यसंप्रयोगजम् । यत्र तु न तथा तत्तत्संप्रयोगजमिति वेदितव्यमिति । यत्रोत्तरकाले बाधकं ज्ञानान्तरं नैवोत्पद्यते तादृशपूर्वज्ञाने कथं मिथ्यात्वमवगम्यतामित्याशयेन शङ्कते—प्राग्बाधकेत्यादिना कश्चिद्विशेष इत्यन्तेन । समाधत्ते—यदा हीत्यादिना चक्षुरादिभिरित्यन्तेन । अन्येन्द्रियजन्यज्ञानवेलायामन्येन्द्रियेण मनसः संबन्धे मनसो दुष्टत्वमिति भावः । इन्द्रिये दोषसंभवमाह—इन्द्रियं वेति । तिमिरादिभिरिति । तिमिरं नाम चक्षुरिन्द्रियनिष्ठदोष (रोग) विशेषः। विषये दोषसंभवमाह—सौक्ष्म्यादिभिरिति। उपहत इत्यस्यानुषङ्गः। आदिपदेन दूरस्थत्वादेः परिग्रहः। ततो मिथ्याज्ञानमिति । उक्तरीत्या करणेषु दुष्टेषु ज्ञायमानेषु तादृशदुष्टकरणजन्यं ज्ञानं मिथ्याज्ञानं भवितुमर्हतीत्यर्थः । अत्रैव व्यतिरेकमाह—अनुपहतेषु हीत्यादिना । अदुष्टेषु करणेष्वित्यर्थः । इमावन्वयव्यतिरेकावुपपादयति—इन्द्रियेत्यादिना मिथ्या भवतीत्यन्तेन । तथा च यत्र करणेष्विन्द्रियमनोर्थरूपेषु दोषो न संभाव्यते तादृशज्ञानस्य सम्यक्त्वम् । यत्र तु न तथा तत्र वैपरीत्यमित्यवगन्तव्यमिति भावः ।

ननु करणेषु दुष्टेष्वज्ञायमानेष्वपि जायमानज्ञानस्य मिथ्यात्वं कथमवगन्तव्यमित्याशयेन शङ्कते कथमवगम्यत इति । समाधत्ते—दोषापगम इति । दोषापगमानन्तरं पुरुषान्तरज्ञानेनैतदीयज्ञानस्य समानविषयकत्वे विप्रविपत्त्यदर्शनाद्दोषकालीनज्ञाने परं तद्दर्शनाद्दुष्टकरणजन्यज्ञानस्य मिथ्यात्वमेवावगन्तव्यमिति भावः । करणेषु दुष्टत्वादुष्टत्वे कथमवगन्तव्ये इति शङ्कते—कथमित्यादिना

दोषापगमे संप्रतिपत्तिदर्शनात् । कथं दुष्टादुष्टावगम इति चेत् । प्रयत्नेनान्विच्छन्तो न चेद्दोषमवगच्छेमहि प्रमाणाभावाददुष्टमिति मन्येमहि । तस्माद्यस्य च दुष्टं कारणं, यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः, स एवासमीचीनः प्रत्ययो, नान्य इति ।

ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत्प्रत्ययः । प्रत्ययस्य हि निरालम्बनतास्वभाव उपलक्षितः स्वप्ने । जाग्रतोऽपि स्तम्भ इति वा कुड्य इति वा प्रत्यय एव भवति । तस्मात्सोऽपि निरालम्बनः ।

चेदित्यन्तेन । यत्र करणेषु प्रयत्नेनान्विष्यमाणोऽपि दोषः शङ्कितुमपि न शक्यते तत्र करणेषु दोषसत्त्वे प्रमाणाभावाददुष्टत्वनिश्चयः यथाऽपौरुषेये वेदे । यत्र तु करणेषु दोषः संभाव्यते यथा शाक्याद्यागमेषु, तत्र तज्जन्यप्रत्ययस्य दुष्टकरणजन्यत्वेन न सम्यग्ज्ञानत्वमित्याशयेन समाधत्ते--प्रयत्नेनेत्यादिना मन्येमहीत्यन्तेन । एवं च यत्रोत्तरकाले बाधकप्रत्ययो यत्र वा करणेषु दुष्टत्वावगमस्तादृशस्थल एवान्यसंप्रयोगजं ज्ञानमाभासात्मकम् । यत्र तु न तथा तदेव ज्ञानं तत्संप्रयोगे जायमानमनाभासं प्रत्यक्षमिति ज्ञातुं शक्यत्वादव्यभिचारिप्रत्यक्षादिकं प्रमाणं न परीक्षितव्यमिति प्रकृतमुपसंहरति--तस्मादिति ।

निरालम्बनवादः ।

ननु यत्र करणदोषज्ञानमुत्तरकाले बाधनज्ञानं वा तत्र मिथ्यात्वमन्यस्य तु सत्यत्वमिति पूर्वोक्ता व्यवस्था नोपपद्यते । सर्वेषामेव ज्ञानानां मिथ्यात्वादित्येवं ज्ञानसामान्यस्य निरालम्बनत्वमङ्गीकृत्य बाह्यार्थं ये योगाचारादयोऽपल[प]न्ति तन्मतं दूषयितुं प्रथमतस्तन्मतरीत्याऽनुमानाद्बाह्यार्थाह्नवं शङ्कते नन्वित्यादिना निरालम्बन इत्यन्तेन । सर्व एवेति । जाग्रत्कालीनः सर्वोऽपि प्रत्यय इत्यर्थः । तेन नांशतः सिद्धसाधनं न वा दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः । निरालम्बन इति । बाह्यालम्बनशून्य इत्यर्थः । तेन च प्रकृतानुमाने स्वाभ्युपगतस्वांशालम्बनमादाय बाधशङ्कानवकाशः ।

उच्यते । स्तम्भ इति जाग्रतो बुद्धिः सुपरिनिश्चिता कथं विपर्यसिष्यतीति । स्वप्नेऽप्येवमेव सुपरिनिश्चिताऽऽसीत्प्राक्प्रबोधनान्न तत्र कश्चिद्विशेष इति । न । स्वप्ने विपर्ययदर्शनात् । अविपर्ययाच्चेतरस्मिन् । तत्सामान्यादितरत्रापि भविष्यतीति चेत् ? यदि प्रत्ययत्वा-

---

स्वप्नवत्---स्वप्नकालीनप्रत्ययवदिति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । दृष्टान्ते साध्यहेत्वोर्व्याप्तिं प्रदर्शयति-प्रत्ययस्य हीत्यादिना स्वप्न इत्यन्तेन । एवं दृष्टान्ते साध्यहेत्वोर्व्याप्तिं प्रदर्श्योपनयवाक्यमाह--जाग्रतोऽपीत्यादिना भवतीत्यन्तेन । उपनयो नाम--उदाहरणोपदर्शितसाध्यनियमस्य हेतोः साध्यधर्मिणि पक्ष उपसंहारः । तथा चानेनोपनयवाक्येन जाग्रत्प्रत्ययरूपे पक्षे प्रत्ययत्वरूपहेतोः सद्भावः प्रदर्शितः ।

निगमनवाक्यं प्रदर्शयति--तस्मात्सोऽपि निरालम्बन इति । तस्मान्निरालम्बनत्वव्याप्यप्रत्ययत्वरूपहेतुमत्त्वात् । सोऽपि जाग्रत्प्रत्ययः सर्वोऽपि निरालम्बनः स्वांशातिरिक्तबाह्यविषयशून्य इत्यर्थः । स्वप्नादिप्रत्यया हि यथावगम्यमानबाह्यार्थाभावाद्देशान्तरकालान्तरवर्तिनां च संनिहितदेशकालतया प्रतिभासासंभवात्क्वचित्कदाचिदप्यसंभवतां स्वशिरश्छेदादीनां स्वप्ने प्रतिभासादवश्यं स्वात्मांशमेव बहिर्वद्गृह्णन्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । अतस्तत्सामान्याज्जाग्रज्ज्ञानानामपि स्वांशमात्रपर्यवसायित्वान्मिथ्यात्वमेवाऽऽश्रयणीयमिति पूर्वपक्ष्याशयः । स्वाप्नप्रत्ययेषु बाधकेन ज्ञानान्तरेण मिथ्यात्वसंभवेऽपि जाग्रत्कालीनेष्विदं नीलमिदं पीतं स्तम्भोऽयं घटोऽयमित्येवमिदमाकारास्पदीभूतनीलादिरूपबाह्यविषयकेषु प्रत्यक्षात्मकप्रत्ययेषु बाधकज्ञानान्तराभावाद्वह्निशैत्यानुमानेनेव भवदुक्तानुमानेन प्रत्यक्षबाधायोगाद्बाह्यार्थग्राहि प्रत्यक्षमेव तदपह्नवप्रवृत्तभवदुक्तानुमानस्योदयं निरुणद्धीति प्रत्यक्षप्रमाणबलेन बाह्यार्थोऽवश्यमभ्युपेय इत्याशयेन समाधत्ते-उच्यत इत्यादिना । सुपरिनिश्चितेति । सुपरिनिश्चितत्वमबाधितप्रात्यक्षिकप्रतीतित्वम् । इदं च निरालम्बनानुमानात्प्रत्यक्षादीनां बलीयस्त्वं कथयितुमुक्तम् । कथं विपर्यसिष्यतीति । मिथ्या भवितुं नार्हतीत्यर्थः । ननु प्राक्प्रबोधात्स्वप्नप्रत्ययस्यापि सुपरिनिश्चितत्वमेवाऽऽसीदिति जाग्रत्प्रत्ययद-

तत्स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्याभावः, जाग्रत्प्रत्ययस्यापि तथा भवितुमर्हति। अथ प्रतीतिस्तथाभावस्य हेतुः, न शक्यते प्रत्ययत्वादयमन्य इति वक्तुम्। अन्यतस्तु स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्याभावो विपर्ययादवगतः। कुत इति चेत्? सनिद्रस्य मनसो दौर्बल्यात्। निद्रा मिथ्याभावस्य हेतुः स्वप्नादौ स्वप्नान्ते च। सुषुप्तस्याभाव एव। अचेतयन्नेव हि सुषुप्त इत्युच्यते। तस्माज्जाग्रतः प्रत्ययो न मिथ्येति।

विशेषापत्तेरिति शङ्कते-स्वप्नेऽपीत्यादिना विशेष इतीत्यन्तेन। समाधत्ते-नेत्यादिना, इतरस्मिन्नित्यन्तेन। स्वप्नकाले सुपरिनिश्चितत्वसंभवेऽपि प्रबोधानन्तरं विपर्ययदर्शनरूपविशेषस्य सत्त्वाज्जाग्रत्प्रत्ययस्य कदाऽपि विपर्ययादर्शनान्न स्वप्नप्रत्ययस्य जाग्रत्प्रत्ययाविशेष इति भावः। पूर्वपक्ष्यभिमतहेतोरप्रयोजकत्वं वक्तुं तामेव शङ्कामनुवदति—तत्सामान्यादित्यादिना चेदित्यन्तेन।

स्वप्नप्रत्यये प्रत्ययत्वरूपहेतुना यथा मिथ्यात्वं तद्वज्जाग्रत्प्रत्ययेऽपि प्रत्ययत्वसत्त्वान्मिथ्यात्वेन भवितव्यमिति शङ्काशयः। न प्रत्ययत्वहेतुना स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्याभावः। अप्रयोजकशङ्कावारकानुकूलतर्कादेरभावात्। किंतु बाधितत्वहेतुनैव। तच्च जाग्रत्प्रत्यये नास्ति। यच्च विद्यते जाग्रत्प्रत्यये प्रत्ययत्वं तत्तु तथात्वस्यैव प्रयोजकं भवितुमर्हति। परं त्वबाधितत्वविशिष्टं तत्प्रयोजकमिति स्वप्नप्रत्यये तादृशस्याभावान्मिथ्यात्वमेव। जाग्रत्प्रत्यये तु तत्सत्त्वात्सत्यत्वमेवेत्याशयेन समाधानमाह-यदीत्यादिना विपर्ययादवगत इत्यन्तेन। स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्यात्वे कारणान्तरं करणदोषरूपं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति—कुत इत्यादिना, इत्युच्यत इत्यन्तेन। स्वप्नादौ स्वप्नान्ते चेति। स्वप्नारम्भप्रभृतिस्वप्नावसानपर्यन्तं जायमानप्रत्यये करणं सनिद्रं मन इति करणदोषरूपा निद्रा मिथ्यात्वस्य हेतुः। सुषुप्त्यवस्थायां तु प्रत्ययसामान्यस्याप्यभाव एव। स्वप्नावस्थायामेव जायमानप्रत्ययस्य करणदोषान्मिथ्यात्वमिति भावः। जाग्रत्कालीनप्रत्ययस्योक्तकरणदोषाभावान्न मिथ्यात्वमित्युपसंहरति-तस्मादिति।

जाग्रत्कालीनप्रत्यये करणदोषस्यानवगम्यमानत्वेनासंभवं शङ्कापूर्वक-

ननु जाग्रतोऽपि करणदोषः स्यात् । यदि स्यादवगम्येत । स्वप्नदर्शनकालेऽपि नावगम्यत इति चेत् । तत्र प्रबुद्धो ह्यवगच्छति निद्राक्रान्तं मे मन आसीदिति ।

माह—नन्वित्यादिना । मे मन आसीदित्येवमवगम्यमानत्वान्मिथ्यात्वमित्याह—स्वप्नदर्शनकालेऽपीत्यादिना । तथा च बाह्यार्थग्राहीदं नीलमित्याकारकप्रत्यक्षाविरुद्धं बाह्यार्थापह्नवप्रवृत्तं भवदुक्तमनुमानं नैवोत्पत्तुमर्हतीति भावः ।

शून्यवादः ।

एवं परोक्तानुमाने प्रत्यक्षविरोधेन निराकृतेऽधुना प्रत्यक्षस्य बहिःप्रवृत्तौ सामर्थ्यमेव नास्तीत्येवं पूर्वोक्ताक्षेपेण स एव शून्यवादी पुनः प्रत्यवतिष्ठते—शून्यस्त्वित्यादिना । अत्र प्रकृतत्वात्प्रत्यय इत्यनुवर्तते । तुशब्देन च पूर्वोक्तपक्षो व्यावर्त्यते । तथा चायमर्थः-प्रत्ययो नीलमित्यादिप्रत्यक्षात्मकः । शून्यः स्वांशव्यतिरिक्तविषयशून्यः । किंतु नीलाद्याकारविशिष्टं स्वात्मानमेव गृह्णातीति । इदं नीलमित्यादिरूपेण बहिरवभासमानस्य कथं ज्ञानाकारत्वमिति पृच्छति--कथमिति । उत्तरमाह—अर्थज्ञानयोरित्यादिना । इदं नीलमित्यादिप्रतीतौ द्वयोर्भिन्नाकारवतोरर्थज्ञानयोर्नोपलब्धिः । किंत्वेकमेव नीलाद्याकारविशिष्टं वस्तु प्रतीयत इत्युभयवादिसंप्रतिपन्नमित्यर्थः । तच्च वस्तु प्रतीयमानं किं बाह्यमुत ज्ञानात्मकमित्यपेक्षायामाह—प्रत्यक्षा च नो बुद्धिरिति । अयमर्थः—तादृशप्रतीतौ बुद्धिरेव नीलाद्याकारविशिष्टा प्रत्यक्षात्मिका भासते । न तु तद्भिन्नो जडात्मको बाह्योऽर्थः । जडस्य तस्य बाह्यस्य ग्राह्यत्वाङ्गीकारे, तस्य ग्राह्यत्वसिद्धये ग्राहकं ज्ञानान्तरमवश्यं कल्पनीयम् । तत्र च प्रमाणाभावः । अतः स्वप्रकाशा बुद्धिरेव नीलाद्याकारविशिष्टा प्रत्यक्षा प्रतीयत इत्यभ्युपगन्तव्यमिति । एवं च स्वप्रकाशबुद्धिरेव ग्राह्यत्वेन ग्राह्यग्राहकयोरैक्यस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्तत्रैवोपक्षीणा प्रत्यक्षप्रमा न तद्भिन्नबाह्यार्थकल्पनाय प्रभवतीति बाह्यार्थसद्भावो निष्प्रमाणक इत्याशयेन प्रकृतशङ्कामुपसंहरति—अत इत्यादिना पश्याम इत्यन्तेन ।

शून्यस्तु कथम्? अर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामहे । प्रत्यक्षा च नो बुद्धिः। अतस्तद्भिन्नमर्थरूपं नाम न किंचिदस्तीति पश्यामः। स्यादेतदेवम्–यद्यर्थाकारा बुद्धिः स्यान्निराकारा तु नो बुद्धिः । आकारवान्बाह्योऽर्थः । स हि बहिर्देशसंबद्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । अर्थवि-

---

ग्राह्यग्राहकवस्तुनोर्द्वयोरभिन्नत्वं त्वयेष्यते तदा ग्राह्यग्राहकान्यतरसंवित्तौ ग्राह्यग्राहकाकारयोर्द्वयोरपि ग्रहणं भवेन्न तु तदस्ति । यदेदं नीलमित्यादौ नीलादिग्राह्याकारं भासते न तदा ग्राहकाकारो भासते । ग्राहकं हि ज्ञानं करणं क्रिया कर्ता वा स्यात् । यथा नीलमहं जानामीत्यादौ ज्ञानाश्रयरूपग्राहकाकारभानं तद्वदिदं नीलमित्यादिप्रत्ययेषु ग्राह्याकारविषयेषु ग्राहकस्य ज्ञानस्याऽऽकारः कर्तृत्वाद्यन्यतमरूपो नैव प्रतीयते । एवं यदा च क्वचिद्ग्राहकाकारमात्रं गृह्यते न तत्र ग्राह्यसंवेदनमस्ति। इदं चाग्रे न तु पूर्वं ज्ञायत इतिभाष्य एवोपपादयिष्यते । एवं च ग्राह्यमात्रसंवित्तौ ग्राहकग्रहणाभावाद् ग्राहकमात्रसंवित्तौ ग्राह्यग्रहणाभावाद् ग्राह्यग्राहकयोरैक्येऽभ्युपगम्यमानेऽन्यतरसंवित्तौ द्व्याकारप्रतीतेरावश्यकत्वात्तस्य चानुपलम्भान्न ग्राह्यग्राहकयोरैक्यमभ्युपगन्तुं युक्तमिति ।

इदं नीलमित्यादिप्रत्यक्षप्रत्ययेषु प्रतीयमानार्थो नीलादिर्न ज्ञानाकारः किंतु बाह्य एवेत्यङ्गीकर्तव्यमित्याशयेन समाधत्ते—**स्यादेतदेवमित्यादिना** । तदैतदेवं स्याद्भवदभ्युपगतमैक्यं सिध्येदित्यर्थः । **यद्यर्थाकारा बुद्धिरिति** । यदि जायमाना सर्वाऽपि बुद्धिर्नीलाद्यर्थरूपाकारविशेषविशिष्टैव प्रतीयेत तदैवं स्यादिति पूर्वेण संबन्धः । **निराकारा तु नो बुद्धिरिति** । तु शब्देन वैधर्म्यं प्रदर्श्यते । कदाचिन्निराकारा ग्राह्याकाररहिता बुद्धिर्ग्राहकमात्रविषयिणी दृश्यते । इदं चोपरिष्टाद्भाष्य एव स्पष्टी भविष्यति । **आकारवान्बाह्योऽर्थ इति** । इदं नीलमित्यादिप्रतीतौ प्रतीयमानो नीलाद्याकारवान्बाह्य एवार्थ इत्यर्थः । अमुमर्थमुपपादयति—**स हीत्यादिना** । स हि स एव हि नीलाद्याकारः, बहिर्देशसंबद्धो ग्राहकान्निष्कृष्टः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । प्रत्यक्षप्रतीतौ विषयो भवति न बुद्धिरित्यर्थः । तथा च ग्राह्यमात्रविषयकप्रतीतौ ग्राहकाभा-

यथा हि प्रत्यक्षबुद्धिर्न बुद्ध्यन्तरविषया । क्षणिका हि सा न बुद्ध्यन्तरकालमवस्थास्यत इति । उत्पद्यमानैवासौ ज्ञायते ज्ञापयति चार्थान्तरं प्रदीपवदिति यदुच्यते तन्न । न ह्यज्ञातेऽर्थे कश्चिद्बुद्धिमुपलभते । ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छति । तत्र यौगपद्यमनुपपन्नम् । ननूत्पन्नायामेव बुद्धौ ज्ञातोऽर्थ इत्युच्यते, नानुत्पन्नायाम् । अतः

नाद्ग्राहकमात्रविषयके च ग्राह्याभानाद्ग्राह्यग्राहकयोरैक्ये च सर्वत्र द्व्याकारभानस्याऽऽवश्यकत्वात्तस्य चोक्तरीत्याऽभावान्न प्रत्यक्षात्मिका प्रतीतिः स्वांशमेव गृह्णाति किंतु स्वांशव्यतिरिक्तं बाह्यमेव वस्तु गृह्णातीत्याशयः । ननु ग्राह्यस्य ग्राहकाद्भिन्नत्वेऽप्यतीतं ज्ञानमेवोत्तरज्ञानस्य ग्राह्यं नार्थं इति न ज्ञानभिन्नोऽर्थः प्रामाणिक इति वैभाषिकमतं दूषयन्नाह—अर्थविषया हीत्यादिना, अवस्थास्यत इतीत्यन्तेन । इदं नीलमित्याद्याकारकप्रत्यक्षबुद्धिर्बाह्यार्थविषयिकैव । नातीतबुद्ध्यन्तरविषयिका इत्यर्थः । अत्र हेतुं प्रदर्शयति—क्षणिका हि सेति । वैभाषिकमते ज्ञानानां सर्वेषामपि क्षणिकत्वाभ्युपगमादुत्तरबुद्ध्युत्पत्तिकाले पूर्वबुद्धेरवस्थित्यभावात्प्रत्यक्षस्य च विद्यमानार्थसंप्रयोगजत्वानियमान्नाविद्यमानपूर्वज्ञानविषयिणी प्रत्यक्षात्मिकोत्तरबुद्धिः । किंत्विदं नीलमित्येवमिदंकारास्पदत्वेन भासमाननीलादिरूपबाह्यार्थविषयिण्येवेति भावः । नन्वर्थग्रहण काले ज्ञानस्यापि ग्रहणे प्रतिबन्धाभावं किं नेच्छति भवान् । तथा चाप्रतिबद्धस्य ज्ञानस्याग्रहणायोगाद्ग्रहणे चाभ्युपगन्तव्ये गृह्यमाणस्य ज्ञानस्यैवायमाकारो नीलादिर्भवितुमर्हतीति बाह्यार्थाभावसिद्धिरस्मदभिमता सेत्स्यतीत्याशयेन शून्यवादी बाह्यार्थवादिनं चोदयति—उत्पद्यमानैवेत्यादिना । न त्वनेन भाष्येण पूर्वपक्षिपक्षोपन्यासः । अर्थग्रहणकाले बुद्धिग्रहणोपन्यासस्य तदभिमतबाह्यार्थापह्नवानुपयोगित्वात् । प्रत्युतार्थान्तरं ज्ञापयतीति भाष्यवचनमर्थापह्नववाद्यभिमतस्य विपरीतमेवाऽऽपद्येतेति पूर्वोक्तरीत्यैव भाष्याशयो ज्ञेयः ।

समाधानमाह—तन्नेत्यादिनाऽनुपपन्नमित्यन्तेन । अयमाशयः—सत्यम् । अर्थग्रहणकाले बुद्धेर्ग्रहणे नास्ति प्रतिबन्धः । तथाऽपि ग्राहकाभावान्न तदा बुद्धिर्गृह्यते अर्थस्य ज्ञातत्वमेव बुद्धेर्ग्राहकं लिङ्गम् । तच्चार्थग्रहणसमये न

पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते, पश्चाज्ज्ञातोऽर्थः । सत्यम् । पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते, न तु

विद्यते । अस्मन्मते ज्ञातताछिङ्गकानुमानेनैव बुद्धेर्ग्रहणाङ्गीकारात्तस्य चार्थग्रहणोत्तरकालीनत्वान्न प्रतिबन्धकाभावमात्रेणार्थग्रहणसमये बुद्धेर्ग्रहणं भवितुमर्हतीति । ज्ञाते त्वनुमानादिति । अर्थे ज्ञाते सति ज्ञातताछिङ्गकानुमानाद्बुद्धिमवगच्छतीत्यर्थः । अनुमानं चेत्थम् । घटो विषयतासंबन्धेन ज्ञानविशिष्टः । स्वरूपसंबन्धेन ज्ञाततावत्त्वात् । ज्ञातता नाम ज्ञानजन्यो ज्ञेयनिष्ठोऽतिशयविशेषः । स च मानसप्रत्यक्षविषयः । तत्र यौगपद्यमिति । तत्रैवं स्थिते यौगपद्यमर्थज्ञानयोर्ग्रहणयौगपद्यमित्यर्थः । ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छतीति । सिद्धान्तिनो वाक्याद्भ्रान्तः शून्यवादी सिद्धान्तिपक्षमन्यथा गृहीत्वा चोदयति—ननूत्पन्नायामित्यादिना ज्ञातोऽर्थ इत्यन्तेन । शङ्काग्रन्थस्यायमाशयः ज्ञानस्योत्पत्तिरुपलब्धिश्च द्वयं युगपदिति तावदविवादम् । तत्तु द्वयमर्थोपलब्धेः प्राक्पश्चाद्युगपद्वेत्येतावदेव विचारणीयम् । एवं च मीमांसको भवानर्थसंवित्तेः पश्चाज्ज्ञानसंवित्तिं ब्रवीति ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छतीति । अतस्तव ज्ञानोत्पत्तिरपि पश्चादेवाभिमतेति ज्ञायते । न च तद्युक्तम् । अतोऽर्थसंवित्तेः प्राग्ज्ञानस्योत्पत्तिस्त्वयाऽप्याश्रयणीया । एवं चोत्पत्त्युपलब्ध्योर्युगपदेवाऽऽश्रयणीययोर्मध्ये एकस्या उत्पत्तेः पूर्वत्वेऽभ्युपगम्यमाने तन्नियतस्वभावोपलब्धेरपि पूर्वत्वमकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यम् । तथा च प्रागर्थग्रहणाद्बुद्धेरुत्पत्तिसमय एव ग्रहणेऽभ्युपगन्तव्ये प्रतीयमानो नीलादिः प्रतीयमानबुद्धेरेवाऽऽकारो न तु तद्भिन्नो बाह्योऽर्थ इत्यस्मदभिमतार्थाभावासिद्धिः सेत्स्यतीति । अत्र च शङ्काभाष्ये यथाश्रुतरीत्याऽर्थग्रहणात्प्राग्बुद्धेरुत्पत्तिमात्रं पूर्वपक्ष्युपपादितं भाति न तु बुद्धेर्ग्रहणमपि । अथापि न तावन्मात्रमेव शङ्काग्रन्थाशयः । तावन्मात्रस्य स्वपक्षासाधकत्वात्परपक्षाविरोधित्वात्सिद्धान्तभाष्ये च न तु पूर्वं ज्ञायत इत्यन्ते क्रियमाणस्य ग्रहणप्रतिषेधस्याप्रसक्तप्रतिषेधत्वापत्तेश्च ।

पूर्वोक्तं शून्यवादिनो भ्रममपाकुर्वन्सिद्धान्ती स्वाशयमाह—सत्यमित्यादिना नास्माभिर्बुद्धेरुत्पत्तिरपि पश्चादेवेतीष्यते । किंतु पूर्वमेव बुद्धिरुत्पद्यते न तु तदानीं ज्ञायते । किंत्वर्थप्रतीत्यनन्तरमनुमानादेव पूर्वोक्ताज्ज्ञायत इत्यर्थः । अत्र साध-

पूर्वं ज्ञायते। भवति हि कदाचिदेतद्यज्ज्ञातोऽप्यर्थः सन्नज्ञात इत्युच्यते। न चार्थव्यपदेशमन्तरेण बुद्धे रूपोपलम्भनम्। तस्मान्न व्यपदेश्या बुद्धिरव्यपदेश्यं च न प्रत्यक्षम्। तस्मादप्रत्यक्षा बुद्धिः। ः। अ

कमाह--भवति हीत्यादिना। अनेन भाष्येण ज्ञातो मया वसन्तेऽस्मिन्देशे कोऽपि पुरुषः संप्रति विस्मृतमानस्मीति पूर्वत्र ग्राह्ये देवदत्ते स्मृतावप्रतिभासमानेऽपि तद्गोचरं ज्ञानं प्रतिभासत इत्युक्तं भवति। यद्यपि सहानुभूतयोरपि द्वयोर्मध्य उत्तरत्र स्मरणकाल एकस्य स्मरणमपरस्य च विस्मरणमित्येवं संभवात्प्रकृतेऽर्थविस्मरणे सत्यपि ज्ञानमात्रस्मरणेन हेतुनाऽर्थसंवित्तिसमये ज्ञानसंवित्तिर्न संभवतीति साधयितुं न शक्यत इति शङ्कितुं शक्यं तथाऽपि फलद्वारेदं साधनमुच्यते। तथा हि। बुद्धेः पूर्वोपलब्धिसाधनस्य हि फलं नीलादेर्ज्ञानाकारत्वासिद्धिस्तदनेन निराक्रियते। नीलाकारं चेज्ज्ञानं न तन्निर्मुक्तं स्मर्येत। स्मर्यते चोक्तरीत्या। न ज्ञानं नीलाकारं किंतु नीलादिर्ज्ञानादग्राहकादत्यन्ताभिन्नः। ग्राहकसंवित्तावसंवेद्यमानत्वात्। यद्यत्संवित्तावसंवेद्यमानं तत्ताद्भिन्नम्। तथा रसनग्राह्यो रसादिः। एवमर्थज्ञानयोरत्यन्तभेदान्नार्थग्रहणसमये बुद्धिर्ज्ञातुं शक्येति न तु पूर्वं ज्ञायते बुद्धिरित्युच्यत इत्याशयः। अपि चेत्यादिरवगच्छाम इत्यन्तो भाष्यग्रन्थोऽत्रैव संगतत्वादपकृष्य योजनीयः। काममित्यादेः प्रत्यक्षस्य सत इत्यन्तस्य ग्रन्थस्यायमाशयः—ग्राह्यग्राहकयोरेकरूपत्वमभ्युपगच्छता यद्यवश्यमन्यतरपह्नोतव्यं ततोऽर्थप्रकाशाधीनं तदन्यथानुपपत्त्याऽनुमेयं ज्ञानमेवापह्नोतव्यं न तु प्रत्यक्षसिद्धोऽर्थ इति। इदं चातिशयोक्तिमात्रं न परमार्थः। परमार्थतस्त्वाह-न चैकरूप्यमिति। एकरूपत्वं नानुभूयत इत्यर्थः। अत्र हेतुमाह—अनाकारामित्यादिना। यत इदं नीलमित्यादिप्रत्ययेषु पूर्वोक्तरीत्या बुद्धिर्न भासते नीलादेश्च बुद्ध्याकारत्वं न भासतेऽतः प्रतीयमाननीलाद्याकारविशिष्टा बुद्धिर्न भवति। नापि प्रत्यक्षा भवितुमर्हति। किंत्वर्थप्रकाशान्यथानुपपत्त्याऽनुमेयैव। अर्थस्तु बाह्यो नीलाद्याकारविशिष्टः प्रत्यक्षोऽवगम्यते। अतो विरुद्धधर्मवतोर्द्वयोरपि प्रमाणप्रमितयोर्ग्राह्यग्राहकयोरेकरूपत्वं सुतरामसंभावितमित्याशयः। पराभिमतं बुद्धेः प्रत्यक्षत्वं निराक-

अपि च काममेकरूपत्वे बुद्धेरेवाभावो नार्थस्य प्रत्यक्षस्य सतः। न चैकरूप्यमनाकारामेव हि बुद्धिमनुमिमीमहे साकारं चार्थं प्रत्यक्षमेवावगच्छामः। तस्मादर्थालम्बनः प्रत्ययः।

अपि च नियतनिमित्तस्तन्तुष्वेवापादीयमानेषु पटप्रत्ययः। इतरथा तन्त्वादानेऽपि कदाचिद्घटबुद्धिरविकलेन्द्रियस्य स्यात्। न चैवमस्ति। अतो न निरालम्बनः प्रत्ययः। अतो न व्यभिचरति प्र

रोति—न चेत्यादिनाऽप्रत्यक्षा बुद्धिरित्यन्तेन। अर्थव्यपदेशमन्तरणेति। अर्थरूपाच्छेदेनेत्यर्थः बुद्धेरूपोपलम्भनमिति। स्वीयेन रूपेण निरूपणं न चास्तीत्यर्थः। स्वच्छं चिन्मात्रं नैसर्गिकं ज्ञानरूपम्। तत्तु वासनोपप्लवादविद्यमाननीलाद्याकारं प्रकाशत इति बुद्धानां सिद्धान्तः। एवं च स्वरूपेण निरूपयितुमनर्हा बुद्धिः पररूपेणैवासता व्यपदेष्टव्या भवति। तथा च पररूपेण व्यपदेश्यं स्वरूपेणाव्यपदेश्यं वस्तु मृगतोयात्मना प्रतीयमानवस्तुवन्न प्रत्यक्षविषयो भवितुमर्हति। अतो बुद्धिर्न प्रत्यक्षेत्याशयः। उपसंहरति—तस्मादिति। इदं नीलमित्यादिप्रत्ययो न स्वात्मभूतनीलाद्याकारविशिष्टबुद्धिविषयकः किंतु स्वव्यतिरिक्तबहिर्विद्यमाननीलादिरूपार्थविशेषविषयक एवेत्यर्थः।

किंचायं घटोऽयं पट इत्यदिप्रत्ययानां बाह्यार्थानालम्बनत्वपक्षेऽनिष्टं प्रदर्शयन्नाह—अपि चेत्यादिना। तन्तुष्वेवोपादीयमानेऽयं पट इत्येव प्रत्ययो न तु मृत्पिण्ड उपादीयमाने। एव तन्तुषूपादीयमानेषु पटप्रत्यय एव न तु कदाचिदविकलेन्द्रियस्य घटप्रत्ययोऽपि। एव प्रत्ययसामान्यस्य यन्नियतनिमित्तत्वमस्ति सार्वजनीनं तदर्थापह्नववादिमते दुर्घटमेव स्यात्। ज्ञानव्यतिरिक्तनियामकस्यैवाप्रसिद्धेः। न चार्थवादिनो यथा कारणीभूततन्त्वादिनिष्ठशक्तिवशात्पटादिरूपकार्यारम्भव्यवस्था तथा ज्ञानवादिनोऽपि कारणीभूततन्तुज्ञानादिनिष्ठशक्तिवशात्पटज्ञानादिरूपकार्यव्यवस्था सिध्यत्येवेति शाङ्कितुं शक्यम्। यतोऽर्थवादिमते प्रतिकार्यं व्यवस्थिताः पारमार्थिक्यः कारणीभूततन्त्वादिनिष्ठाः शक्तयः प्रसिद्धा विद्यन्ते। तासां च शक्तीनां स्वकार्यनियमं प्रति व्यञ्जकानि देशकालकर्त्रादीन्यपेक्षितानि कादाचित्कानि विद्यन्ते। ज्ञानवादितश्च ज्ञानव्यतिरिक्तानां

त्यक्षम्। अनुमानं ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसांनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिः। तत्तु द्विविधं—प्रत्यक्षतो दृष्टसंबन्धं सामान्यतो दृष्टसंबन्धं च। प्रत्यक्षतो दृष्टसंबन्धं यथा—धूमाकृतिदर्शनादग्न्याकृतिविज्ञानम्। विरुद्ध

शक्तीनां पारमार्थिकीनामेवाप्रसिद्धेस्तदभिव्यञ्जकानां देशकालादीनां सुतरामसंभवः। अतोऽर्थवादिनः शक्तिकृता व्यवस्था सिध्यति न ज्ञानवादिन इति। अतः प्रत्ययस्य नियतनिमित्तत्वानुरोधेन निरालम्बनत्वं न सिध्यति। किंतु बाह्यार्थविषयकत्वमेवेत्यकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यमित्युपसंहरति—अतो न निरालम्बन इति। एवं प्रत्यक्षपरीक्षणे क्रियमाणे तस्य बहिःप्रवृत्तौ सामर्थ्यस्य सत्त्वात्तादृशबहिर्विषयविषयकप्रत्यक्षविरुद्धस्य बौद्धाभिमतस्य निरालम्बनत्वानुमानस्यैवानुत्पत्तेर्यत्र प्रत्यये दुष्टं करणमुत्तरकाले बाधकप्रत्ययो वा तादृशप्रत्ययस्यासमीचीनत्वेऽपि यत्र तदुभयं नास्ति तादृशः समीचीनः प्रत्यक्षात्मकः प्रत्ययो न व्यभिचरत्येवेति न परीक्षितव्यमेव प्रत्यक्षमित्याशयेनोपसंहरति—अतो न व्यभिचरतीति।

निमित्तसूत्रे हि वृत्तिकारमतरीत्या प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां प्रसिद्धत्वेनापरीक्ष्यत्वे वर्णितेऽनन्तरं व्यभिचारात्परीक्षितव्यं प्रमाणं शुक्तिरजतवेदने हि प्रत्यक्षस्य व्यभिचारात्तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषामपि व्यभिचार इति चोदिते प्रत्यक्षस्यैतावता ग्रन्थेनाव्यभिचारित्वप्रदर्शनेनापरीक्ष्यत्वोक्त्या तत्पूर्वकत्वेन यदनुमानादीनां व्यभिचारित्वमुक्तं तत्परिहारे जातेऽपीदानीमात्मीयलक्षणानुरोधेनाप्यव्यभिचारादनुमानादिकं न परीक्षितव्यमिति प्रतिपादनार्थमनुमानादीनामनुपलब्ध्यन्तानां प्रमाणानां लोकप्रसिद्धानि लक्षणानि प्रदर्शयितुकामः प्रथममनुमानलक्षणं प्रदर्शयति अनुमानमित्यादिना।

अनुमानलक्षणम्।

अत्रानुमानशब्दोऽनुमितिपरः। ज्ञातसंबन्धस्येति। तृतीयाबहुव्रीहिः। ज्ञातः संबन्धो लिङ्गलिङ्गिनोर्व्याप्त्याख्यः संबन्धो येन प्रमात्रा पुरुषेण तस्य। लिङ्गलिङ्गिसंबन्धाख्यव्याप्तिज्ञानवतः पुरुषस्येत्यर्थः। एकदेशदर्शनादिति। अत्र पक्षधर्म्यैकदेशयुपात्ताभ्यामेकदेशाभ्यामेकदेशसंबन्धिरूपाभ्यामर्थादाक्षिप्यते।

सामान्यतो दृष्टसंबन्धं यथा—देवदत्तस्य गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्तिमुपलभ्य ऽऽदित्यगतिस्मरणम्।

शास्त्रं शब्दविज्ञानादसंनिकृष्टेऽर्थे विज्ञानम्।

उपमानमपि सादृश्यमसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति। यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्य।

तथा च पक्षधर्मिण्येकदेशिनि पर्वतादावेकदेशदर्शनाद्धूमाद्यात्मकलिङ्गरूपैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरे वह्न्याद्यात्मकलिङ्गिरूपैकदेशान्तरेऽसंनिकृष्टे—इन्द्रियसंनिकर्षाभाववत्यर्थे या बुद्धिर्जायते तदनुमानम्। अनुमितिरित्यर्थः। अनेन च व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिरित्येनं लक्षणमुक्तं भवति। अत्र भाष्येऽसंनिकृष्टग्रहणमनुमितेः प्रमाणान्तरानधिगतार्थविषयकत्वरूपप्रामाण्यसूचनार्थं वेदितव्यम्। एवं सामान्यलक्षणमुक्त्वाऽनुमानं विभजते—तत्तु द्विविधमित्यादिना। प्रत्यक्षतो दृष्टसंबन्धं सामान्यतो दृष्टसंबन्धं चेति द्विप्रकारमनुमानमित्यर्थः। प्रत्यक्षतो दृष्टसंबन्धमिति। यत्र विशेषयोरेव प्रत्यक्षेण संबन्धो गृह्यते तद्विशेषविषयं प्रत्यक्षतो दृष्टसंबन्धमित्युच्यते। यथा यस्मिन्नेव धर्मिणि गोमयेन्धनाग्निविशेषतज्जन्यधूमविशेषयोः संबन्धग्रहणं प्रत्यक्षेण जातं तस्मिन्नेव धर्मिणि कालान्तरे तस्यैव धूमविशेषस्य दर्शनेन तस्यैव संदिह्यमानसद्भावस्याग्निविशेषस्य यदनुमानं तत्प्रत्यक्षतो दृष्टसंबन्धात्मकमनुमानमित्याशयः। तदिदमाह—यथा धूमाकृतिदर्शनादित्यादिना। अत्र भाष्ये धूमदर्शनादग्निविज्ञानमिति वक्तव्य आकृतिग्रहणमाकृत्योरेवेतरव्यवच्छेदकत्वेन हेतुसाध्यव्यवस्थापर्यवसानार्थमिति ज्ञेयम्। अत्र प्रत्यक्षविषयस्यैवानुमानविषत्वेऽपि पूर्वबोधात्कालान्तरस्याऽऽधिक्येन मानादनुमाने प्रामाण्यमित्यपि विज्ञेयम्। अस्यैव विशेषानवच्छिन्नस्य सामान्यतो दृष्टोदाहरणत्वसंभवेऽपि विशेषतो दृष्टसंकीर्णत्वात्तदसंकीर्णनिःसंदिग्धसामान्यतो दृष्टोदाहरणप्रदर्शनार्थमुदाहरणान्तरमाह—सामान्यतो दृष्टसंबन्धं यथेति। यत्र सामान्ययोरेव प्रत्यक्षेण संबन्धो गृह्यते तत्सामान्यतो दृष्टसंबन्धमित्यर्थः। आदित्यो गतिमान्देशान्तरप्राप्तिमत्त्वात्। यो यो देशान्तरप्राप्तिमान्स स गतिमान्। यथा देवदत्त इति।

अत्र गतिप्राप्त्योः सामान्ययोरेव प्रत्यक्षेण संबन्धो गृहीतः । आदित्ये गत्यनुमानोपयोगीतीदं सामान्यतो दृष्टसंबन्धजन्यानुमानमित्याशयः गति स्मरणमिति । गत्यनुमानमित्यर्थः ।

शास्त्रलक्षणम् ।

एवमनुमानलक्षणमुक्त्वा प्रसिद्धप्रमाणभावस्य शब्दविशेषस्य शास्त्रस्य वेदार्थविचारोपयोगित्वेन लक्षणमाह—शास्त्रमिति । शास्त्रशब्देनात्र पङ्कजादिपदवद्योगरूढ्या धर्माधर्मोपदेशीनि चतुर्दशाष्टादश वा विद्यास्थानान्युच्यन्ते । शब्दविज्ञानादित्यत्र धर्माधर्मोपदेशीनि चतुर्दशाष्टादश वा विद्यास्थानान्युच्यन्ते । शब्दविज्ञानादित्यत्र शब्दशब्देन सामान्यवाचिना प्रकृत्वाच्चोदनाऽभिधीयते । अर्थशब्देन च धर्माधर्मावभिधीयेते । ततश्चायमर्थः—चोदनात्मकशब्दविज्ञानात्प्रमाणान्तरागम्यधर्माधर्मविषयकज्ञानजनकं शास्त्रमिति । अतश्च प्रकृतलक्षणस्य न वेदानुपयोगित्वं न वा लौकिकवाक्येष्वतिव्यापकत्वमिति विशेयम् । अस्य च शब्दप्रमाणस्य यथा नानुमानान्तर्भावस्तथा प्रपञ्चितं वार्तिके तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

उपमानलक्षणम् ।

एवं शब्दप्रमाणं निरूप्य प्रसिद्धप्रमाणभावस्योपमानप्रमाणस्य वेदार्थविचारोपयोगित्वेन लक्षणमाह——उपमानमिति सादृश्यमित्युपमानपदविवरणम् । यत्सादृश्यं दृश्यमानमसंनिकृष्टेऽर्थे—प्रमाणान्तरागम्येऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति तदुपमानम् । उपमित्यात्मकप्रमाकरणमिति लक्षणवाक्यार्थः । उदाहरणं प्रदर्शयति—यथेति । गवयदर्शनम् । अरण्यं गतस्य गवयाख्यमृगविशेषं पश्यतो गोवदृशो गवय इत्याकारकं सादृश्यविशिष्टगवयदर्शनमित्यर्थः । गोस्मरणस्येति । एतादृशगवयदर्शनानन्तरमनेतत्सदृशी मदीया गौरित्याकारकं सादृश्यविशिष्टगोज्ञानं यत्तस्येत्यर्थः । जनकमिति शेषः । अस्य च सादृश्यविशिष्टगोज्ञानस्य गोविषये स्मरणरूपत्वे सादृश्यविषये प्रत्यक्षरूपत्वेऽपि गवादेरन्यतोऽसिद्धेरुपमानप्रमेयत्वं वह्निविशिष्टपर्वतस्यानुमानप्रमेयत्ववद्विज्ञेयम् ।

अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यर्थकल्पना। यथा-जीवति देवदत्ते गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पना।

अर्थापत्तिलक्षणम्।

एवमुपमानं निरूप्य प्रसिद्धप्रमाणभावस्यार्थापत्तिप्रमाणभावस्य लक्षणमाह-अर्थापत्तिरपीत्यादिना। दृष्ट इति। प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकेन प्रमित इत्यर्थः। श्रुत इति पृथगुपादानात्प्रमितमात्रवचनोऽपि दृष्टशब्दो गोबलीवर्दन्यायेन श्रुतातिरिक्तप्रमितमात्रपरो ज्ञेयः। श्रुत इति। शब्दप्रमाणप्रमित इत्यर्थः। श्रुतपदस्य पृथगुपादानं त्वर्थविषयदृष्टार्थापत्त्यपेक्षयाऽस्याः श्रुतार्थापत्तेः प्रमाणग्राहिणीत्वेन वैलक्षण्यप्रदर्शनार्थम्। तथा च लक्षणपरभाष्यस्यायमर्थः-प्रमाणषट्केन प्रमितस्यार्थान्तरेण विनाऽनुपपत्तिमालोच्य तदुपपत्तये याऽर्थान्तरकल्पना साऽर्थापत्तिरिति। तत्र प्रत्यक्षप्रमितान्यथानुपपत्त्याऽर्थकल्पना यथा-प्रत्यक्षतोऽवगताद्दाहाद्वह्नेर्दाहशक्तिकल्पना। अनुमानपूर्विकाऽर्थापत्तिर्यथा-देशान्तरप्राप्तिलिङ्गकेनानुमानेनाऽऽदित्ये गतिमनुमाय तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽऽदित्ये गमनशक्तिकल्पना। शब्दपूर्विका प्रमाणग्राहिण्यर्थापत्तिर्यथा-'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इति श्रुतेन वाक्येन दिवाऽभुञ्जाने देवदत्ते पीनत्वरूपो योऽर्थः प्रमितस्तदन्यथानुपपत्तिमालोच्य तदुपपत्तये 'रात्रौ भुङ्क्ते' इति रात्रिभोजनरूपार्थप्रतिपादकवाक्यान्तरस्य कल्पना। न चात्र दिवावाक्यप्रमितार्थस्योपपत्त्यर्थं रात्रिभोजनरूपार्थमात्रकल्पना युक्ता समाश्रयितुम्। श्रुतवाक्यप्रतीयमानार्थान्यथानुपपत्तिप्रतिसंधानेन तदुपपत्तय आकाङ्क्षितस्यार्थान्तरस्य तद्बोधकेन वाक्येनैव समर्पणस्य युक्तत्वात्। शाब्दं शाब्देनान्वेतीति न्यायात्। उपमानपूर्विका त्वर्थापत्तिर्यथा-गवयदर्शनादेतत्सदृशो गौरिति यद्गवि गवयसादृश्यमुपमितं तदन्यथानुपपत्त्या तादृशसादृश्यविशिष्टगवि तादृशप्रमाविषयत्वशक्तिरस्तीति कल्पना। अर्थापत्तिपूर्विकाऽर्थापत्तिर्यथा-अर्थबोधान्यथानुपपत्त्या शब्दस्य वाचकशक्तिं कल्पयित्वा पुनस्तदनुपपत्त्या शब्दस्य नित्यत्वकल्पना। इदं च शब्दनित्यत्वाधिकरणे स्पष्टं भविष्यति। अभावपूर्विकामर्थापत्तिमुदाहरति भाष्यकारो यथा-जीवति देवदत्त इत्यादिना। जीवतो देवदत्तस्य गृहेऽभावो

अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यस्यार्थस्यासंनिकृष्टस्य । तस्मात्प्रसिद्धत्वान्न परीक्षितव्यं निमित्तम् ।

ननु प्रत्यक्षादन्यान्यानि भवन्तु नाम प्रमाणानि । शब्दस्तु न प्रमाणम् । कुतः 'अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्' [६ । ११]। अनिमित्तमप्रमाणं शब्दः । यो ह्युपलम्भनविषयो नोपलभ्यते, स नास्ति । यथा शशस्य विषाणम् । उपलम्भकानि चेन्द्रियाणि पश्वादीनाम् । न च पशुकामेष्ट्यनन्तरं पशव उपलभ्यन्ते ।

योग्यानुपलब्ध्या प्रमितः । तदन्यथानुपपत्त्या च बहिर्भावस्य प्रमाणान्तरागम्यस्य या कल्पना साऽभावपूर्विकाऽर्थापत्तिरित्यर्थः । इदं च भाष्यकारोदाहृतं पूर्वोक्तसर्वोदाहरणोपलक्षकं विज्ञेयम् ।

अनुपलब्धिलक्षणम् ।

एवमर्थापत्तिप्रमाणं निरूप्यानुपलब्ध्याख्यं प्रमाणं निरूपयति—अभावोऽपीत्यादिना । अभाव इत्यस्य विवरणं प्रमाणाभाव इति । अत्र प्रमाणशब्दः पूर्वोक्तप्रत्यक्षादिरूपप्रमापञ्चकपरः । तदभावोऽनुपलब्ध्याख्यं प्रमाणमित्यर्थः । अस्य प्रमाणस्य प्रमेयं दर्शयति—नास्तीत्यस्यार्थस्येति ।

भूतले घटो नास्तीत्येवं प्रतीयमानो यो भूप्रदेशातिरिक्तः स्मर्यमाणघटावच्छिन्नो भूप्रदेशाधिकरणको नञर्थरूपोऽभावस्तादृशस्य प्रमेयस्येत्यर्थः । असंनिकृष्टस्येत्यनेन पूर्वोक्तप्रमेयस्य प्रत्यक्षाद्यविषयत्वमुक्तम् । तथा च भूतले घटो नास्तीत्येवं भूतलाधिकरणकतया भूतलव्यतिरेकेण प्रतीयमानस्य घटाभावस्य प्रत्यक्षाद्यविषयस्य बोधकः प्रत्यक्षादिप्रमापञ्चकस्योत्पत्तुं योग्यस्यापि योऽनुत्पादो दृश्यादर्शनयोग्यानुपलम्भादिपर्यायः प्रमाणाभावशब्दितः स एवानुपलब्ध्याख्यं प्रमाणमिति भावः । एवं लोकप्रसिद्धलक्षणवतामनुमानाद्यनुपलब्ध्यन्तानां प्रमाणानां लोकप्रसिद्धस्वतःप्रामाण्यस्य लोकसिद्धत्वात्प्रामाण्ये विषये निमित्तपरीक्षा न कर्तव्येति प्रकृतं प्रामाण्ये निमित्तस्यापरीक्ष्यत्वमुपसंहरति—तस्मादिति ।

चित्राक्षेपवादः ।

एवं 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति सूत्रेण चोदना धर्मे प्रमाणमेव

पाठः— अपि च तत्कालमेव फलं श्रूयते, यागः कारणमिति वाक्याद्व- गम्यते । कारणं चेदुत्पन्नं कार्येण भवितव्यमिति ।

अतो नेष्टिः पशुफला । कर्मकाले च फलेन भवितव्यम् । यत्कालं हि मर्दनं, तत्कालं मर्दनसुखम् । कालान्तरे फलं दास्यतीति चेन्न । न कालान्तरे फलमिष्टेरित्यवगच्छामः । कुतः । यदा तावदसौ विद्यमानाऽऽसीत्तदा फलं न दत्तवती । यदा फलमुत्पद्यते, तदाऽसौ नास्ति । असती कथं दास्यति । प्रत्यक्षं च फलकारणमन्यदुपलभामहे । न च दृष्टे कारणे सत्यदृष्टं कल्पयितुं शक्यते । प्रमाणाभावात् । एवं दृष्टापचारस्य वेदस्य स्वर्गाद्यपि फलं न भवतीति मन्यामहे ।

नत्वप्रमाणामित्येवं प्रतिज्ञातार्थे वृत्तिकारमतेन प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यस्य लोकप्रसिद्धत्वप्रदर्शनेन साधिते संप्रति चोदनाव्यतिरिक्तानां प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यस्य संभवेऽप्यैहिकफलबोधकानां ‘ चित्रया यजेत पशुकामः ’ इत्यादिचोदनानां प्रत्यक्षादिभिरसंवादेन विसंवादेन च प्रामाण्यं न संभवतीत्याक्षेपपरतया ‘ अनिमित्तम् ’ इत्यादिसूत्रमवतारयति—नन्वित्यादिना । पक्षभूतं शब्दमध्याहृत्य तत्र सूत्रनिर्दिष्टमप्रामाण्यात्मकं साध्यं प्रदर्शयति । अनिमित्तमित्यस्यैव विवरणमप्रमाणामिति । ‘ विद्यमानोपलम्भनत्वात् ’ इति हेतुबोधकं सूत्रावयवं व्याचष्टे—यो हीत्यादिना । अनेन च भाष्येणोपलम्भनयोग्यस्यानुपलभ्यमानत्वेऽसत्त्वमेव यथा शशविषाणमित्येवं सामान्यतो व्याप्तिः प्रदर्शिता । प्रकृतपक्षे प्रकृतहेतुं योजयति -उपलम्भकानि चेत्यादिना । पश्वादिफलसाधनत्वेन चित्रादिकर्मविधायकाः ‘ चित्रया यजेत ’ इत्यादिचोदना अप्रमाणं योग्यानुपलब्धिबाधितार्थकत्वान्नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति विप्रलिप्सुवाक्यवत् । अयमाशयः—उपलब्धियोग्यस्य वस्तुनः सत्यां सामग्र्यामुपलभ्यमानत्वे विद्यमानत्वं सिध्येत् । प्रकृते च चित्रादिफलत्वेन श्रूयमाणानां पश्वादीनामुपलब्धियोग्यानां सत्यामपि चक्षुरादिसामग्र्यां चित्रेष्टयनुष्ठानानन्तरमनुपलभ्यमानत्वेन शशविषाणादिवत्तेषां चित्रादिफलत्वमसदेवेत्यसदर्थबोधकत्वान्न चित्रादिचोदनाः प्रमाणमिति । ‘ अतो नेष्टिः पशुफला, इत्यनेन भाष्येणानुमानान्तरमपि सूचितम् । चित्रा न पशुफला स्वाव्यवहितोत्तरकाले स्वफलाजनकत्वात्स्नानभोजनादिवत् । अत्र प्रयोगे व्यतिरेकोदाहरणं प्रदर्शयन्नाह—कर्म-

दृष्टविरुद्धमपि भवति किंचिद्वचनं, पात्रचयनं विधायाऽऽह ' स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याति ' इति प्रत्यक्षं शरीरकं व्यपदिशति ।

काले चेत्यादिना । यद्यस्य साधनं मर्दनादि सुखादेः साधनं तत्तु मर्दनादि स्वकाल एव सुखादि साधयति । चित्रादिकं तु न तथेति न तत्फलसाधनमिति भावः । ननु यदि कर्मानन्तर्यं फलस्योक्तं स्यात्ततस्तस्य प्रत्यक्षयोग्यतया तदनुपलब्ध्या बाधः स्यात् । तदनन्तरमेव फलदानकाल इत्यपि स्यान्न तु तदुक्तमित्यनुपलब्धिबाधितार्थकत्वं स्वकाले फलादानं चासिद्धमित्याशयेन शङ्कते - **कालान्तर इत्यादिना** । **समाधत्ते-नेत्यादिना** । अयमाशयः—सत्यम् । न वाचकशब्देनाऽऽनन्तर्यमुपात्तम् । तथा कालान्तरमपि नोपात्तम् । अतो विनष्टस्य कारणत्वायोगात्कालान्तरभावित्वस्य च श्रुत्यनुपात्तत्वात्कर्मस्वभावासिद्धमानन्तर्यमेव शब्दानुपात्तमपि फलेऽङ्गीकरणीयमिति तस्य चानुपलम्भात्पूर्वोक्तं हेतुद्वयं सुस्थमिति । **फलकारणमन्यदिति** । क्रयप्रतिग्रहादिरूपमित्यर्थः । एवमैहिकफलविषये बाधितार्थकस्य वेदस्याऽऽमुष्मिकस्वर्गादिरूपविषयेऽपि सुतरां प्रमापकत्वं न संभवतीत्याह—**एवमित्यादिना मन्यामह** —इत्यन्तेन ।

प्रत्यक्षाविसंवादानिरूपणम् ।

एवमनुपलब्धिबाधितार्थकोदाहरणेऽप्रामाण्यं प्रदर्श्य प्रत्यक्षविरुद्धार्थकोदाहरणविशेषेऽप्रामाण्यं प्रदर्शयितुमाह-**दृष्टविरुद्धमित्यादिना पात्रचयनं विधायेत्यन्तेन** । आहिताग्नेराहिताग्निमाग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेत्यनेन विहितेऽन्त्यकर्माणि ' **दक्षिणहस्ते जुहूमासादयति** ' इत्यादिवाक्यैर्यज्ञपात्राणामाहिताग्निशरीरे स्थापनात्मकं चयनं विहितं तदनन्तरमित्यर्थः। ' स एषः ' इत्यारभ्य ' याति ' इत्यन्तोऽर्थवादः । ननु ' **स्वर्गं लोकं याति** ' इति स्वर्गं प्रति गन्ता शरीरादन्य आत्मैवेति कथं प्रत्यक्षविरोध इत्यत आह—**प्रत्यक्षं शरीरकमिति** । शरीरातिरिक्तस्याऽऽत्मनः सत्ताया एव निष्प्रमाणकत्वात्कथंचित्सत्त्वाभ्युपगमेऽपि यज्ञपात्ररूपयज्ञायुधसंयोगासंभवाद्विभोस्तस्य यामकर्तृत्वासंभवाच्च

न च तत्स्वर्गं लोकं यातीति । प्रत्यक्षं हि तद्दह्यते । न चैष यातीति विधिशब्दः । एवं जातीयकं प्रमाणविरुद्धं वचनमप्रमाणम् । अम्बुनि मज्जन्त्यलाबूनि, ग्रावाणः प्लवन्त इति यथा । तत्सामान्यादग्निहोत्रादिचोदनास्वप्यनाश्वासः । तस्मान्न चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ।

' औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानम् ' । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । अपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन संबन्धः ।

' एषः ' इति पुरोवर्तिनिर्देशकशब्दविरोधाच्च शरीरपरमेवेदं वचनम् । तच्च शरीरं प्रत्यक्षं दह्यत इति ' स्वर्गं लोकं याति ' इति विप्रतिषिद्धमिति भावः ।

यदि चास्य वाक्यस्य विधायकत्वं स्यात्तदा तत्प्रामाण्यादेव शरीरादन्यमात्मानं कल्पयित्वाऽपि विरोधः परिहूरियेत । नत्वेतदस्ति । अनुवादस्त्वसौ । स्वार्थेऽप्यप्रमाणं नार्थान्तरं कल्पयितुं शक्नुयात् । अतः शरीरस्यैव स्वर्गगमनवचनात्प्रत्यक्षविरोधः स्यादेवेत्याह—न चैष इत्यादिना । अमुमर्थं प्रयोगेण दर्शयति—एवंजातीयकमित्यादिना । अयमर्थः । यज्ञायुधीत्यादिवचनमप्रमाणम् । प्रत्यक्षविरुद्धार्थकत्वात् । ' अम्बुनि मज्जन्त्यलाबूनि, ग्रावाणः प्लवन्ते ' इत्यादिवाक्यवदिति । अग्निहोत्रादिचोदना अप्रमाणं वेदवाक्यैकदेशत्वाच्चित्रादिचोदनावदित्यर्थः । प्रकृतं पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । प्रत्यक्षासंवादविसंवादाभ्यां चित्रादिवाक्यानामप्रामाण्यात्तद्दृष्टान्तेनाग्निहोत्रादिचोदनानामप्रामाण्याच्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति प्रतिज्ञातार्थो न घटत इति भावः। एवं विधिवाक्यमप्रमाणमिति पूर्वपक्षे प्राप्तेऽप्रामाण्यकारणीभूतकरणदोषानिराकरणेन पूर्वोक्तमेव स्वतःप्रामाण्यं सिद्धान्त्यभिमतम् ' औत्पत्तिकस्तु ' इत्यादिसूत्रार्थविवरणमुखेन प्रदर्शयति—तुशब्द इत्यादिना । नाप्रमाणं विधिवाक्यमित्यर्थः । हेतुप्रतिपादकसूत्रावयवं विवृणोति—अपौरुषेय इत्यादिना । अपौरुषेय इत्यौत्पत्तिक इत्यस्य विवरणम् । यतोऽग्निहोत्रादिः स्वर्गादिसाधनमित्येतादृशार्थस्य प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानस्य ज्ञापकः शब्दार्थसंबन्धोऽपौरुषेयो विद्यत इति

तस्याग्निहोत्रादिलक्षणस्यार्थस्य ज्ञानं प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानस्य । तथा च चोदनालक्षणः सम्यक्संप्रत्यय इति । पौरुषेये हि शब्दे यः प्रत्ययस्तस्य मिथ्याभाव आशङ्क्येत, परप्रत्ययो हि तदा स्यात् । अथ शब्दे ब्रुवति कथं मिथ्येति । न हि तदानीमन्यतः पुरुषादवगतिमिच्छामः । ब्रवीतीत्युच्यते-बोधयति बुध्यमानस्य निमित्तं भवतीति शब्दे च निमित्ते स्वयं बुध्यते । कथं विप्रलब्धं ब्रूयान्नैतदेवमिति । न चास्य चोदना स्याद्वा न वेति सांशयिकं प्रत्ययमुत्पादयति । न च मिथ्यैतदिति कालान्तरे देशान्तरेऽवस्थान्तरे पुरुषान्तरे वा पुनरव्यपदेश्यप्रत्ययो भवति । योऽप्यस्य प्रत्ययविपर्यासं दृष्ट्वाऽत्रापि विपर्यसिष्यतीत्यानुमानिकः प्रत्यय उत्पद्यते, सोऽप्यनेन प्रत्यक्षेण प्रत्ययेन विरुध्यमानो बाध्यते । तस्माच्चोदनालक्षण एव धर्मः ।

हेतुप्रतिपादकसूत्रावयवार्थः । तथा च शब्दे वक्तृदोषस्यैव संभावितत्वात्प्रकृते चापौरुषेयत्वस्यैव सत्त्वात्करणदोषरहितं शास्त्रमप्रामाण्यकारणाभावात्प्रमाणमेवेत्याह-तथा चेति । पौरुषेयवाक्ये तु भ्रमप्रमादादिरूपपुरुषदोषस्य संभावितत्वादप्रामाण्यं भवितुमर्हतीत्याह-पौरुषेये हीत्यादिना । शब्देऽपौरुषेये तु पुरुषानपेक्षत्वान्नाप्रामाण्यकारणमस्तीत्याह-अथ शब्द इत्यादिना । शब्देऽपौरुषेय इत्यर्थः । न च वैदिकशब्देभ्योऽर्थप्रतीतिरेव नोत्पद्यते न वा प्रतारकवाक्यवद्विप्रलम्भात्मकं ज्ञानं जायत इत्याह-ब्रवीतीत्यादिना । नापि वैदिकवाक्यस्य संशयजनकत्वमित्याह-न चेत्यादिना । नापि कालान्तरे देशान्तरे वा वैदिकवाक्यप्रतीतेऽर्थे विपर्ययप्रत्ययो जायत इत्याह-न च मिथ्यैतदित्यादिना । ननु वचनत्वाल्लौकिकवचनवद्वेदवचनमपि मिथ्येति शङ्कां परिहरन्नाह-योऽप्यस्येत्यादिना । अस्य च भाष्यस्यायमाशयः । बाधकाधीनेन हि मिथ्यात्वेन व्याप्तं वाक्यत्वं तादृशमेव मिथ्यात्वं साधयेत् । वेदे च तादृशं मिथ्यात्वं साधयितुं न शक्यते । प्रत्यक्षो हि वेदोत्थापितः प्रत्यय प्रत्यक्षवदेव कदाचिदप्यबाध्यमानत्वादतो बाधकाधीनं मिथ्यात्वं वेदे साधयितुं न शक्यत इति विरुद्धो हेतुरिति । अत्र भाष्ये प्रत्यक्षशब्दो गुणवृत्त्या कदाचिदप्यबाध्यमानत्व-

संब० धाक्षेप वादः

स्यादेतदेवं, नैव शब्दस्यार्थेन संबन्धः। कुतोऽस्य पौरुषेयताऽपौरुषेयता वेति । कथम् । स्याच्चेदर्थेन संबन्धः क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनपूरणे स्याताम् । यदि संश्लेषलक्षणं संबन्धमभिप्रेत्योच्यते ।कार्यकारणनिमित्तनैमित्तिकाश्रयाश्रयिभावादयस्तु संबन्धाः शब्दस्यानुपपन्ना एवेति । उच्यते । यो ह्यत्र व्यपदेश्यः संबन्धस्तमेकं न व्यपदिशति भवान्प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च यः संज्ञासंज्ञिलक्षण इति ।

सादृश्येन प्रत्यक्षसदृशशाब्दज्ञानपरः । वेदजनितस्तदर्थप्रत्ययः सम्यगपौरुषेयवाक्योत्पन्नत्वाद्वेदवाक्यबुद्धिवदित्येवं साधितं प्रामाण्यमुपसंहरति—तस्मादिति ।

शब्दार्थसंबन्धाक्षेपवादः ।

एवं संबन्धस्यौत्पत्तिकत्वोक्त्या संबन्धिनोः शब्दार्थयोरप्यौत्पत्तिकत्वं सिध्यत्येवेति शब्दार्थसंबन्धानां त्रयाणामपि नित्यतया कर्तृदोषरूपाप्रामाण्यकारणाभावेन स्वतः प्रामाण्येऽनपोदिते स्थापिते सति संबन्धस्य संभाव्यमानस्य कस्यचिदपीहासंभावादसंबद्धेन च वस्त्वन्तरेणासंबद्धवस्त्वन्तरबोधनासंभवात्स्वप्नज्ञानवद्वेदार्थज्ञानमपि यादृच्छिकमेवेति न प्रमाणं भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेण शङ्कते —स्यादेत देवमित्यादिना । नैव शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति । न शब्दोऽर्थेन संयुक्तस्तद्देशानन्तरदेशेऽदृश्यमानत्वाद्धिमवतोऽनन्तरदेशेऽदृश्यमानविन्ध्यवत् । एवं धर्मिणः संबन्धस्यैव गगनकुसुमायमानत्वे तस्य कृतकत्वानित्यत्वरूपधर्मविचारो दूरापास्त इत्याह—कुत इत्यादिना वेतीत्यन्तेन । अत्रोक्तहेतोरसिद्धिं मन्वानः पृच्छति—कथमिति । आसिद्धिं परिहरन्नाह—स्याच्चेदर्थेन संबन्ध इत्यादिना । उच्चार्यमाणक्षुरमोदकशब्ददेशे मुखे पाटनपूरणयोस्तदर्थकार्ययोरनुपलभ्यमानत्वादर्थस्याप्यदर्शनमिति भावः । इदं च संयोगसंबन्धमभिप्रेत्येत्याह -यदीत्यादिना । संयोगव्यतिरिक्तानां संबन्धान्तराणामसंभवमाह—कार्यकारणेत्यादिना । शब्दार्थयोर्द्वयोरपि नित्यत्वाभ्युपगमान्न कार्यकारणभावसंभवो न वा नित्यनैमित्तिकभावसंभवः । आकाशपृथिव्यादिभिन्नाश्रयकत्वान्नाप्याश्रयाश्रयिभाव इति परिशेषात्संयोग एवानभिमतोऽप्यङ्गीकरणीयः । स चोक्तरीत्या न संभवतीति भावः ।

आह यदि प्रत्यायकः शब्दः प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययति । उच्यते—सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणम् । प्रत्यायक इति हि प्रत्ययं दृष्ट्वाऽवगच्छामो न प्रथमश्रुत इति प्रथमश्रवणे प्रत्ययमदृष्ट्वा, यावत्कृत्वः श्रुतेनेयं संज्ञाऽयं संज्ञीत्यवधारितं भवति, तावत्कृत्वः श्रुतादर्थावगम इति । यथा चक्षुर्दृष्टं बाह्येन प्रकाशेन विना प्रकाशयतीत्यदृष्टं न भवति ।

संबन्धाक्षेपपरिहारः ।

संयोगादीनां संबन्धान्तराणामनभिमतानामसंभवेऽपि शब्देनार्थमभिधत्त इत्यादिव्यवहारानुरोधेनार्थप्रतीत्युद्देश्यिकायां शब्दकरणिकायामभिधानाक्रियायां शब्द ज्ञानरूपायां तज्जन्यप्रतिपत्तिरूपफलशालित्वेन यत्कर्मत्वं वाच्यत्वरूपमर्थस्य तस्यामेव च यत्करणत्वं वाचकत्वरूपं शब्दस्य तादृशो वाच्यवाचकभाव एव संबन्धः शक्तिरूपः शब्दार्थयोरनिवार्यः संभवतीत्यभिप्रायेण समाधत्ते—उच्यत इत्यादिना । संज्ञासंज्ञिलक्षण इति । वाच्यवाचकभाव इत्यर्थः ।

ननु गोशब्दो न गोत्ववाचकशक्तिमान्संबन्धग्रहणात्पूर्वमप्रतिपादकत्वाद्देवदत्तादिशब्दवदित्यभिप्रायवाञ्शङ्कते—आहेति । अत्रैवानुमाने पूर्वपक्षी विपक्षबाधकतर्कमाह—यदि प्रत्यायक इत्यादिना । यदि गोशब्दो गोत्ववाचकशक्तिमान्स्यात्प्रथमश्रुत एव गोत्वादिकं प्रत्याययेत् । न च प्रत्याययत्यतो न तादृशशक्तिमानित्याशयः । यथा शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं लोकव्यवहारात्प्रतीयते तथैव शक्तिविज्ञानमपि प्रत्यायकस्य शब्दस्य सहकारिभूतमिति लोकव्यवहारादेवावगम्यते । न हि सहकारिणं विना करणत्वं कस्यचिदपि कुत्रापि दृश्यते । अत एतादृशसहकारिविरहात्प्रथमश्रवणे प्रत्यायकत्वासंभवेऽपि न तच्छक्तिमत्त्वहानिरित्यभिप्रायेण समाधत्ते—उच्यत इत्यादिना । दर्शनमिति । लोकव्यवहार इत्यर्थः लोके च शब्दप्रयोगानन्तरं जायमानार्थप्रत्ययं दृष्ट्वा शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वव्यवहारो न प्रथमश्रुतत्वमात्रेण । प्रथमश्रवणेऽर्थप्रत्ययाजननेऽपि यावत्कृत्वः श्रुतेन संज्ञासंज्ञिसंबन्धरूपा शक्तिरवधारिता भवति तावत्कृत्वः श्रुतादेव शब्दादर्थावगमो लोकदृष्ट इति दर्शनानुरोधेनैव

यदि प्रथमश्रुतो न प्रत्याययति, कृतकस्तर्हि शब्दस्यार्थेन संबन्धः। कुतः? स्वभावतो ह्यसंबन्धावेतौ शब्दार्थौ। मुखे हि शब्दमुपलभामहे, भूमावर्थम्। शब्दोऽयं न त्वर्थोऽयं न शब्द इति च व्यपदिशन्ति। रूपभेदोऽपि भवति। गौरितीमं शब्दमुच्चारयन्ति, सास्नादिमन्तमर्थमवबुध्यन्त इति। पृथग्भूतयोश्च यः संबन्धः स कृतको दृष्टः। यथा रज्जुघटयोरिति।

शब्दस्वरूपम्

अथ गौरित्यत्र कः शब्दः? गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्षः। श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः। ते च श्रोत्रग्रहणाः। यद्येवमर्थप्रत्ययो नोपपद्यते। कथम्? एकैकाक्षरविज्ञानेऽर्थो नोपलभ्यते। न चाक्षरव्यतिरिक्तोऽन्यः कश्चिदस्ति समुदायो नाम, यतोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात्। यदा गकारो, न तदौकारविसर्जनीयौ। यदौकारविसर्जनीयौ, न तदा गकारः। अतो गकारादिव्यतिरिक्तोऽन्यो गोशब्दोऽस्ति, यतोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात्। अन्तर्हिते शब्दे स्मरणादर्थप्रतिपत्तिश्चेन्न।

प्रकृतेऽपि शक्तिज्ञानस्य सहकारित्वमाश्रयणीयमिति योजना। पूर्वपक्षयुक्तानुमाने व्यभिचारं दर्शयति–यथा चक्षुरित्यादिना।

शब्दार्थसंबन्धपौरुषेयत्ववादः।

एतावता संबन्धसद्भावो दर्शितः। स तु कृतको नित्यो वेति विचारयन्पूर्वपक्षमाह–यदि प्रथमश्रुत इत्यादिना यदि प्रथमश्रुतः शब्दोऽर्थं न प्रत्याययति तर्हि देवदत्तादिशब्दवदस्येयं संज्ञेति वदद्भिः पुरुषैरेव संज्ञात्वरूपः संबन्ध शब्दार्थयोः कृतः स्यादित्यर्थः। यदि संज्ञात्वातिरिक्तं किंचित्संबन्धान्तरं स्यात्स्यादपि तस्य नित्यता न तु तदस्ति। किंतु संज्ञात्वरूप एव संबन्ध एष्टव्य इत्येतमर्थमुपपादयति–कुत इत्यादिना। स्वभावतो ह्यसंबन्धाविति। मुखभूम्यादिरूपभिन्नदेशाद्यधिष्ठानत्वेन शब्दार्थयोः संबन्धो न स्वभावसिद्ध इत्यर्थः अत्यन्तभिन्नत्वेन व्यपदेशादपि न स्वभावसिद्धः संबन्ध इत्याह–शब्दोऽयमित्यादिना। रूपभेदाच्च परस्परं भिन्नयोः शब्दार्थयोः स्वभावतोऽ-

स्मृतेरपि क्षणिकत्वादक्षरैस्तुल्यता । पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायक इत्यदोषः ।

संबन्ध इत्याह—रूपभेद इत्यादिना । शब्दस्योच्चार्यमाणत्वमर्थस्यावबुध्यमानत्वमिति रूपभेद इति भावः । एवं च पृथग्भूतयोरनयोः स्वतोऽसंबद्धयोः पश्चात्पुरुषेभ्यो जायमानः संज्ञासंज्ञिसंबन्धो रज्जुघटयोः संयोग इव पुरुषकृत एवैष्टव्य इति तद्द्वारा पुरुषानुप्रवेशसंभवाच्चोदना न धर्मे प्रमाणमित्याशयेन प्रकृतपूर्वपक्षमुपसंहरति—पृथग्भूतयोश्चेत्यादिना । आस्तां तावत्संबन्धः । संबन्धिद्वयाधारो हि संबन्धो नानिरूपितयोस्तयोर्निरूपयितुं शक्यते । नहि वर्णातिरिक्तस्य शब्दस्य शशविषाणायमानस्य संबन्ध एव संभवति । नतरां नित्यत्वमित्याधारभूतं शब्दस्वरूपमेव कीदृशमिति प्रथमं निरूपयाम इति सिद्धान्तवाद्याह—अथ गौरित्यादिना । गौरित्यत्रेति । गौरित्युच्चारणे सति गोत्वरूपार्थप्रत्यायकत्वेनाभिमत शब्दः किं गकारादिवर्णरूप उत तद्भिन्नस्तदभिव्यङ्ग्यः स्फोटाख्यः कश्चन इति प्रश्नभाष्यार्थः ।

एवं शब्दस्वरूपं किमिति पृष्ट्वा सिद्धान्ती वृद्धसंमतिप्रदर्शनपूर्वकं स्वमतेन गकारादिवर्णा एव शब्दस्वरूपमित्याह गकारेत्यादिना । उपवर्षग्रहणं नास्य पक्षस्य परमतत्वज्ञापनाय किंतु वृद्धसंमतिप्रदर्शनायेति वेदितव्यम् । गकारादिवर्णानामेव शब्दस्वरूपत्वं प्रत्यक्षबलेनार्थप्रत्यायकत्वानुरोधेन च व्यवस्थापयिष्यन्प्रथमे प्रत्यक्षबलेन तेषां शब्दस्वरूपत्वं प्रतिपादयति—श्रोत्रग्रहणे हीत्यादिना । श्रोत्रग्रहणे—श्रोत्रेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषये । अर्थे वस्तुनि । शब्दशब्दः—शब्द इति शब्दः प्रसिद्धः । वाचकत्वेन लोके प्रसिद्ध इत्यर्थः । ते च श्रोत्रग्रहणा इति । त एव—गकारादय एव श्रोत्रग्राह्या इत्यर्थः । एवकारेण च पराभिमतस्फोटादीनां श्रोत्रग्राह्यत्वनिराकरणं बोध्यम् । एवं च श्रोत्रग्राह्यत्वलक्षणलक्षितानामेव लोके शब्दशब्दवाच्यत्वदर्शनात्स्फोटादीनां चातथात्वाद्गकारादिनामेव वर्णानां शब्दस्वरूपत्वमाश्रयणीयमिति भावः ।

स्फोटवाद्याक्षेपः ।

एवं श्रोत्रेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वाद्वर्णेषु शब्दत्वं प्रसाध्याधुनाऽर्थप्रत्यायकत्वानुरोधेनापि तेषामेव शब्दत्वमाक्षेपसमाधानाभ्यां व्यवस्थापयितुं प्रथमतः

नन्वेवं शब्दादर्थं प्रतिपद्यामह इति लौकिकं वचनमनुपपन्नं स्यात् । उच्यते । यदि नोपपद्यतेऽनुपपन्नं नाम । न हि लौकिकं वचनमनुपपन्नमित्येतावता प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानोऽर्थः शक्नोत्युपगन्तुम् । लौकिकानि वचनान्युपपन्नार्थान्यनुपपन्नार्थानि च दृश्यन्ते । यथा देवदत्त गामभ्याज इत्येवमादीनि, दशदाडिमानि षडपूपा इत्येवमादीनि च ।

ननु च शास्त्रकारा अप्येवमाहुः 'पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाऽऽचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम्' [नि १ । १] इति यथा । न शास्त्रकारवचनमप्यलमिममर्थमप्रमाणकमुपपादयितुम् ।

शङ्कामुपन्यस्यति—यद्येवमित्यादिना तुल्यतेत्यन्तेन । यद्येवम्—वर्णानामेव शब्दत्वेऽभ्युपगम्यमाने शब्दश्रवणानन्तरं जायमानोऽर्थप्रत्ययो नोपपद्येतेत्यर्थः । अत्र हेतुं पृच्छति—कथमिति । वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वं वदता वक्तव्यं किं प्रत्येकं वर्णा अर्थं प्रत्याययेयुरुत तदतिरिक्तः समुदाय उत संहता वर्णा इति । एवं विकल्प्याऽऽद्यपक्षं दूषयति—एकैकाक्षरविज्ञान इत्यादिना । द्वितीयपक्षं दूषयति न चाक्षरव्यतिरिक्तेत्यादिना । वर्णैरारभ्यः समुदायो युगपदवस्थितैरेव वर्णैरारब्धव्यः। न च वर्णानामुपलब्धितो यौगपद्यम्। विच्छिन्नयत्नव्यङ्ग्यत्वात् । सत्तायौगपद्येन त्वारम्भे नित्यत्वाद्विभुत्वाच्च वर्णानां सर्वे सर्वदा सर्वमारभेरन्नित्यादिबहुतरदोषप्रसक्त्या वर्णावयविवद्वर्णातिरिक्तसमुदायोऽप्यप्रामाणिक इति भावः । क्रमवर्तिनां वर्णानां साहित्यमसंभावितमेवेति साहितानां वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वमिति तृतीयं पक्षं निराकरोति—यदा गकार इत्यादिना। एवं वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वं दूषयित्वाऽर्थप्रतीतिरूपकार्यानुरोधेन गकारादिव्यतिरिक्तो गवादिशब्दैर्व्यवह्रियमाणोऽन्य एव कश्चन स्फोटाख्यः शब्दस्वरूपमित्यङ्गीकरणीयमित्याह अत इत्यादिना । ननु तथाऽपि क्रमवर्तिनां वर्णानां स्वरूपतः साहित्यासंभवेऽपि तत्तत्स्मरणद्वाराऽर्थप्रतीतिरुपपद्यत एवेत्यनर्थिकैव स्फोटकल्पनेत्याशङ्क्य स्मृतेरपि क्षणिकत्वादक्षरवत्स्मृतीनां यौगपद्यं दुर्घटमेवेत्यावश्यक्येव स्फोटकल्पनेत्याशयेनाऽऽह— अन्तर्हित इत्यादिना । अन्तर्हिते विलीन इत्यर्थः ।

स्फोटनिराकरणम् ।

एवं स्फोटवाद्यभिमतां शङ्कामुपन्यस्य सिद्धान्तमाह—**पूर्ववर्णजनितेत्या-दिना** । अस्य चायमाशयः । यथा **दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत** इत्यत्र दर्शपूर्णमाससंज्ञकानामाग्नेयादीनां षण्णां यागानां स्वरूपतः क्रमवर्तिनामपि सहितानामेव तेषां श्रुतफलसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या स्वरूपतः साहित्यासंभवेऽपि तत्तज्जन्यावान्तरापूर्वद्वारा साहित्ये परिकल्प्य सहितानां फलसाधनत्वं श्रूयमाणमुपपद्यत एवेतीष्यते । तथा वर्णानामप्येकैकशोऽर्थाभिधानादर्शनात्सकलोच्चारणे च तदवगमात्संहत्यकारित्वे निश्चिते स्वरूपेण च वर्णानां साहित्यासंभवात्संस्कारनामकमवान्तरव्यापारं परिकल्प्य तद्द्वारा साहित्यमभ्युपगम्यार्थ-प्रत्यायकत्वं संहितानां वर्णानामेवोपपद्यत इत्यर्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरूपाया अर्थापत्तेरत्रैव क्षीणत्वान्न सा स्फोटकल्पनाय प्रभवतीति ।

नन्वेवं पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितान्तिमवर्णस्यैवार्थप्रत्यायकत्वं न तु स्फोटात्मकशब्दस्येत्यभ्युपगमे '**शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे**' '**गोशब्दात्सास्नादिमन्तं प्रतिपद्यामहे**' इत्यादिको लौकिको व्यवहारोऽव्यवधानेन शब्दस्यैव निमित्तत्वबोधकोऽनुपपन्नः स्यादित्येवं स्फोटवादी शङ्कते—**नन्वेवमित्या-दिना** । केवलं लौकिकं व्यवहारं पुरस्कृत्य न्यायविरुद्धोऽप्रामाणिकश्चार्थः कल्पयितुं न शक्यते किंतु लौकिक एव व्यवहारो यथाकथंचिदुपपादनीय इत्याशयेन सिद्धान्त्याह—**उच्यत इत्यादिना** । तत्र प्रथमं तावन्न्यायविरुद्धस्य लौकिकव्यवहारस्याप्रमाणत्वमिष्टमेवेत्याशयेनाऽऽह—**यदि नोपपद्यत इत्या-दिना, इत्येवमादीनि चेत्येवमन्तेन**, स्पष्टार्थं भाष्यम् । ननु लौकिकव्यवहारस्य प्रकृतविषयेऽप्रमाणत्वेऽपि शास्त्रकारव्यवहारः कथमप्रमाणं भवितुमर्हतीति शङ्कते—**ननु चेत्यादिना** । व्रजति पचतीत्येवमाख्यातान्तपदेनाऽऽद्यक्रियाप्रभृत्यन्तिमक्रियापर्यन्तं पूर्वापरभावेन विद्यमानक्रियासमूहात्मकं भावं धात्वर्थभूतमाचष्ट इत्येव शास्त्रकारव्यवहारेण शब्दस्यैवाव्यवधानेनार्थप्रत्यायकत्वदर्शनात्संस्कारद्वारा तदाश्रयणे तादृशव्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः । शास्त्रकारस्यापि न्याय-विरुद्धत्वेऽप्रमाणत्वमिष्टमेवेत्याशयेनाऽऽह—**न शास्त्रकारवचनमित्यादिना** ।

अपि च नैवैतदनुपपन्नार्थम्। अक्षरेभ्यः संस्काराः संस्कारादर्थप्रतिपत्तिरिति संभवत्यर्थप्रतिपत्तावक्षराणि निमित्तम्। गौण एवार्थप्रतिपत्तौ शब्द इति चेत्? न। गौणोऽक्षरेषु निमित्तभावः। तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात्। अथापि गौणः स्यात्। न गौणः शब्दो मा भूदिति प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानोऽर्थः शक्यः परिकल्पयितुम्। न ह्यग्निर्माणवक इत्युक्तेऽग्निशब्दो गौणो मा भूदिति ज्वलन एव माणवक इत्यध्यवसीयते। न च प्रत्यक्षो गकारादिभ्योऽन्यो गोशब्द इति भेददर्शनाभावादभेददर्शनाच्च। गकारादीनि हि प्रत्यक्षाणि। तस्माद्गौरिति गकारादिविसर्जनीयान्तं पदमक्षराण्येव। अतो न तेभ्यो व्यतिरिक्तमन्यत्पदं नामेति। ननु संस्कारकल्पनायामप्यदृष्टकल्पना। उच्यते। शब्दकल्पनायां सा च, शब्दकल्पना च। तस्मादक्षराण्येव पदम्।

किंच तत्तद्वर्णानुभवजनितसंस्काराणां व्यापारमात्रत्वेन व्यवधायकत्वाभावान्नानुपपन्नार्थं लौकिकवचनं शास्त्रकारवचनं वेत्याशयेनाऽऽह—अपि चेत्यादिना। निमित्तमित्यन्तेन।

ननु शब्दादर्थं प्रतिपद्यामह इत्यादिव्यवहारेषु शब्दशब्दो वर्णात्मकशब्दो गौण एव स्यान्न तु मुख्योऽव्यवधानेनार्थप्रत्यायकत्वाभावादित्याशयवाञ्छङ्कते—गौण इत्यादिना चेदन्तेन। समाधत्ते न गौण इत्यादिना। पूर्वोक्तव्यवहारेषु शब्दशब्दो वर्णेषु न गौण इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—अक्षरेषु निमित्तभाव इति। अस्त्यक्षरेषु निमित्तत्वमर्थप्रतिपत्तावन्वयव्यतिरेकदर्शनादित्यर्थः। एवं च स्वव्यापारद्वाराऽक्षराणामर्थप्रतिपत्तौ हेतुत्वसंभवात्ततोऽन्यादृशस्य हेतुत्वस्य कुत्राप्यदर्शनात्स्वव्यापारव्यवसायस्य सर्वत्र नियतत्वात्संस्कारश्च शब्दस्य व्यापार एवेतीदृशं व्यवधानमव्यवधानमेवातो न गौणः शब्द इति भावः। एवं वर्णेषु मुख्यशब्दत्वमुपपाद्याधुना प्रौढिवादेन कथंचिद्वर्णानां गौण शब्दत्वेऽपि तेषामेवार्थप्रत्यायकत्वं युक्तं प्रत्यक्षादिभिरवगम्यमानत्वान्न तु तदतिरिक्तस्य स्फोटस्य प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानस्यार्थप्रत्यायकत्वकल्पनमुपपत्तिमदित्याशयेनाऽऽह--अथापीत्यादिना प्रत्यक्षाणीत्यन्तेन।

आकृतिवादः

अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थः ।

अयमाशयः । यथा ‘ अग्निर्माणवकः ’ इत्यादौ प्रयुज्यमानोऽग्निशब्दो गौणो मा भूदिति ज्वलनपरो नेष्यते माणवके ज्वलनाभेदस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् । तद्वच्छब्दादर्थं प्रतिपद्यामह इत्यादौ प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानस्य स्फोटस्य न शब्दशब्दवाच्यत्वमङ्गीकृत्यार्थप्रत्यायकत्वं कल्पयितुमुचितम् । किंतु प्रत्यक्षगम्यानां गकारादीनामेव गौणत्वमप्यङ्गीकृत्य तत्कल्पनमुचितमिति । अत उक्तयुक्तिभिर्गकारादीनामेव वर्णानां पदत्वं न तु तदतिरिक्तस्य प्रमाणागोचरस्य स्फोटस्येत्याह--तस्मादित्यादिना नामेतीत्यन्तेन ।

ननु यथा स्फोटवादे स्फोटस्यार्थप्रतीतिहेतुत्वे स्वीक्रियमाणेऽदृष्टकल्पना तद्वद्भवन्मतेऽपि तत्तद्वर्णानुभवजनितसंस्कारस्य तत्तत्स्मृतिहेतोरर्थप्रतीतिरूपकार्यान्तरे सामर्थ्यमदृष्टमेव कल्पयितव्यं भवतीति कथं स्फोटवादो निराक्रियत इति शङ्कते—नन्विति । समाधत्ते—उच्यत इति । अयमाशयः । स्फोटशब्दपक्षे ह्यवश्यं तत्तद्वर्णानुभवजनितं संस्कारान्तरं स्फोटाभिव्यक्तिसमर्थं स्मृतिहेतोरेव वा तदभिव्यक्तिसामर्थ्यं कर्मणः संयोगविभागयोरिवादृष्टमेव कल्पनीयम् । तच्चास्माभिरर्थप्रतीतावेव कल्प्यते । भवन्मते तु पूर्वोक्तरीत्याऽदृष्टकल्पनाऽप्रसिद्धस्फोटात्मकशब्दकल्पना चेत्यधिको दोष इति । प्रकृतं स्फोटनिराकरणमुपसंहरति—तस्मादिति । ननु वर्णानां तदतिरिक्तस्फोटस्य वाऽर्थप्रत्यायकत्वांशे प्रकृतौत्पत्तिकसंबन्धाधारतांशे वा तुल्यतया प्रयत्नपुरःसरं स्फोटनिषेधो निरर्थक इति चेन्न । यतः स्फोटपक्षे हि निरवयवं वाक्यं निरवयवस्य वाक्यार्थस्य वाचकमवयवास्तु पदात्मका वर्णात्मकाश्च मृषाभूता इतीष्यते । ततश्च पदतदवयवाश्रितस्योहादेर्महावाक्यावयवावान्तरवाक्यार्थप्रयाजाद्याश्रितस्य प्रसङ्गतन्त्रादेश्चोत्तरत्र विचार्यमाणस्य मृषात्वं स्यात् । अतस्तत्सत्यतासिद्ध्यर्थं स्फोटनिराकरणमिति न निष्फलम् ।

आकृतिवादः ।

एवं संबन्धिद्वयाधारस्य संबन्धस्यैकस्मिन्नाधारे शब्दस्वरूपे निरूपितेऽपरं संबन्धिनमर्थरूपं निरूपयितुमारभते—अथ गौरित्यादिना ।

१ श्लोकवार्त्तिक आकृतिवाद २ सिद्धान्त…

सास्नादिविशिष्टाकृतिरिति ब्रूमः। नन्वाकृतिः साध्याऽस्ति वा न वेति। न प्रत्यक्षा सती साध्या भवितुमर्हति। रुचकः स्वस्तिको वर्धमानक इति हि प्रत्यक्षं दृश्यते। व्यामोह इति चेन्न। नासति प्रत्ययविपर्यासे व्यामोह इति शक्यते वक्तुम्। 'असत्यप्यर्थान्तर एवं

तत्र यद्यप्याकृतिस्तु क्रियार्थत्वादित्यादिना सूत्रकारेणैवाऽऽकृतेरभिधेयत्वं स्थापयिष्यत इत्यत्र पृथक्प्रयासो विफलः। तथाप्याकृतेरनभिधेयत्वं पूर्वपक्षिणा द्वेधोद्भाव्यते। अभावाद्भावे वा क्रियायामनुपयोगादिति तदत्र सद्भावप्रतिपादनेन प्रथमपक्षनिराकरणं क्रियते। द्वितीयमुपरिष्टात्सूत्रकारो निराकरिष्यतीति विवेकः।

अथेत्यादिप्रश्नभाष्यस्यायमर्थः। गोत्वादिसामान्यरूपाया आकृतेर्व्यक्त्या सह भेदाभेदादिविकल्पासहत्वेन दुर्निरूपतयाऽप्रसिद्धत्वादगोव्यावृत्तिरूपस्यापोहस्य शब्दार्थत्वे तस्यावस्तुतया कथं तदाधारतया संबन्धो नित्यः सिध्येदिति। प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धस्य 'अयमपि गौरयमपि गौः शाबलेयादन्यो बाहुलेयः' इत्यादिप्रतीतिवशेन भिन्नाभिन्नत्वेन प्रतीयमानस्य च गोत्वादिसामान्यस्य "प्रत्यक्षबलसिद्धस्य सामान्यस्य कुतर्कतः। न शक्योऽपह्नवः कर्तुं सर्वं विजयते हि तत्" इत्याद्युक्तरीत्याऽपह्नोतुमशक्यतया तादृशं गोत्वादिरूपं सामान्यमेव शब्दार्थं इति तदाधारः संबन्धो नित्यः सिध्यत्येवेत्याशयेन सिद्धान्तवाद्याह-सास्नादिविशिष्टाकृतिरिति। 'जातिमेवाऽऽकृतिं प्राहुर्व्यक्तिराक्रियते यया' इति वार्तिकोक्तरीत्या जातिराकृतिशब्देनोच्यते। आक्रियते निरूप्यत इत्यर्थः। सास्नादिविशिष्टेति। एकस्मिन् गोपिण्डे विद्यमानानां समुच्चितानेकसामान्यानां सत्त्वादिरूपाणां मध्ये गोशब्दवाच्यसामान्य य तेन साकमेकस्मिन्नवयविन्यसाधारण्ये विद्यमानैः सास्नादिभिरवयवैरुपलक्षणभूतैर्विविच्य निर्देशार्थं सास्नादीत्युपादानम्।

नन्वाकृतिर्न पिण्डपृथग्भूता पिण्डबुद्धयभावेऽबुद्ध्यमानत्वात्। पङ्क्तियूथवनादिवदित्यनुमानेनाऽऽकृतेरसद्भावमभिप्रेत्य शङ्कते--नन्वाकृतिरिति।

---

१ श्लो. वा. आ. वा. ३ श्लोकः।

जातीयको भवति प्रत्ययः, पङ्क्तिः, यूथं, वनमिति यथेति चेत् ? न । असंबद्धमिदं वचनमुपन्यस्तम् । किमसति वने वनप्रत्ययो भवतीति प्रत्यक्षमेवाऽऽक्षिप्यते वृक्षा अपि न सन्तीति । यद्येवं प्रत्युक्तः स माहायानिकः पक्षः । अथ किमाकृतिसद्भाववागुपलभ्यते सिद्धान्तान्तरं ते दुष्यतीति वनेऽपि सति प्र[व]नप्रत्ययः प्राप्नोतीति । एवमपि प्रकृतं दूषयितुमशक्नुवतस्तत्सिद्धान्तान्तरदूषणे निग्रहस्थानमापद्यते । असाधकत्वात् । स हि वक्ष्यति दुष्यतु । यदि दुष्यति किं तेन दुष्टेनादुष्टेन वा प्रकृतं त्वया साधितं भवति, मदीयो वा पक्षो दूषितो भवतीति । न च वृक्षव्यतिरिक्तं वनं यस्मान्नोपलभ्यतेऽतो वनं नास्तीत्यवगम्यते । यदि वनेऽन्येन हेतुना सद्भावविपरीतः प्रत्यय उत्पद्यते मिथ्यैव वनप्रत्यय इति । ततो वनं नास्तीत्यवगच्छामः । न च गवादिषु प्रत्ययो विपर्येति । अतो वैषम्यम् । अथ वनादिषु नैव विपर्येति

अस्ति वा न वेति संदिह्यमानतया साध्यत्वात्कथं सिद्धवत्कृत्याऽऽकृतेः शब्दार्थत्वमुच्यत इत्यर्थः । प्रत्यक्षविरुद्धं भवदनुमानमित्याशयेन समाधत्ते—न प्रत्यक्षेत्यादिना । लोकप्रसिद्धप्रत्यक्षविरोधि भवदनुमानं निरालम्बनवाद्यभिमतप्रत्यक्षगम्यरूपाद्यपह्नवानुमानवदनादरणीयमिति भावः । रुचकः स्वस्तिको वर्धमानक इति । सौवर्णपदार्थगतरुचकत्वादिरूपावान्तरसामान्याभिप्रायेण बोध्यम् । त्रयानुगतसुवर्णत्वरूपसामान्याभिप्रायं वेदम् । ननूक्तः प्रत्ययो भ्रमरूपः प्रत्यक्षाभास इति शङ्कते—व्यामोह इति । उत्तरकाले बाधकज्ञानादिरूपबाधकाभावादुत्पन्नस्य च ज्ञानस्य स्वतःप्रमाणत्वान्न भ्रमत्वं कल्पयितुं शक्यमित्याशयेन समाधत्ते—नासतीत्यादिना । ननु यथा पङ्क्तिर्वनमिति वृक्षादिव्यतिरिक्तार्थान्तरस्याभावेऽपि प्रत्ययमात्रं भवति तद्वत्पिण्डव्यतिरिक्ताकृतिरूपार्थान्तराभावेऽपि प्रत्ययमात्रं भवितुमर्हतीति शङ्कते—असत्यपीत्यादिना । असत्यप्यर्थान्तर इत्यादिना किं वनप्रत्ययो यथा प्रत्यक्षाभासोऽर्थान्तरसाधको न भवति, एवमाकृतिप्रत्ययोऽपीति निरालम्बनवादमभिप्रेत्य प्रत्यक्षमेवाऽऽक्षिप्यत उताऽऽकृतिसद्भाववागुपालभ्यत आकृतिप्रत्ययानुरोधे-

न ते न सन्तीति। तस्मादसंबद्धः पङ्क्तिवनोपन्यासः। अत उपपन्नं जैमिनिवचनमाकृतिः शब्दार्थ इति। यथा चाऽऽकृतिः शब्दार्थस्तथोपरिष्टान्निपुणतरमुपपादयिष्याम इति।

अथ संबन्धः क इति। यच्छब्दे विज्ञातेऽर्थो विज्ञायते स तु कृतक इति पूर्वमुपपादितम्।

तस्मान्मन्यामहे केनापि पुरुषेण शब्दानामर्थैः सह संबन्धं कृत्वा

नाऽऽकृतिसद्भावाभ्युपगमे वनप्रत्ययानुरोधेन वनसद्भावोऽप्यङ्गीकरणीयः स्यादिति ते सिद्धान्तान्तरं दुष्यतीत्येव द्वेधा विकल्प्योभयथाऽपि न संभवतीत्येवं दूषयितुं भवदुपन्यस्तं वचनं प्रकृतेऽसंबद्धमित्युत्तरमाह—नासंबद्धमित्यादिना। भवदुपन्यस्तं वचनं त्वत्पक्षसाधकमपि न भवति मदीयपक्षदूषकमपि न भवतीत्यर्थः। तत्राऽऽद्यं विकल्पमाशङ्क्य दूषयति—किमसति वन इत्यादिना माहायानिक इत्यन्तेन।

असति वने वनप्रत्ययो भवतीति वचनेन यदि शून्यवादमभिप्रेत्य वनमित्याकारकप्रत्ययेन वृक्षा अपि वस्तुभूता न सिध्यन्तीति प्रत्यक्षमेव स्वविषये प्रमाणं न भवतीत्यादिरुच्यते तर्हि स शून्यवादिपक्षः प्रागेव युक्तिनिचयोपपादनेन निराकृत इत्यर्थः। द्वितीयविकल्पमाशङ्कते—अथेत्यादिना प्राप्नोतीत्यन्तेन। भाष्यं सुगमम्। वनप्रत्ययस्याऽऽकृतिप्रत्ययवैषम्यं द्वेधा दर्शयन् प्रथममेकमाह—न चेत्यादिना। यस्माद्वृक्षातिरिक्ततया वनं नोपलभ्यते, अतोऽतिरिक्तं वनं नास्तीत्यवगम्यते। आकृतौ तु न तथेत्येकं वैषम्यम्। अपरं वैषम्यमाह—यदि वन इत्यादिना वैषम्यमित्यन्तेन। अयमाशयः। यदि लोकदृष्टिमनुसृत्य वनप्रत्ययस्य बाधकं प्रत्ययान्तरं भवेत इति वनप्रत्ययो मिथ्यैवेत्यभिधीयते तदा वनं नाम वस्त्वन्तरं माऽस्त्वेव। आकृतिप्रत्ययस्य तु कदाऽपि विपर्ययप्रत्ययान्तरं नास्त्येवेत्याकृतिरूपवस्त्वन्तराभ्युगमे न कोऽपि दोष इति। यदि तु लोकेऽपि यः कश्चिद्वनादिप्रत्ययस्यापि विपर्ययप्रत्ययान्तरं नास्त्येवेत्यभिनिविशेत, तद्दृष्ट्या वनात्मकं वस्त्वन्तरमस्तु नाम। नैतावताऽस्माकमाकृतिसद्भाववादिनां काचित्क्षतिरित्याशयेनाऽऽह—अथ वना-

संव्यवहर्तुं वेदाः प्रणीता इति । तदिदानीमुच्यते । अपौरुषेयत्वात्संब-न्धस्य सिद्धमिति । कथं पुनरिदमवगम्यतेऽपौरुषेय एव संबन्ध इति । पुरुषस्य संबन्धुरभावात् । कथं संबन्धो नास्ति । प्रत्यक्षस्य प्रमाण-स्याभावात् , तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषाम् । ननु 'चिरवृत्तत्वात्प्रत्यक्षस्या-विषयो भवेदिदानींतनानाम् । न हि चिरवृत्तः सन्न स्मर्येत । न च हिमवदादिषु कूपारामादिवदस्मरणं भवितुमर्हति । पुरुषवियोगो हि

दिष्वित्यादिना । आकृतिसद्भावसमर्थनं च विस्तरेण वार्तिक एव कृतं तत्रैव द्रष्टव्यम् । अत् आकृतेरसत्यत्यत्वप्रतिपादनाय पङ्क्तिवनाद्युपन्यासः सर्वथाऽसाधक एवेत्यसंबद्ध एवेत्युपसंहरति—तस्मादिति । उक्तरीत्याऽसाधक-त्वादित्यर्थः । अत उक्तरीत्याऽऽकृतिसद्भावे बाधकाभावात् प्रत्यक्षादिप्रमाण-रूपसाधकसद्भावाच्चाऽऽकृतेः शब्दार्थत्वबोधकं जैमिनिवचनम्—आकृतिस्तु क्रियार्थत्वादित्यादिकमुपपन्नतरमित्याह—अत इति । एवं सद्भावप्रतिपादने-नाऽऽकृतेः शब्दार्थत्वमुपपाद्य क्रियोपयोगप्रदर्शनेनापि शब्दार्थत्वमुत्तरत्राऽऽकृत्य-धिकरणे विस्तरेणोपपादयिष्याम इत्याह—यथा चेत्यादिना । एवं शब्दार्थयोरा-धारभूतयोः स्वरूपं निरूप्य तदाधेयभूतस्य संज्ञासंज्ञिलक्षणसंबन्धस्य नित्यत्वमु-पपादयितुं पूर्वमेवोपक्रान्तस्य तदनित्यत्वपूर्वपक्षस्यैतावता शब्दार्थनिरूपणपरेण ग्रन्थेन व्यवहितत्वात्तत्स्मरणार्थं प्रश्नोत्तराभ्यां पूर्वोपपादितं संज्ञासंज्ञिलक्षणं शब्दार्थयोः संबन्धस्वरूपमाह—अथेत्यादिना । त्वदुदितरीत्या शब्दार्थौ भवेतां नाम, यदर्थस्तु प्रयासोऽयं शब्दार्थस्वरूपनिरूपणविषयकस्तादृशसंबन्धः क इति प्रश्नभाष्यार्थः यादृशेन संबन्धेन शब्दज्ञाने सत्यर्थज्ञानं जायते तादृशः संज्ञासांज्ञिरूप एष प्रकृते संबन्ध इत्युत्तरभाष्यार्थः । तस्य च कृतकत्वं पूर्वोप-पादितमनुभाषते स तु कृतक इत्यादिना प्रकृतपूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मा-दिति । जगदादावेकेन केनचिन्महापुरुषेण शब्दानामर्थैः सह संज्ञासंज्ञिलक्षण-संबन्धं संव्यॅवहारार्थं कृत्वा वेदाः प्रणीता । इति पुरुषस्य च भ्रमप्रमादादि-संभवादप्रमाणमेव वेदा धर्माधर्मयोरित्यर्थः । एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह- तदिदा-नीमिति । शब्दार्थयोः संबन्धस्यापौरुषेयत्वासंभवात्सिद्धं प्रामाण्यमित्यर्थः ।

तेषु भवति, देशोत्सादेन कुलोत्सादेन वा । न च शब्दार्थव्यवहारवियोगः पुरुषाणामस्ति । स्यादेतत् । संबन्धमात्रव्यवहारिणो निष्प्रयोजनं कर्तृस्मरणमनाद्रियमाणा विस्मरेयुरिति । तन्न । यदि हि पुरुषः कृत्वा संबन्धं व्यवहारयेत् , व्यवहारकालेऽवश्यं स्मर्तव्यो भवति । संप्रतिपत्तौ हि कर्तृव्यवहर्त्रोरर्थः सिध्यति,न विप्रतिपत्तौ । न हि वृद्धिशब्देन, अपाणिनेर्व्यवहारत आदैचः प्रतीयेरन् , पाणिनिकृतिमन-

---

शब्दार्थसंबन्धापौरुषेयत्ववादः ।

संबन्धस्यापौरुषेयत्वं प्रश्नोत्तराभ्यां निरूपयितुं कथं संबन्धस्यापौरुषेयत्वं गम्यत इति पृच्छति-**कथं पुनरिति** । संबन्धकर्तुः पुरुषस्याभावान्नास्ति संबन्धस्य पौरुषेयत्वमित्युत्तरमाह-**पुरुषस्येत्यादिना** । संबन्धस्य कर्ता नास्तीति कथमवगम्यत इति पृच्छति-**कथमिति** । प्रत्यक्षादिप्रमाणानामभावान्नास्ति तत्कर्तेत्यवगम्यत इत्युत्तरमाह- **प्रत्यक्षस्येत्यादिना** । यद्दर्शनयोग्यं वस्तु तादृशं सामग्रीसमवधानदशायामपि यदि न दृश्यते तन्नास्तीत्यवगम्यते । यथा नरशृङ्गादिरित्याशयः । ननु संबन्धकर्तुः प्रत्यक्षयोग्यस्यापि चिरवृत्तत्वादिदानींतनानां न प्रत्यक्षविषयत्वं भवतीति शङ्कते **नन्विति** । चिरवृत्तस्येदानींतनप्रत्यक्षयोग्यत्वासंभवेऽपि स्मरणयोग्यत्वसत्त्वात् । तस्य चानुपलम्भनान्नास्त्येव संबन्धेत्यवगम्यत इति समाधत्ते-**न हीति** । न हि न स्मर्येत-स्मरणयोग्यो भवत्येवेत्यर्थः। ननु हिमवदादिषु विद्यमानकूपारामादीनां कर्ता यथा न स्मर्यत इदानींतनैस्तथेहापि भवितुमर्हतीत्याशङ्क्य सामाधत्ते-**न चेत्यादिना** । अयमाशयः हिमवदादिषु देशोत्सादस्य कुलोत्सादस्य वा संभावितत्वात्स्मृतिहेतुभूतपुरुषपरम्पराया विच्छेदात्तत्र विस्मरणमुपपद्येत, प्रकृते तु शब्दार्थव्यवहर्तृपुरुषपरम्पराविच्छेदस्य कथमपि कदाऽप्युद्भावयितुमशक्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धकर्तृविस्मरणोपपादनमतिसाहसमिति ।

ननु व्यवहर्तृपुरुषाणां शब्दार्थसंबन्धमात्रं व्यवहारार्थमावश्यकं तत्कर्तृस्मरणं तु घटकर्तृकुलालस्मरणमिव निष्प्रयोजनमिति संबन्धारमनाद्रियमाणा विस्मरेयुरिति शङ्कते-**स्यादेतदित्यादिना** । समाधत्ते-**तन्नेत्यादिना** न

नुमन्यमानस्य वा । तथा मकारेणापिङ्गलस्य न सर्वगुरुस्त्रिकः प्रतीयेत, पिङ्गलकृतिमननुमन्यमानस्य वा । तेन कर्तृव्यवहर्तारौ संप्रतिपद्येते । तेन वेदे व्यवहरद्भिरवश्यं स्मरणीयः संबन्धस्य कर्ता स्यात्, व्यवहारस्य च । न हि विस्मृते 'वृद्धिरादैच्' [पा० १।१।१] इत्यस्य सूत्रस्य कर्तरि 'वृद्धिर्यस्याचामादिः०' [पा० १।१।७२] इति किंचित्प्रतीयेत् ।

विप्रतिषत्तावित्यन्तेन । अस्य भाष्यस्यायमाशयः । नात्र संबन्धकर्तुरनादराद्विस्मरणमुपपद्यते । यदा हि कश्चित्पदपदार्थसंबन्धं कृत्वा धर्माधर्मप्रतिपादनाय वेदवाक्यानि कृतवांस्तदाऽवश्यमसौ संबन्धस्य कर्ता, स एव च तैः पदैर्वेदवाक्यरचनात्मकं व्यवहारं करोतीति समयव्यवहारयोरेककर्तृकत्वं प्रतिपत्तृभिः स्मर्तव्यम् । तथा वाक्यादर्थं प्रतिपाद्यमानानामवश्यं वाक्यकर्तुराप्तत्वं च स्मर्तव्यं तदधीनत्वादर्थनिश्चयस्य । न च वेदादर्थं प्रतिपाद्यमानाः समयकर्तारं तेन सह वेदकर्तुरेकत्वं तस्य चाऽऽप्तत्वं स्मरन्तो दृश्यन्त इति । संप्रतिपत्ताविति । संबन्धकर्तृवेदवाक्यकर्त्रोरैक्य आप्तत्वे च निश्चिते सतीत्यर्थः । अर्थः सिध्यतीति । प्रतिपत्तॄणां वेदवाक्यार्थनिश्चयो जायत इत्यर्थः । न विप्रतिपत्ताविति । ऐक्यनिश्चयाभावे सति न जायत इत्यर्थः । संबन्धृव्यवहर्त्रोरैक्यनिश्चये सत्येव प्रतिपत्तॄणां तद्व्यवहारतोऽर्थनिश्चयो नान्यथेत्यन्वयव्यतिरेकौ दृष्टान्तेन प्रदर्शयति—न हीत्यादिनाऽननुमन्यमानस्येवेत्यन्तेन । अयमर्थः। यथा पाणिनिभिन्नस्य पाणिनिमताननुसारिणो वा वृद्धिशब्दव्यवहारत आदैचो न प्रतिपद्यन्ते प्रतिपत्तारः। यथा वा पिङ्गलाचार्यभिन्नस्य तन्मताननुसारिणो वा मकारव्यवहारतः सर्वगुरुं त्रिकं न प्रतिपद्यन्ते । किंतु वृद्धिरादैजिति वृद्धिशब्दसंबन्धकर्तुः पाणिनेर्वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति व्यवहारतो वृद्धिशब्देनाऽऽदैचः प्रतिपद्यन्ते ।

एवं 'सर्वगुरुर्मः' इति मकारसंबन्धकर्तुः पिङ्गलाचार्यस्य व्यवहारतः सर्वगुरुं त्रिकं प्रतिपद्यन्ते तद्वदिति । अतःकारणात्संबन्धृव्यवहर्त्रोः संप्रतिपत्ति-

तस्मात्कारणादवगच्छामो न कृत्वा संबन्धं व्यवहारार्थं केनाचिद्वेदाः प्रणीता इति । यद्यपि च विस्मरणमुपपद्येत, तथाऽपि न प्रमाणमन्तरेण संबन्धारं प्रतिपद्येमहि । यथा विद्यमानस्याप्यनुपलम्भनं भवतीति, नैतावता विना प्रमाणेन शशविषाणं प्रतिपद्यामहे । तस्मादपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति ।

नन्वर्थापत्त्या संबन्धारं प्रतिपद्येमहि । न ह्यकृतसंबन्धाच्छब्दादर्थं प्रतिपद्यमानानुपलभामहे । प्रतिपद्येरंश्चेत्प्रथमश्रवणेऽपि प्रतिपद्येरन् । तदनुपलम्भनादवश्यं भवितव्यं संबन्धेति चेन्न । सिद्धवदुपदेशात् । यदि

रावश्यकीति निगमयति—तेनेति । तथा च प्रकृतेऽपि वेदवाक्यार्थप्रतिपत्तृभिरवश्यं पदपदार्थसंबन्धकर्ता तादृशपदसमूहात्मकवेदवाक्यकर्ता चैक एवाऽऽप्तश्चेत्येवं स्मरणीयमित्याह—**तेन वेद इत्यादिना** । समयव्यवहारयोरेककर्तृकत्वविस्मरणे नार्थनिश्चयः संभवतीत्यत्र दृष्टान्तं प्रदर्शयति—**न हीति** । अतश्च प्रकृते विनाऽपि कर्तृस्मरणं वेदवाक्यादर्थनिश्चयस्य प्रसिद्धत्वान्न संबन्धस्य वेदवाक्यस्य च कर्ताऽभ्युपगन्तुं शक्यत इत्याह **तस्मात्कारणादिति** । ननु विद्यमानस्यापि संबन्धकर्तुश्छन्दोगप्रसिद्धोहग्रन्थकर्तुरिव विस्मरणमुपपन्नमिति न तावता कर्त्रभावः सिध्यतीत्याशयेन शङ्कते—**यद्यपीति** समाधत्ते—**तथाऽपीत्यादिना** । अयमाशयः । ऊहग्रन्थादिषूहेतिसमाख्यादिरूपबहुतरप्रमाणबलेन कर्तुः संप्रतिपन्नत्वेऽपीह संबन्धारि कस्यापि प्रमाणस्यानुपलम्भनात्केवलानुपलम्भनस्य वस्त्वभावासाधकत्वेऽप्यप्रामाणिकवस्त्वनुपलम्भनस्य शशविषाणादिष्विवाभावसाधकत्वं संभवत्येवेति ।

सौत्रोपदेशपदार्थं निरूपयितुमवतरणिकामारचयति—**नन्वित्यादिना** । अस्य शङ्काभाष्यस्यायमाशयः । संबन्धसद्भावे प्रमाणान्तराऽभावेऽपि प्रथमश्रुतावर्थाप्रतीत्यनुपपत्तिरूपार्थापत्तिः प्रमाणं भवितुमर्हति । तथा हि । संबन्धस्य कृतकत्वे ह्यप्रतिपन्नसमयानामर्थाप्रतीतिः प्रतिपन्नसमयानां च प्रतीतिर्देवदत्तादिशब्दवदुपपन्ना भवति । स्वाभाविके तु प्रत्यायकत्वे प्रथमश्रवणेऽपि प्रतीतिः स्यात् । सा तु नास्ति । किंत्वस्यायमर्थ इति परेण कथिते सत्ये-

संबन्धुरभावान्नियोगतो नार्था उपलभ्येरंस्ततोऽर्थापत्त्या संबन्धारमवगच्छामः। अस्ति त्वन्यः प्रकारः।

वृद्धानां स्वार्थेन संव्यवहरमाणानामुपशृण्वन्तो बालाः प्रत्यक्षमर्थं प्रतिपद्यमाना दृश्यन्ते। तेऽपि वृद्धा यदा बाला आसंस्तदाऽन्येभ्यो वृद्धेभ्यस्तेऽप्यन्येभ्य इति नास्त्यादिरित्येवं वा भवेत्। अथवा। न कश्चिदेकोऽपि शब्दस्यार्थेन संबन्ध आसीत्। अथ केनाचित्संबन्धाः प्रवर्तिता इति। अथ वृद्धव्यवहारे सति नार्थादापद्येत संबन्धस्य कर्ता। अपि च व्यवहारवादिनः प्रत्यक्षमुपदिशन्ति, कल्पयन्तीतरे संबन्धारं न च प्रत्यक्षे प्रत्यर्थिनि कल्पना साध्वी। तस्मात्संबन्धुरभावः। अव्य-

---

वार्थप्रत्यय उपलभ्यत इत्यवश्यं पुरुषकृतमेव शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वमिति पौरुषेय एव संबन्ध इति। इमां शङ्कां सौत्रोपदेशपदार्थप्रदर्शनेन निराकरोति— न। सिद्धवदुपदेशादित्यादिना। सिद्धवदुपदेशादिति। अस्यायमर्थ इति न संबन्धकरणमिदं किंतु प्रसिद्धस्यैव संबन्धस्योपदेशः कथनं तस्मादित्यर्थः। सिद्धसंबन्धस्य कथनमेवेदं न तु करणमिति कथमवगम्यत इति चेत्। इत्थम्। अर्थान्तरकथने बहुभिर्निवारणात्। तथा हि। यो हि कश्चित्कस्मैचिच्छब्दस्याश्वं गवयं वाऽर्थमाह तमन्ये बहवो निवारयन्ति नायमस्यार्थः किंतु सास्नादिमानस्यार्थ इति। संबन्धकरणपक्षे च देवदत्तादिशब्दवत्। येनैवायेन संबन्धः क्रियेत स एव तच्छब्दार्थ इति निवारणं नोपपद्यते। तस्मान्न तावत्पुरुषा अस्य शब्दस्यायमर्थोऽस्यायमर्थ इति वदन्तोऽपि तत्संबन्धकर्तृत्वेन शङ्कनीया इति। पूर्वपक्ष्युपन्यस्तामर्थापत्तिमन्यथा परिहर्तुमाह—यदि संबन्धुरित्यादिना। संबन्धस्याकृतकत्वेऽपि शब्दादर्थप्रतीतिः प्रकारान्तरेणोपपन्ना भवतीत्यर्थः। तदेव प्रकारान्तरमाह- वृद्धानामित्यादिना।

यथाऽद्यत्वे स्वकार्यार्थं व्यवहरमाणानां वृद्धानां प्रसिद्धसंबन्धानामुपशृण्वन्तो बालाः संबन्धमर्थं च प्रत्यक्षं प्रतिपद्यमाना दृश्यन्ते, एवं सर्वदाऽतीतयनादिवृद्धव्यवहारमहिम्ना संबन्धावगमोऽर्थावगमश्चोपपन्नतरो भवतीति संबन्धस्याकृतकत्वेऽपि न काऽप्यनुपपत्तिरिति भावः।

तिरेकश्च यथाऽस्मिन्देशे सास्नादिमति गोशब्द एवं सर्वेषु दुर्गमेष्वपि। बहवः संबन्धारः कथं संगंस्यन्ते। एको न शक्नुयात्। अतो नास्ति संबन्धस्य कर्ता। अपर आह-अव्यतिरेकश्च। न हि संबन्धव्यतिरिक्तः कश्चित्कालोऽस्ति यस्मिन्न कश्चिदपि शब्दः केनचिदर्थेन संबद्ध आसीत। कथम्? संबन्धक्रियैव हि नोपपद्यते। अवश्यमनेन संबन्धं कुर्वता केनचिच्छब्देन कर्तव्यः। येन क्रियेत तस्य केन कृतः? अथान्येन केनचित्कृतः, तस्य केनेति तस्य केनेति नैवावतिष्ठते। तस्मादवश्यमनेन संबन्धं कुर्वताऽकृतसंबन्धाः केचन शब्दा वृद्धव्यवहारसिद्धा अभ्युपगन्तव्याः। अस्ति चेद्वयवहारसिद्धिर्न नियोगतः संबन्धा भवितव्यमित्यर्थापत्तिरपि नास्ति।

एवं स्वमतमुपपाद्य शब्दार्थसंबन्धस्य कृतकत्वं शब्दार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिनिमित्तकं दूषयितुमनुवदति-अथवेत्यादिना प्रवर्तिता इत्यन्तेन। इमं पक्षं दूषयति-अत्रेत्यादिना। पूर्वोपपादितरीत्याऽनादिवृद्धव्यवहारेणैवार्थप्रतीतेरुपपन्नतरत्वादनुपपत्तेरेवाभावान्न तन्महिम्ना संबन्धकर्तुःसिद्धिरिति भावः। सौत्रोपदेशपदं प्रत्यक्षरूपार्थान्तरपरतया व्याचष्टे-अपि चेत्यादिना। उपदेशः प्रत्यक्षविषयो वृद्धव्यवहारोऽर्थप्रतीतिसाधको यतो विद्यतेऽतोऽनुपपत्तिरेव नास्तीत्याशयः। यत्तु स्वाभाविके प्रत्यायकत्वे प्रथमश्रवणेऽप्यर्थप्रतीतिः स्यादित्युक्तम्। तन्न। संबन्धस्य सामायिकत्व इव स्वाभाविकत्वेऽप्यनवगतस्यैवार्थप्रतिपत्तौ निमित्तत्वं नानवगतस्येति प्रथमश्रवणेऽप्रतिपन्नसंबन्धस्यार्थाप्रतीतिरुपपन्नतरत्वात्। सौत्रमव्यतिरेकपदं व्याचष्टे-अव्यतिरेकश्चेत्यादिना। यतोऽव्यतिरेको देशाव्यतिरेकः संबन्धस्य विद्यतेऽतोऽपि कारणात्संबन्धो नित्य इत्यर्थः। देशाव्यतिरेकमेव संबन्धस्योपपादयति-यथाऽस्मिन्देश इत्यादिना।

अयमाशयः। यथाऽस्मिन्देशे सास्नादिमत्यर्थे गोशब्द प्रयुज्यमानो दृश्यते एवं सर्वेषु दुर्गमेष्वपि देशेषु। न चैवमेकेन कर्तुं शक्यते। अनेके चेत्संबन्धारः कथं ते सर्वे सर्वेषु दुर्गमेषु संगंस्यन्त इति संबन्धुरेकत्वानेकत्वाभ्यां निरूपयि-

स्यादेतत्। अप्रसिद्धसंबन्धा बालाः कथं वृद्धेभ्यः प्रतिपद्यन्त इति नास्ति दृष्टेऽनुपपन्नं नाम। दृष्टा बाला वृद्धेभ्यः प्रतिपद्यमानाः "न च प्रतिपन्नाः संबन्धाः" संबन्धस्य कर्तुः। तस्माद्वैषम्यम्। अर्थेऽनुपलब्धे। अनुपलब्धे च देवदत्तादावर्थेऽनर्थकं संज्ञाकरणमशक्यं च। विशेषान्प्रतिपत्तुं हि संज्ञाः क्रियन्ते विशेषांश्चोद्दिश्य। तद्विशेषेष्वज्ञायमानेषूभयमप्यनवक्लृप्तम्। तस्मादपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन संबन्धः। अतश्च तत्प्रमाणमनपेक्षत्वात्। न चैवं सति पुरुषान्तरं प्रत्ययान्तरं चापेक्ष्यते। तस्माच्चोदनालक्षण एव धर्मो नान्यलक्षणः। बादरायणग्रहणमुक्तम्। अथ यदुक्तमनिमित्तं शब्दः कर्मकाले फलादर्शनात्कालान्तरे च कर्माभावात्प्रमाणं नास्तीति। तदुच्यते। न स्यात्प्रमाणं

तुमशक्यत्वान्न संबन्धः कृतक इति। ननु दुर्गमेषु गोशब्दप्रयोगः सास्नादिमति विद्यत इति कथं ज्ञातुं शक्यते। केनचित्पुरुषेण तत्र तत्र गत्वा स प्रयोगो दृष्टश्चेत् संबन्धुरीश्वरस्याप्रतिहतगतेर्गमनं न संभवतीति कथं संभाव्यते। किंच बहूनां संबन्धॄणामेकत्र संगमनमपि सर्वत्रैकरूपशब्दार्थव्यवहाररूपकार्यदर्शनात्कल्पयितुं शक्यमेव। अपि च मा भूत्सर्वदुर्गमगमनमेकस्य बहूनां वा संप्रतिपत्तिः। तथाऽपि वृद्धव्यादिशब्दार्थव्यवहारवत्सर्वत्र शब्दार्थव्यवहारैकरूप्यं संबन्धैकपक्ष उपपन्नमेवेत्यरुच्या प्रकारान्तरेणाव्यतिरेकपदं व्याचष्टे—अपर आहेत्यादिना। अस्मिन्पक्षेऽव्यतिरेकपदं कालाव्यतिरेकपरम्। संबन्धस्य कालाव्यतिरेकमुपपादयति—न हीत्यादिना। यतः संबन्धशून्यः कालोऽप्रामाणिकोऽतः संबन्धोऽनादिरित्यर्थः। पूर्वं संबन्धानामप्रसिद्धत्वे कालविशेषेण पुरुषविशेषेण तेषां करणमेव दुर्घटमित्येतमर्थं प्रश्नपूर्वमुपपादयति—कथमित्यादिना।

संबन्धकरणपक्षेऽप्यवश्यमनवस्थापरिहाराय केचन वृद्धव्यवहारप्रसिद्धा अकृतसंबन्धाः शब्दाः संबन्धकरणायाभ्युपगन्तव्या इति यदि वृद्धव्यवहारसिद्धिस्तेनैव सर्वानुपपत्तिपरिहारे नावश्यं संबन्धा भावितव्यमिति सिद्धं संबन्धस्यानादित्वमिति भावः।

---

१ न त्वप्रतिपन्नसंबन्धा इति लिखितपुस्तके पाठान्तरम्।

ननु यथाऽप्रसिद्धसंबन्धस्य करणमनुपपन्नं तद्वत्कथनमप्यनुपपन्नम् । यद्यपि तदा वक्तुः प्रसिद्धसंबन्धत्वात्संबन्धकथनाय वाक्योच्चारणं संभवति तथाऽपि श्रोतारोऽप्रसिद्धसमस्तपदार्था बालाः कथं वाक्येन संबन्धं प्रतिपद्येरन्नित्यभिप्रायेण शङ्कते—स्यादेतदित्यादिना । समाधत्ते—नास्ति दृष्ट इत्यादिना । अयमाशयः । कथयितुस्तावन्न कर्तुरिवाशक्तिः । उपायसंभवात् । प्रतिपत्तारस्तूपायाभावान्न प्रतिपद्यन्त इति दृष्टविरुद्धम् । दृश्यन्ते ह्यप्रसिद्धसमस्तपदार्था बाला वृद्धेभ्यः संबन्धं प्रतिपद्यमाना इति । करणपक्षस्तु कर्तुरप्यप्रतिपन्नसंबन्धत्वादतिदुर्घट इत्याह—न च प्रतिपन्नाः संबन्धा इत्यादिना । उक्तं वैषम्ये निगमयति—तस्मादिति । युक्त्यन्तरेणापि संबन्धकरणस्याशक्यत्वमनर्थकत्वं च प्रतिपादयितुं प्रवृत्तं सौत्रं "अर्थेऽनुपलब्धे" इत्यंशं व्याचष्टे—अर्थेऽनुपलब्ध इत्यादिना । यतोऽनुपलब्धे सर्वथा प्रमाणान्तरेणानुपलब्धे शब्दैकसमधिगम्येऽर्थे संज्ञाकरणनियमस्य संज्ञेत्येवंरूपमनर्थकमशक्यं च । अतोऽपि हेतोरौत्पत्तिकः संबन्ध इत्यर्थः । अमुमेवार्थमुपपादयति—अनुपलब्धे चेत्यादिना । अयमाशयः । लोके प्रसिद्धे देवदत्तादावर्थे विद्यमानान्विशेषान्प्रतिपत्तुं विशेषांश्चाभिप्रेत्य संज्ञाः क्रियमाणा दृश्यन्ते । तदुभयमप्यप्रसिद्धपदार्थेऽनुपपन्नमिति तत्र संज्ञाकरणमनर्थकमशक्यं चेति ।

एतावता प्रपञ्चेनोपपादितं संबन्धस्यापौरुषेयत्वमुपसंहरति—तस्मादिति । अतश्चेत्यादिबादरायणग्रहणमित्यन्तो भाष्यग्रन्थः पूर्वमेव व्याख्यातः ।

चित्राक्षेपनिराकरणम् ।

एवं तावत् संबन्धनित्यत्वोपपादनेन स्वपक्षं प्रसाध्याधुना चित्राद्युदाहरणेषु पूर्वपक्ष्युक्तमाक्षेपमनूद्य परिहरति—अथ यदुक्तमित्यादिना । समाधानभाष्यस्यायमाशयः । पूर्वं तावच्चित्रादिचोदनानामप्रामाण्याय्यैकं साधनं चित्रादेर्निष्फलत्वाख्यं चापरमुक्तम् । तत्र चित्रादिनिष्फलत्वाख्यं स्वकाले फलादानरूपं यत्साधनमुक्तं तत्तावदसिद्धम् । आनन्तर्ये फलदानकालत्वेन चोदिते हि स्वकाले फलादानं सिध्येत् । आनन्तर्यं न फलदानकालत्वेन चोद्यते, किंतु कर्मणः फलं प्राप्यत इत्येव चोद्यते । एवं च कालान्तरेऽपि फलदानसंभवात्स्वकाले फलादानमिति साधनमसिद्धमेवेति ।

यदि पश्चैव प्रमाणान्यभविष्यन्। येन येन हि प्रमीयते तत्तत्प्रमाणम्। शब्देनापि प्रमीयते ततः शब्दोऽपि प्रमाणम्। यथैव प्रत्यक्षम्। न च प्रमाणेनावगतं प्रमाणान्तरेणानवगतमित्येतावताऽनवगतं भवति। न चैवं श्रूयते कृते कर्माणि तावतैव फलं भवति, किंतु कर्मणः फलं प्राप्यत इति।

यच्च कालान्तरे, फलस्यान्यत्प्रत्यक्षं कारणमस्तीति। नैष दोषः। तच्चैव हि तत्र कारणं, शब्दश्चेति।

एवं यच्च चित्रादिचोदनाप्रामाण्यार्थं प्रत्यक्षादिविसंवादिरूपं साधनान्तरमुक्तं तदप्यसिद्धमेव। तथा हि। आनन्तर्यविषयो हि प्रत्यक्षविसंवादः। नासावविशेषप्रवर्तिनीं चोदनां बाधितुमीष्टे। विषयभेदात्। एवं च 'प्रत्यक्षाद्यधिकारेऽपि तैरर्थासंगतिर्यतः' इति सत्साधनमुक्तं तदसिद्धम्। चोदनार्थे प्रत्यक्षादेरनधिकारादिति।

ननु कालान्तरे चित्रादीनां फलदानाभ्युपगमे कालान्तरे जायमानफलस्य प्रत्यक्षं सेवादिरूपं कारणान्तरं संभवतीति नादृष्टरूपं कारणं कल्पयितुं युज्यत इति न कालान्तरे जायमानफलस्य चित्रादिफलत्वं कल्पयितुं शक्यत इति पूर्वोक्तां शङ्कामनुवदति—यच्चेत्यादिना। परिहरति—नैष दोष इत्यादिना। तच्चैव हि तत्र कारणमिति। तत्र कालान्तरे जायमानफले। तत्। अदृष्टरूपं कारणमस्त्येवेत्यर्थः। दृष्टरूपस्य सेवादेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारान्न फलकारणत्वमभ्युपगन्तुं शक्यम्। अदृष्टस्य तु व्यभिचारशङ्कानास्पदत्वात्कारणत्वं सुनिरूपमितिभावः।

नन्वीश्वरेच्छाधिकारादेरेवादृष्टरूपस्य कारणत्वमास्तां नतु भवदभिमतचित्रादेरित्यत आह—शब्दश्चेति। अयमाशयः। यत ईश्वरेच्छाधिकारादिकं शब्दलिङ्गादिरूपप्रमाणवर्जितं चित्रादिकमेव 'चित्रया यजेत पशुकामः' इत्यादिविधिप्रमाणकम्। अतश्चित्रादिकर्मजन्यमदृष्टमेव कालान्तरजायमानफलसाधनमित्येवैष्टव्यामिति।

श्लो० वा० पृ० ४९४ श्लो० २।

यत्तु प्रत्यक्षविरुद्धं वचनमुपन्यस्तं-स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं यातीति प्रत्यक्षं शरीरकं व्यपदिशतीति । तदुच्यते । शरीरसंबन्धात् । यस्य तच्छरीरं सोऽपि तैर्यज्ञायुधैर्यज्ञायुधीत्युच्यते ।

आह कोऽसावन्यो नैनमुपलभामहे । प्राणादिभिरेनमुपलभामहे ।

प्रत्यक्षविसंवादपरिहारः ।

एवं तावच्चित्राक्षेपं परिहृत्य संप्रति वाक्यान्तरे दृष्टविरोधं पूर्वपक्ष्युपन्यस्तं परिहर्तुमनुवदति—यत्त्वित्यादिना । 'तदुच्यत इत्यादि' परिहारभाष्यस्यायमाशयः ।

न ह्यनेन वचनेन शरीरस्य स्वर्गगमनमुच्यते । येन प्रत्यक्षविरोधः स्यात् । किं तर्ह्यात्मन एव । यस्यैतच्छरीरं स आत्माऽपि शरीरशरीरिणोरभेदोपचारेण शरीरस्थेन यज्ञायुधित्वेन प्रत्यक्षत्वेन च एष इति यज्ञायुधीति च व्यपदेष्टुं शक्यत एव । एवं सर्वगतस्याप्यात्मनो यागविषयकज्ञानप्रयत्नादिषु साक्षादेव कर्तृत्वं संभवति ।

न हि वयं स्पन्दमेव क्रियामभ्युपगच्छामो वैशेषिकवत् । येनाऽऽत्मनः साक्षात्कर्तृत्वं न स्यात् । किंतु धात्वर्थमात्रस्य क्रियात्वमिति न यजमानशब्दस्याप्यनुपपत्तिरिति न किंचिदनुपपन्नमिति ।

आसंवादः ।

ननूदाहृतस्य यज्ञायुधिवाक्यस्याऽऽदित्ययूपादिवाक्यवदर्थवादतयाऽपि नेतुं शक्यत्वाज्ज्ञानदेहादिव्यतिरिक्तात्मप्रतिपादनमत्र भाष्यकारेण क्रियमाणं व्यर्थमिति चेत् सत्यम् । नैरात्म्ये हि साध्यसाधनसंबन्धप्रतिपादकानां चोदनानामप्रामाण्यमापद्येत । तथा हि स्वर्गकामादिचोदनाभिर्हि स्वर्गस्याऽऽमुष्मिकत्वाज्जन्मान्तरे फलोपभोगो बोध्यते । सोऽपि कर्तुरेव नान्यस्य । अतस्तस्य ज्ञानमात्रत्वे तेषां क्षणिकत्वात्कर्तृत्वभोक्तृत्वानुपपत्तेः शरीरचैतन्येऽपि तस्य विनिपातादतिरिक्तस्य च कस्यचिद्भोक्तुरनङ्गीकारादिष्टचादेश्चादत्तफलत्वापातात्तद्वचनस्याप्रमाण्यं स्यादिति यज्ञायुधिवाक्यसमर्थनच्छलेन ज्ञानदेहातिरिक्तात्मप्रतिपादनं वेदप्रामाण्यार्थमेव । तदुक्तं वार्तिके-(श्लो० वा० पृ० ६९० श्लो० ६) ।

योऽसौ प्राणिति अपानिति उच्छ्वसिति निमिषति, इत्यादिचेष्टितवान् । सोऽत्र शरीरे यज्ञायुधीति ।

ननु शरीरमेव प्राणिति अपानिति च । न । प्राणादयः शरीरगुणविधर्माणोऽयावच्छरीरभावित्वात् । यावच्छरीरं तावदस्य गुणा रूपादयः । प्राणादयस्तु सत्यपि शरीरे न भवन्ति । सुखादयश्च स्वयमुपलभ्यन्ते न रूपादय इव शरीरगुणाः परेणापीति । तस्माच्छरीरगुणवैधर्म्यादन्यः शरीराद्यज्ञायुधीति ।

तस्माद्वेदप्रमाणार्थमात्माऽत्र प्रतिपाद्यते ।
यद्यपि प्रकृतं वाक्यं व्याख्यायेतार्थवादतः ॥ इति ।

नैयायिकमतेनाऽऽत्मास्तित्वप्रतिपादनम् ।

ननु शरीरव्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणं नास्तीति शङ्कते—आहेत्यादिना । प्राणनादिलिङ्गकमनुमानमेव प्रमाणमिति वैशेषिकमतेन समाधत्ते—प्रमाणादिभिरित्यादिना । 'योऽसौ प्राणिति' इत्यादिशब्देन प्राणनादिशब्दवाच्यस्य कोष्ठ्यस्य वायोरूर्ध्वाधोगमनवृत्तिविशेषस्य हेतुभूतः प्रयत्न उच्यते । अन्यथा वायुधर्मस्य मुख्यस्य प्राणनादेरात्मवृत्तित्वासंभवेनाऽऽत्मलिङ्गत्वानुपपत्तेः । तथा चायमत्र प्रयोगः—प्राणनादिप्रयत्नः साश्रयो गुणत्वाद्रूपवदिति । स चाऽऽश्रय आत्मेत्याशयः । ननूक्तानुमाने शरीरस्यैवोक्तविधाश्रयतया सिद्ध्याऽर्थान्तरमित्याशयेन शङ्कते—नन्वित्यादिना । समाधत्ते—नेत्यादिना । यतः प्राणनादयः शरीरगुणविधर्माणोऽतो न शरीरं प्राणनाद्याश्रयो भवतीति योजना । प्राणनादिषु शरीरगुणत्वाभावे हेतुं प्रदर्शयति—अयावच्छरीरभावित्वादिति । अमुमेव हेतुमुपपादयति—यावच्छरीरमित्यादिना । अयमर्थः । यत्र रूपादिषु शरीरगुणत्वं तत्र यावच्छरीरभावित्वं दृष्टम् । प्राणनादिषु च व्यापकीभूतयावच्छरीरभावित्वाभावाद्व्याप्यं शरीरगुणत्वमपि न सिध्यतीति । शरीरातिरिक्तात्मसद्भावे लिङ्गान्तरमाह—सुखादयश्चेत्यादिना । यथा रूपादयः शरीरगुणाः स्वयमप्युपलभ्यन्ते परेणापि न तथा सुखादयः परेणाप्युपलभ्यन्ते परेन्द्रियैर्नावगम्यन्ते । अतो न शरीरगुणा

आह—कुत एष संप्रत्ययः सुखादिभ्योऽन्यस्तद्वानस्तीति? न हि सुखादिप्रत्याख्यानेन तस्य स्वरूपमुपलभामहे। तस्माच्छशविषाणवदसौ नास्ति। अथोच्यते, तेन विना कस्य सुखादय इति? न कस्यचिदपीति वक्ष्यामः। न हि यो य उपलभ्यते तस्य तस्य संबन्धिना भवितव्यम्। यस्य संबन्धोऽप्युपलभ्यते संबन्धी च, तस्यायं संबन्धीति गम्यते। न हि चन्द्रमसमादित्यं वोपलभ्य संबन्धान्वेषणा भवति कस्यायमिति। न कस्यचिदपीत्यवधार्यते। तस्मान्न सुखादिभ्योऽन्यस्तद्वानस्तीति। अथोपलब्धस्यावश्यं कल्पयितव्यः संबन्धी भवति। तत आत्मानमप्यनेन प्रकारेणोपलभ्य कस्यायमिति संबन्ध्यन्तरमन्विष्येम। तमपि कल्पयित्वाऽन्यमपि कल्पयित्वाऽन्यमित्यव्यवस्थैव स्यात्।

भवन्तीति योजना। प्राणनादेर्बहिर्वृत्तित्वस्यापि परेन्द्रियैर्गम्यमानत्वेनाभ्युपगन्तव्यत्वात्सुखादेश्च परेन्द्रियागम्यत्वेन सर्वथाऽऽन्तरत्वान्न सुखादिवत्सर्वथा परानुपलभ्यमानत्वं प्राणनादेरित्यभिप्रेत्य सुखादेः पृथगुपन्यास इति मन्तव्यम्। तथा चायमत्र प्रयोगः—सुखादयो न शरीरगुणाः, परेन्द्रियानवगम्यमानत्वात्। मनोबुद्ध्यादिवत्। किंत्वात्मगुणाः। तत्र चायं प्रयोगः। सुखादिः क्वचिदाश्रितः। गुणत्वात्। रसादिवदिति। स चाऽऽश्रय आत्मेति। एवं वैशेषिकादिमतेनोपपादितं शरीरव्यतिरिक्तात्मसद्भावमुपसंहरति—तस्मादिति।

विज्ञानमात्रात्मवाद्याक्षेपः।

एवं सुखादीनां शरीरगुणत्वनिराकरणेन शरीरादन्यस्मिन्नात्मनि वैशेषिकमतेन साधित इदानीं ज्ञानमात्रात्मवादी शङ्कते—आहेत्यादिना।

यदुक्तं सुखादीनां गुणत्वाद्गुणवानात्माऽनुमीयत इति तादृशं गुणत्वं सुखादिष्वस्मान्प्रत्यसिद्धम्। ज्ञानविशेषरूपाणां सुखादीनां स्वातन्त्र्यादन्यधर्मत्वानभ्युपगमादिति शङ्काशयः। सुखादिप्रत्याख्यानेनेति। सुखादिकं विहायेत्यर्थः। तस्येति। आत्मन इत्यर्थः। तस्मादिति। अनुपलभ्यमान-

अथ कंचित्कल्पयित्वा न संबन्ध्यन्तरमपि कल्पयिष्यासि तावत्येव विरंस्यसि तावता च परितोक्ष्यसि ततो विज्ञान एव परितुष्य तावत्येव विरन्तुमर्हसि।

अत्रोच्यते। यदि विज्ञानादन्यो नास्ति कस्तर्हि जानातीत्युच्यते? ज्ञानस्य कर्तुरभिधानमनेन शब्देनोपपद्यते। तदेष शब्दोऽर्थवान्कर्तव्य इति ज्ञानाद् व्यतिरिक्तमात्मानं कल्पयिष्याम इति।

त्वादित्यर्थः। सुखादीनां परतन्त्रत्वं मन्यमानः सिद्धान्ती शङ्कते अथोच्यत इत्यादिना। सुखादीनां परतन्त्रत्वं प्रमाणाभावादासिद्धमिति मन्वानः पूर्वपक्षी समाधत्ते—न कस्यचिदपीत्यादिना। प्रमाणाभावमेवोपपादयति—न हीत्यादिना। अस्य चायमाशयः। न ह्युपलभ्यमानत्वमात्रं वस्तुनः पारतन्त्र्ये गमकम्। आदित्यादौ व्यभिचारात्। न ह्यादित्यमुपलभ्य कस्यायमिति संबन्ध्यन्वेषणा भवति। किंतु यस्य वस्तुनः संबन्धः संबन्धी चोपलभ्यते तस्यैव तद्धर्मत्वं तथा राज्ञः पुरुष इत्यादौ पुरुषस्य राजसंबन्धित्वम्। सुखादेश्च संबन्धिनः संबन्धस्य चानुपलभ्यमानत्वात्केवलं सुखस्यैवाऽऽदित्यादिवदुपलभ्यमानत्वान्न तत्र परतन्त्रताऽभ्युपगमो युक्त इति।

एवमुपलभ्यमानत्वमात्रस्य पारतन्त्र्यप्रयोजकत्वे व्यभिचारमुपपाद्याधुनाऽनवस्थामपि प्रदर्शयति अथेत्यादिनाऽव्यवस्थैव स्यादित्यन्तेन। भाष्यं सुगमम्।

यद्यनवस्थाभिया सुखादेः संबन्धिनं कंचित्परिकल्प्य तावतैव विरम्यते तदा विज्ञानमात्रमेवैकमङ्गीकृत्य तावतैव विरन्तुमुचितमिति विज्ञानरूपत्वात्सुखादेः परतन्त्रत्वरूपगुणत्वासिद्ध्या न तल्लिङ्गेन तद्व्यतिरिक्तात्मा सिध्यतीत्याशयेनोपसंहरति—अथ कंचिदित्यादिनाऽर्हसीत्यन्तेन। ननु चैत्रो जानातीत्यादौ धातुप्रत्ययाभ्यां ज्ञानाश्रयस्य पुरुषस्य गम्यमानत्वेनैतादृशशब्दप्रयोगप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या ज्ञानातिरिक्त आत्मावश्यमास्थेय इत्याशयवान्सिद्धान्ती शङ्कते—अत्रोच्यत इत्यादिना कल्पयिष्याम इतीत्यन्तेन। अत्र विज्ञानमात्रात्मवादी प्रतिविधत्ते—आहेति। यद्यस्य शब्दस्यार्थवत्त्वं कल्पयितव्यं तदा वेदा अघटि-

आह । वेदा एनं शब्दमर्थवन्तं कल्पयिष्यन्ति, यदि कल्पयितव्यं प्रमंस्यन्ते । बहवः खल्विह जना अस्त्यात्मा, अस्त्यात्मेत्यात्मसत्तावादिन एव शब्दस्य प्रत्यक्षवक्तारो भवन्ति तथाऽपि नाऽऽत्मसत्तां कल्पयितुं घटन्ते । किमङ्ग पुनर्जानातीति परोक्षशब्ददर्शनात् । तस्मादसदेतत् ।

उच्यते । इच्छयाऽऽत्मानमुपलभामहे । कथमिति । उपलब्धपूर्वे ह्यभिप्रेते भवतीच्छा । यथा मेरुमुत्तरेण यान्यस्मज्जातीयैरनुपलब्धपूर्वाणि स्वादूनि वृक्षफलानि, न तानि प्रत्यस्माकामिच्छा भवति । नो खल्वन्येन पुरुषेणोपलब्धेऽपि विषयेऽन्यस्योपलब्धुरिच्छा भवति । भवति त्वन्येद्युरुपलब्धेऽन्येद्युरिच्छा । तेनोपलम्भनेन समानकर्तृका सेत्यवगच्छामः । यदि विज्ञानमात्रमेवेदमुपलम्भकमभविष्यत्, प्रत्यस्तं तस्मिन्कस्यापरेद्युरिच्छाऽभविष्यत् । अथ तु विज्ञानादन्यो

तद्घटनापटीयांसोऽर्थवत्त्वं कल्पयितुं शक्नुवन्ति । "देवा इति" पाठेऽप्येवमेवार्थः । न त्वस्मादृशाः शक्नुवन्तीत्येवं वेदा इत्यादिनोपहासोक्तिः । यदाऽस्त्यात्मेत्येवं ज्ञानव्यतिरिक्तात्मसत्तावादिनो बहवः केवलं तादृशशब्दस्यैवाऽऽत्मरूपार्थबोधकस्य वक्तारो भवन्ति, न त्वात्मसत्तां कल्पयितुं पारयन्ति, तदा जानातीत्येवं परोक्षशब्ददर्शनमात्रादात्मसत्ताकल्पनं "महागजाः पलायन्ते" इति न्यायमनुसरतीति समाधानभाष्याशयः ।

इच्छादीनामात्मलिङ्गत्वनिराकरणम् ।

एवं सुखादीनां लिङ्गत्वं निराकृत्येच्छायां लिङ्गत्वं तेनैव वैशेषिकादिमतेन शङ्कते-उच्यत इच्छयाऽऽत्मानामित्यादिनेच्छा नोपपन्ना स्यादित्यन्तेन ।

शङ्काभाष्यस्यायमाशयः । न विज्ञानमात्रमात्मा । तस्य क्षणिकत्वेनेच्छाया अनुपपत्तेः । तथा हि । इच्छा हि नादृष्टेऽन्यदृष्टे वा विषये संभवतीत्यतिप्रसङ्गादनुपलम्भाच्च । भवति त्वन्येद्युरुपलब्धे विषये तस्यैव परेद्युरिच्छा । अत उपलब्धिसमानकर्तृका सतीच्छा क्षणिकविज्ञानातिरिक्तं स्थायिनमात्मानं कल्पयति । अन्यथानुपपत्तेः । अयमत्र प्रयोगः । इच्छा स्थायिपुरुषाश्रया

विज्ञाता नित्यस्ततत एकस्मिन्नहनि य एवोपलब्धाऽपरेद्युरपि स एवैषिष्यतीति । इतरथा हीच्छा नोपपन्ना स्यात् ।

अत्रोच्यते । अनुपपन्नमिति नः क्व संप्रत्ययः । यन्न प्रमाणेनावगतम् । विज्ञानात्तावदन्यं नोपलभामहे । यन्नोपलभामहे तच्छशविषाणवदेव नास्तीत्यवगच्छामः । न च तस्मिन्नसति विज्ञानसद्भावोऽनुपपन्नः । प्रत्यक्षावगतत्वादेव ।

क्षणिकत्वं चास्य प्रत्यक्षपूर्वकमेव । न च ज्ञातरि विज्ञानादन्यस्मिन्नसति, ज्ञाने चानित्येऽपरेद्युरिच्छाऽनुपपन्ना । प्रत्यक्षावगतत्वादेव । नो खल्वप्येतद्दृष्टं य एवान्येद्युरुपलब्धा स एवान्येद्युरेषितेति ।

स्वसमानकर्तृकोपलब्धिपूर्वकत्वानियतत्वात् । अत्र च व्यतिरेकदृष्टान्तो बोध्य इति । एवं शङ्किते स एव विज्ञानवादी प्रतिविधत्ते—अत्रोच्यत इत्यादिनाऽनुपपन्नमिति नः क्व संप्रत्यय इत्यन्तेन । स्थिरस्य विज्ञातुरभावेऽनुपपन्नमिति प्रत्ययो नास्त्येवेत्यर्थः । कुत इति चेदाह—यदिति । यस्मात्प्रमाणेन स्थिरः कर्ता नावगम्यतेऽतो नास्तीत्यर्थः ।

अयमाशयः । यत्र परस्परसंबन्धित्वेन प्रमाणप्रमितयोर्द्वयोर्मध्य एकस्य दर्शनं तत्र तन्मात्रस्यान्यथानुपपत्त्याऽपरस्य संबन्धिनः कल्पनम् । यथा दिवाऽभुञ्जानस्य पीनस्य देवदत्तस्य दर्शनेन प्रमाणान्तरप्रमितस्य रात्रिभोजनस्य कल्पनम् । यत्र तु शशविषाणादिः सर्वथाऽप्रसिद्धो न तादृशस्य यस्य कस्यचिच्छशत्वादेर्दर्शनेन तदन्यथानुपपत्त्या कल्पनमुपपत्तिमदिति ।

स्थिरस्य विज्ञातुस्तद्भावेऽनुपपत्तिरेव प्रमाणमिति वदता किं तदभावे विज्ञानसद्भाव एवानुपपन्न इत्युच्यत उत विज्ञानस्य क्षणिकत्वमनुपपन्नमित्याहोस्वित्पूर्वेद्युरुपलब्धुः परेद्युरिच्छाऽनुपपन्नेतीत्येवं विकल्प्यैतेषां सर्वेषामपि प्रत्यक्षावगतत्वाच्चानुपपत्तिप्रत्ययो भवितुमर्हतीत्याशयेन दूषयति—न चेत्यादिना । यदुक्तमिच्छायाः समानकर्तृकोपलब्धिपूर्वकत्वनियतत्वात्स्थायिपुरुषकल्पकत्वमिति तदनूद्य दूषयति—नो खल्वित्यादिना । अन्येद्युरन्योपलब्धेऽप्यर्थेऽन्येद्युरन्यस्येच्छादर्शनेन तादृशनियमोऽसिद्ध इति भावः । पूर्वोक्तनियमादर्शनेऽपि क्वचिद-

इदं तु दृष्टं यत्काचिदन्येन दृष्टमन्य इच्छति । काचिन्न । समानायां संततावन्य इच्छति, संतत्यन्तरे नेच्छतीति । तस्मान्न सुखादिव्यतिरिक्तोऽन्योऽस्तीति । अत्रोच्यते । न ह्यस्मर्तार इच्छन्तीत्युपपद्यते । न वाऽदृष्टपूर्वे स्मृतिर्भवति । तस्मात्क्षणिकविज्ञानस्कन्धमात्रे स्मृतिरनुपपन्नेति ।

अत्राऽऽह । स्मृतिरपीच्छावत्पूर्वज्ञानसदृशं विज्ञानं पूर्वविज्ञानाविषयं वा स्मृतिरित्युच्यते । तच्च द्रष्टरि विनष्टेऽप्यपरेद्युरुत्पद्यमानं नानुपपन्नम् । प्रत्यक्षावगतत्वादेव । अन्यस्मिन्स्कन्धघनेऽन्येन स्कन्धघनेन यज्ज्ञानं तत्संततिजेनान्येनोपलभ्यते नातत्संततिजेनान्येन । तस्माच्छून्याः स्कन्धघना इति । अथास्मिन्नर्थे ब्राह्मणं भवति ।

न्यदृष्टमन्य इच्छति क्वचिन्नेत्येवं दृश्यते । एतादृशदर्शनानुरोधेनान्योपलब्धेऽप्यर्थे तत्संततिजन्यस्यान्यस्यापि वासनावशादिच्छा भवितुमर्हति । अन्यसंततिजन्यस्य तु तादृशवासनाभावादिच्छा नैव भवतीत्येवं व्यवस्थाऽस्मन्मतेऽपि भविष्यत्येवेत्याशयेनाऽऽह—इदं तु दृष्टमित्यादिना । अतः सुखादीनामिच्छादीनां च लिङ्गत्वासंभवान्न तन्महिम्ना सुखादिव्यतिरिक्तात्मप्रसिद्धिरित्याशयेनोपसंहरति—तस्मादिति । नन्विच्छालिङ्गेन स्थिरस्याऽऽत्मनोऽसिद्धावपि स्मृत्यात्मकालिङ्गेन तत्सिद्धिर्भवत्येव । न ह्यस्मर्तरीच्छोपपद्यते न वाऽदृष्टपूर्वे स्मृतिर्भवति । अतः स्मृतिः स्थायिपुरुषाश्रया स्वसमानकर्तृकदर्शनपूर्वकत्वनियतत्वाद् व्यतिरेकेण घटादिवदित्याशयेन वैभाषिकादिमतेन पुनः शङ्कते—अत्रोच्यत इत्यादिनाऽनुपपन्नेत्यन्तेन । समाधत्ते--अत्राऽऽहेत्यादिना । अयमाशयः यथैवेच्छाऽन्यदृष्टेऽप्यर्थे तत्संततिजन्यस्यान्यस्यापि वासनावशाद्भवत्येव । अन्यसंततिजन्यस्य तु न भवति । एवमेव स्मृतिरप्यन्यदृष्टेऽप्यर्थेऽन्यस्य तत्संततिजन्यस्य वासनावशाद्भवत्येव । न त्वन्यसंततिजन्यस्य वासनाभावादित्येवं दर्शनानुरोधेन कल्प्यत इति । नन्वेवमिच्छावदेव स्मृतावपि चोद्यपरिहारयोः समत्वेन भेदेनोपन्यासो विफल इति चेन्न । यतो विशेषो विद्यते । तथा हि । स्मृतिविषया हीच्छा । सेयमन्तरेणाप्युपलब्धिसमानकर्तृकतां स्मृतिव्यवस्थयैव व्यवस्थां

'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' [बृ० ६ । ५] इति ।

उच्यते । नैतदेवम् । अन्येद्युर्दृष्टेऽपरेद्युरहमिदमदर्शमिति भवति प्रत्ययः । प्रत्यगात्मनि चैतद्भवति न परत्र । अपरो ह्यसावन्येद्युर्दृष्टवान् । तस्मात्तद्व्यतिरिक्तोऽन्योऽस्ति यत्रायमहंशब्दः ।

(आह । परत्राप्यहंशब्दो भक्त्या दृश्यते । यथाऽहमेव पुत्रोऽहमेव देवदत्तोऽहमेव गच्छामीति ।) अत्रोच्यते । न वयमहमितीमं शब्दं प्रयु-

---

लभते यः स्मर्ता स इच्छतीति स्मृतिः पुनरुपलब्ध्यनुसारेणैव भवन्ती, अवश्यं समानं कर्तारं गमयति । अन्यथा व्यवस्थानुपपत्तेरित्यनेन विशेषेण भेदेनोपन्यासः । निराकरणप्रकारस्त्विच्छावदेव पूर्वोपपादितप्रकारेण समान इति । अत्र स्कन्धघनशब्दो बौद्धपरिभाषया विज्ञानरूपवस्तुमात्रपरः । एवं च यथादर्शनं क्षणिकरूपाण्येव विज्ञानान्येवाभ्युपगन्तव्यानीति तद्व्यतिरिक्तविषयाभावान्न स्थिरस्याऽऽत्मनः सद्भावे प्रमाणमस्तीत्येवं बौद्धमतरीत्या पूर्वपक्षमुपसंहरति — तस्मादिति । शून्याः । स्वांशव्यतिरिक्तविषयशून्या इत्यर्थः । अथास्मिन्नर्थे ब्राह्मणं भवतीति । यद्यपि बौद्धमते ब्राह्मणमप्रमाणमेव तथाऽपि बौद्धवादिना वेदवादिनं प्रति स्थिरात्माभावसाधना वदभिमतवेदरूपप्रमाणासिद्धः स्थिरात्माभाव इति बौद्धेन कथनं नानुपपन्नमिति भावः ।

स्वमतरीत्या नित्यात्मास्तित्वप्रतिपादनम् ।

एवं पूर्वोक्तरीत्या स्थिरस्याऽऽत्मन सद्भावे परोक्तेषु हेतुषु क्षणिकविज्ञानवादिबौद्धेन प्रतिषिद्धेषु संप्रति ज्ञात्रैक्यावगाहिप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययगम्यं स्थिरमात्मानं स्वयमुपपादयति—उच्यत इत्यादिना । अयमाशयः । योऽहं पूर्वेद्युरिदमद्राक्षं सोऽहमद्य स्मरामीत्येवं प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः सर्वजनीन इति निर्विवादम् । अत्र च प्रत्यये ज्ञातैव विषय इत्यपि । तद्ययं प्रत्ययः क्षणिकविज्ञानालम्बनो भवेत्तदा तदेव ज्ञातृ स्यादिति तस्य च क्षणिकत्वेन स्थिरैकाविज्ञात्रवगाहिप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपाहंप्रत्ययाविषयत्वं न स्यात् । अत एतादृशप्रत्ययानुरोधेन क्षणिकविज्ञानाभिन्नो ज्ञानाधारः स्थिरो विषय एष्टव्य इति ।

ज्यमानमन्यस्मिन्नर्थे हेतुत्वेन व्यपदिशामः। किं तर्हि, शब्दाद्व्यतिरिक्तं प्रत्ययम्। प्रतिमो वयमिममर्थं वयमेवान्येद्युरुपलभामहे, वयमेवाद्य स्मराम इति। तस्माद्वयमिममर्थमवगच्छामो वयमेव ह्यो वयमेवाद्येति। ये ह्योऽद्य च न ते विनष्टाः। अथाप्यस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं भवति। स वा अयमात्मेति प्रकृत्याऽऽमनन्ति-अशीर्यो न हि शीर्यत इति [बृ० ४।५]। तथाऽविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा (बृ० ६।५) इति। विनश्वरं च विज्ञानम्। तस्माद्विनश्वरादन्यः स इत्यवगच्छामः। न च शक्यमेवमवगन्तुं यथोपलभ्यन्तेऽर्था न तथा भवन्तीति। यथा तु खलु नोपलभ्यन्ते तथा भवन्तीति। तथा हि सति शशो नास्ति, शशस्य विषाणमस्तीत्यवगम्येत। न चाहंप्रत्ययो व्यामोह इति शक्यते वक्तुम्। बाधकप्रत्ययाभावात्। तस्मात्सुखादिभ्यो व्यतिरिक्तोऽस्ति। एवं चेत्स एव यज्ञायुधीति व्यपदिश्यते। आह। यदि विज्ञानादन्यदस्ति विज्ञातृ, विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यतामिदं तदीदृशं चेति। न च तन्निदर्श्यते। तस्मान्न ततोऽन्यदस्तीति।

ननु स्मृतिवदेव प्रत्यभिज्ञाया अपि वासनावशादेवोपपत्तेर्नैकान्ततः पूर्वापरकालावस्थायिविज्ञात्रुपस्थापनक्षमत्वमिति चेन्न। यतो यदि स्मृतिवत्प्रत्यभिज्ञाऽप्यर्थान्तरविषया स्यात्तया चार्थापत्त्या विज्ञाता कल्प्येत ततो वासनावशादुपपत्तिर्भवेत्। न त्वेवम्। ज्ञातृप्रत्यभिज्ञा त्वियम्। अतोऽनेन ज्ञातृप्रत्यभिज्ञारूपाहंप्रत्ययेनान्यस्य स्थिरस्य विज्ञातुः सिद्धिर्भवत्येव।

" यत्रायमहंशब्द इति " श्रुत्वा सिद्धान्त्याशयमजानानोऽहंशब्दप्रयोग एव साधकत्वेनोपन्यस्त इति मत्वाऽहंशब्दस्य परत्रापि गौण्या प्रयोगदर्शनेनातिप्रसङ्गान्न तन्महिम्नाऽतिरिक्तात्मसिद्धिरित्याशयेन शङ्कते -आहेत्यादिना। यद्यप्यत्राहं गच्छामीति प्रयुज्यमानस्याहंशब्दस्य न परगोचरत्वं संभवति तथाऽपि शरीरस्यैव गन्तृत्वात्तदभिप्रायेण प्रयुज्यमानः स नानुपपन्न इति ज्ञेयम्। सिद्धान्ती स्वाशयं प्रकटयन्समाधत्ते-अत्रोच्यत इत्यादिना। पूर्वोक्तरीत्या ज्ञात्रैक्यावगाहिनं सर्वजनीनं योऽहं पूर्वेद्युरिदमद्राक्षं सोऽहमिदानीं स्मरामीत्यबाधितं

अत्रोच्यते। स्वसंवेद्यः स भवति, नासावन्येन शक्यते द्रष्टुं कथमसौ निदर्श्येतेति। यथा च कश्चिच्चक्षुष्मान्स्वयं रूपं पश्यति। न च शक्नोत्यन्यस्मै जात्यन्धाय तन्निदर्शयितुम्। न च तन्न शक्यते नि-

---

प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययं विज्ञानव्यतिरिक्तास्थिरात्मसद्भावे साधकत्वेनोपपादयामो न त्वहंशब्दप्रयोगमात्रं हेतुत्वेन व्यपदिशाम इति पूर्वोक्तप्रत्यभिज्ञानुरोधेन स्थिर आत्मैष्टव्य इति भावः। एवं पूर्वोक्तार्थे न केवलं प्रत्यभिज्ञैव प्रमाणं किंतु ब्राह्मणमपीति प्रदर्शयति—**अथाप्यस्मिन्नर्थे इत्यादिना**। यद्यप्यनेन ब्राह्मणेन नास्तिका न प्रतिबोधयितुं शक्यन्ते तथाऽपि यो वेदवादी शिष्यो विज्ञानघन एवेत्यादिवेदादेव पूर्वोक्तात्मनास्तित्वं प्रतिपद्यते तादृशवेदाविरोधं वाऽऽत्मनो मन्यते तत्प्रतिबोधनाय ब्राह्मणाभिधानं युक्ततरमिति।

यथाप्रमाणं वस्तुसिद्ध्यनभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गं प्रदर्शयति—**न च शक्यमित्यादिना**। पूर्वोक्तप्रत्यभिज्ञात्मकाहंप्रत्ययस्य कदाचिदपि बाधकप्रत्ययान्तराभावान्न व्यामोहत्वं कल्पयितुं शक्यमित्याह—**न चाहंप्रत्यय इत्यादिना**। पूर्वोक्तप्रमाणानुरोधेन सुखादिव्यतिरिक्तः स्थिर आत्मैष्टव्य एवेति स एव यज्ञायुधिवाक्ये शरीरसंबन्धितया यज्ञायुधित्वेनोपचारेणोच्यत इति न प्रमाणविरुद्धं तद्वाक्यमित्याह—**तस्मादित्यादिना**। ननु पूर्वोक्तरीत्या विज्ञानव्यतिरिक्तविज्ञात्रङ्गीकारे तादृशविज्ञातृ इदमीदृशं चेति निर्देष्टव्यं घटादिवद्विज्ञानमपास्य। न च तथा क्रियते। अतस्तादृशं स्थिरं विज्ञानव्यतिरिक्तं नास्त्येवेत्यङ्गीकरणीयमित्याशयेन परः पुनः प्रत्यवतिष्ठते—**आहेत्यादिनाऽस्तीत्यन्तेन**। अत्र सिद्धान्ती समाधत्ते—**अत्रोच्यत इत्यादिना**। अयमाशयः। यद्यप्ययमात्मा परस्मै निर्देष्टुं न शक्यतेऽयमसाविति। परस्य तं प्रति दर्शनशक्त्यभावात्। यथा रूपं जात्यन्धाय निदर्शयितुं न शक्यते तस्य तत्प्रति प्रदर्शनशक्त्यभावात् तथाऽपि यथा सर्वैरपि चक्षुष्मद्भिः स्वसंवेद्यत्वाद्रूपं प्रामाणिकमास्थेयं तद्वत्परस्मै दर्शनशक्तिरहितायाऽऽत्मनो निदर्शनासंभवेऽपि सर्वैरपि स्वेन स्वेनाऽऽत्मना स्वात्मन उपलभ्यमानतया न परनिदर्शनाभावमात्रेणाभावोऽभ्युपगन्तुं युज्यत इति।

दर्शयितुमित्येतावता नास्तीत्यवगम्यते। एवमसौ पुरुषः स्वयमात्मानमुपलभते न चान्यस्मै शक्नोति दर्शयितुम् । अन्यस्य द्रष्टुस्तं पुरुषं प्रति दर्शनशक्त्यभावात् । सोऽप्यन्यः पुरुषः स्वयमात्मानमुपलभते न च परात्मानम् । तेन सर्वे स्वेन स्वेनाऽऽत्मनाऽऽत्मानमुपलभमानाः सन्त्येव यद्यपि परपुरुषं नोपलभन्त इति । अथास्मिन्नर्थे ब्राह्मणं (बृ० ६।६) भवति "शान्तायां वाचि किंज्योतिरेवायं पुरुष आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाचेति । परेण नोपलभ्यत इत्यत्रापि ब्राह्मणं [बृ० ५।६] भवति "अगृह्यो न हि गृह्यत इति । परेण न गृह्यत इत्येतदभिप्रायमेतत् । कुतः? स्वयंज्योतिष्ट्ववचनात् ।

अथापि ब्राह्मणं (बृ० ६ ७) भवति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति । केन पुनरुपायेनायमन्यस्मै कथ्यत इति । तत्रापयु

आत्मनः स्वसंवेद्यत्वे ब्राह्मणं प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति अथास्मिन्नर्थ इत्यादिना । शान्तायामित्यादि । भगवन्तं याज्ञवल्क्यं प्रति बृहदारण्यके षष्ठाध्याये जनकप्रश्नोऽयम् । वाचि वागिन्द्रिये । शान्तायां सुषुप्तिकालेऽशक्तायां सत्यामयं पुरुषो व्यवहर्ता किंज्योतिः केन ज्योतिषा प्रकाशकेन प्रकाशत इति पप्रच्छेत्यर्थः। आत्मज्योतिरित्यादि। जनकं प्रति याज्ञवल्क्येनोत्तरमुच्यते । हे सम्राट् सार्वभौम तदाऽयं पुरुष आत्मज्योतिरात्मनैव ज्योतिषा प्रकाश्यः' हेति प्रसिद्धौ । इत्युत्तरमुवाचेत्यर्थः । परेण पर आत्मा नोपलभ्यत इत्यत्रापि ब्राह्मणमुपन्यस्यति—अगृह्य इति । यस्मात्परग्राह्यताशक्तिरहितोऽतः परेण न गृह्यत इत्यर्थः ।

नन्वत्र ग्रहीतृविशेषानुपादानात्सामान्यतः सर्वेणाप्ययमग्राह्य इति प्रतीयमानत्वात्कथमिदं ब्राह्मणं परेण पर आत्मा न गृह्यत इत्यत्र प्रमाणं भवतीत्यत आह—परेण न गृह्यत इति ।

अयमाशयः । अत्र सामान्यतः सर्वेणापीति प्रतीतावप्युत्तरत्र षष्ठाध्यायेऽत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीत्येवमात्मनः स्वग्राह्यत्वप्रतिपादनादिदं ब्राह्मणं परग्राह्यत्वप्रतिपादकमेवावतिष्ठत इति ।

पाये ब्राह्मणं [बृ० ६ । ३] भवति । स एष नेति नेत्यात्मेति होवाचेति । 'असावेवंरूपः' इति न शक्यते निदर्शयितुम् । यच्च परः पश्यति तत्प्रतिषेधस्तस्योपदेशोपायः । शरीरं परः पश्यति तेनाऽऽत्मोपादिश्यते शरीरं नाऽऽत्माऽस्ति शरीरादन्य इति, स चाऽऽत्मेति शरीरप्रतिषेधेनोपदिश्यते । यथा प्राणादयो नाऽऽत्मानस्तत्प्रतिषेधेन तेऽभ्योऽन्य उपदिश्यते । तथा परस्थाः सुखादयः परेण लिङ्गैरुपलभ्यन्ते तेऽपि नाऽऽत्मान इति तत्प्रतिषेधेनान्य उपदिश्यते । यः स्वयं पश्यति न ततोऽन्यः पुरुष इत्येतदपि पुरुषप्रवृत्त्याऽनुमीयते । यदाऽसौ पुरुषः पूर्वेद्युः सामिकृतानामर्थानां प्रतिसमाधाने शेषानुष्ठाने च यततेऽतः प्रवृत्त्याऽवगम्यते नूनमसावनित्यान्नित्यमवगच्छतीति । उपमानाच्चोपदिश्यते । यादृशं भवान्स्वयमात्मानं पश्यति, अनेनोपमानेना-

---

० नन्वयमात्मा परस्मै पुरुषाय केनोपायेनोपदेष्टुं शक्य इत्यत्रापि ब्राह्मणं प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति—केन पुनरित्यादिना । उक्तं ब्राह्मणं व्याचष्टे—असावेवंरूप इत्यादिना । विधिमुखेनायमात्मैतादृशस्वरूप इति निदर्शयितुं न शक्यते किंतु निषेधमुखेनैवोपदिश्यत इत्येतदुपपादयति—यच्च पर इत्यादिना । अन्यत्तु भाष्यं सुगमम् । ननु यथा यच्च परः पश्यति न तदात्मेत्युक्तं तद्वद्यत्स्वयं पश्यति ततोऽप्यन्यः पुरुषः स्यादित्यत्राऽऽह—यः स्वयमित्यादिना ।

भाष्यस्यायमाशयः । पूर्वेद्युरर्धमनुष्ठितानां पदार्थानां तच्छेषानुष्ठाने परेद्युस्तस्यैव प्रवृत्तिदर्शनादननुष्ठितपदार्थशेषानुष्ठानेऽन्यस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः स एवाऽऽत्मेत्यङ्गीकरणीयमिति ।

एवं निषेधमुखेनाऽऽत्मोपदेशः कर्तुं शक्यत इत्युपपाद्योपमानप्रमाणादप्यात्मोपदेशः संभवतीत्याह—उपमानाच्चेत्यादिना । यथा हि कीदृशो गवय इत्येवं नागरिकेण पृष्टो वन्यः प्रसिद्धेन गवा साधर्म्यादप्रसिद्धं गवयं यथा गौर्गवयस्तथेति वाक्येनोपदिशति तद्वत्केनचिदात्मा कीदृश इति पृष्टः प्रसिद्धस्य तदात्मनः साधर्म्यादप्रसिद्धं स्वात्मानं यादृशं भवान्स्वयमात्मानं पश्यत्यहमपि तादृशमेव पश्यामीत्येवमुपमानात्मकेनानेन वाक्येनोपदिशतीत्यर्थः । अत्र दृष्टा-

वगच्छाहमपि तादृशमेव पश्यामीति । यथा कश्चिदात्मीयां वेदनां परस्मा आचक्षीत दह्यमानस्येव मे भवति यात्यमानस्येव मे भवति तुद्यमानस्येव मे भवतीति । अतः स्वयमवगम्यमानत्वादस्ति तद्व्यतिरिक्तः पुरुष इति ।

यदुच्यते-विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यतामिति । यद्युपायमेव निषेधासि । न शक्यमुपायमन्तरेणोपेयमुपेतुम् । अयमेवाभ्युपायो ज्ञातव्यानामर्थानां, यो यथा ज्ञायते स तथेति । तद्यथा । कः शुक्लो नाम यत्र शुक्लत्वमस्ति । किं शुक्लत्वं नाम । यत्र शुक्लशब्दप्रवृत्तिः क्व तस्य

न्तमाह-यथेत्यादिना । यद्यपीदमतिदेशवाक्यात्मकमुपमानप्रमाण प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानमिति वादिनां नैयायिकानां प्रसिद्धं तच्चाऽऽगमादबहिर्भूतं न प्रमाणान्तरं भवितुमर्हति । तथाऽपि सादृश्यविषयकत्वमात्रेणात्रोपचारादुपमानत्वोक्तिः । स्वाभिमतं तूपमानं सदृशार्थज्ञानात्सदृशान्तरज्ञानरूपं पूर्वोक्तमेवेति ध्येयम् । ननु परात्मन्यवगते तत्सादृश्येन स्वात्मोपदेष्टुं शक्यते । तदवगतिरेव कुत इति चेन्न । यदसौ पुरुष इत्यादिना पूर्वभाष्येण प्रदर्शितादनुमानात्तदवगतिसंभवात् । तच्चानुमानमयं पूर्वेद्युः सानिकृतार्थानुष्ठात्राभिन्नस्तच्छेषानुष्ठातृत्वादीदृशस्वात्मवादित्यादिरूपं बोध्यम् । यत्तूक्तं पूर्वपक्षिणा विज्ञातुर्विज्ञानादन्यस्याभ्युपगमे विज्ञानमपास्य विज्ञातृस्वरूपं निर्दिश्यतामिति । तत्रेदं तदीदृशं चेत्येवं परस्मै निर्देशो न शक्यत एव । परस्य तं प्रति दर्शनशक्त्यभावात् । किंतु स्वसंवेद्य एव स भवति । न हि परस्मै निदर्शनाभावमात्रेण तन्नास्तित्वमभ्युपगन्तुं युज्यत इत्यादिना परस्मै निदर्शनासंभवेनाऽऽत्मनास्तित्वशङ्कां दूषयित्वा संप्रति विज्ञानमपास्येत्यंशं दूषयितुमनुवदति-यदुच्यत इत्यादिना ।

पूर्वपक्ष्याशयं प्रकृतं दूषयति-यद्युपायमित्यादिना शक्यमित्यन्तेन । अयमाशयः । विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यतामिति किमुच्यते । परस्मै निर्देश एव न संभवतीति वोत विज्ञानरूपमुपायं विहायाऽऽत्मस्वरूपं परस्मै निर्दिश्यतामिति वा । नाऽऽद्यः । तत्प्रकारस्य पूर्वमेवोपपादितत्वात् । न द्वितीयः । उपायमन्तरेण क्वचिदप्युपेयस्योपगन्तुमशक्यत्वात् । ज्ञातव्यार्थसामान्यस्योपगमे ज्ञानमेवा-

प्रवृत्तिः। यच्छुक्लशब्द उच्चरिते प्रतीयते । तस्मान्न विज्ञानं प्रत्याख्याय कस्यचिद्रूपं निदर्शयितुं शक्यम् । न च नियोगतः प्रत्यये प्रतीते प्रत्ययार्थः प्रतीतो भवति । अप्रतीतेऽपि हि प्रत्यये सत्यर्थः प्रतीयत एव । न हि विज्ञानं प्रत्यक्षं विज्ञेयोऽर्थः प्रत्यक्ष इत्येतत्पूर्वमेवोक्तम् ।

तदवश्यकर्तव्येऽपह्नवे कामं विज्ञानमपह्नुवीत नार्थमित्येतदुक्तमेव । तस्मादस्ति सुखादिभ्योऽन्यो नित्यः पुरुष इति । अथ यदुक्तं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति । अत्रोच्यते । "अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापिपदिति परिचोदनोत्तरकालेऽपह्नुत्य मोहाभिप्रायमस्य वर्णितवान् " "न वा अरे मोहं ब्रवीमि अविनाशी वा अरे अयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति " [बृ० ६ । ५] इति । तस्मान्न विज्ञान-

---

भ्युपायः । यद्वस्तु यथा ज्ञायतेऽसति बाधके तत्तथैवेति हि सर्वजनीनम् । अतो विज्ञानव्यतिरिक्तोपायान्तराभावान्न तत्प्रत्याख्याय कस्यचिद्रूपं निदर्शयितुं शक्यमिति ।

विज्ञानरूपोपायेनैव विज्ञेयार्थस्य सिद्धौ लोकसिद्धं दृष्टान्तं प्रदर्शयति—तद्यथेत्यादिना । यदि शून्यवाद्यभ्युपगतरीत्या ज्ञानज्ञेययोरैक्यमेव प्रामाणिकं स्यात्तदा भवेदपि विज्ञानातिरिक्तविज्ञानविषयीभूतविज्ञात्रसिद्धिः । तत्तु सुतरां न संभवति । ज्ञानज्ञेययोरन्यतरप्रतीतिं विनाऽप्यन्यतरप्रतीतेः सत्त्वादित्यादियुक्तिभिः शून्यवादखण्डनप्रस्तावेऽस्माभिर्निपुणतरमुपपादितमित्याह—न चेत्यादिना पूर्वमेवोक्तमित्यन्तेन । न हि विज्ञानं प्रत्यक्षमिति । यदि विज्ञानं प्रत्यक्षं स्यात्तर्हि तदेवैकमभ्युपगम्याप्रत्यक्षोऽपह्नूयेत । न तु तत्तथा । किंतु ज्ञाततालिङ्गकानुमानगम्यमेव विज्ञानं प्रत्यक्षस्तु विज्ञेयोऽर्थ एतत्यपि पूर्वमेवोपपादितमित्यर्थः ।

तदवश्यकर्तव्य इति । इदमपि भाष्यं तत्रैव स्पष्टं व्याख्यातम् । अत उक्तयुक्तिभिर्विज्ञानदेहादिव्यतिरिक्तः स्वसंवेद्यो नित्यः पुरुषोऽस्तीत्यवश्यमभ्यु-

मात्रम् । तस्माद्वैषम्यम् ।

यदुक्तं न चैष यातीति विधिशब्द इति । मा भूद्विधिशब्दः स्वर्गकामो यजेतेति वचनान्तरेणावगतमनुवदिष्यते । तस्मादविरोधः ॥ ५ ॥

पगन्तव्यामित्युपसंहरति—तस्मादिति । यत्तु पूर्वपक्षे विज्ञानघन एवेत्यादिब्राह्मणेन भूतानामेव चैतन्यमुक्तमतस्तदतिरिक्तश्चेतनो नाङ्गीकर्तुं शक्यत इत्याशङ्कित तदनुवदति—अथ यदुक्तमित्यादिना । एतच्छङ्कापरिहारमाह—अत्रोच्यत इत्यादिना । श्रुतिरेव ह्यस्य वाक्यस्यान्यार्थतां दर्शयति । तथा हि । पूर्वमजरामृतत्वमात्मनोऽभिधायेदानीं विज्ञानघन इत्यादिना विनाशित्वानुकीर्तनात्संमूढया मैत्रेय्या पूर्वापरविरोधाख्यः पूर्वपक्षो याज्ञवल्क्यं प्रति चोदितः " अत्रैव मा भगवानित्यादिना "। एवं परिचोदनोत्तरकालमस्य वाक्यस्य मोहाभिप्रायमपह्नुत्य सिद्धान्तं वर्णितवान्याज्ञवल्क्यः—न वा अरे मोहं ब्रवीमि अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मेति '। आत्माऽविनाशी नित्य इत्यर्थः । कथं तर्हि विनाशवचनमित्याशङ्क्याऽऽह—मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति । अत्र मात्राशब्देन भूतेन्द्रियाणि ... चोच्यन्ते । तथा चायमाशयः ।

विज्ञानघनः—ज्ञानशक्तिस्वभाव आत्मा, एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय मुक्तो भूत्वेत्यर्थः । तान्येवानुविनश्यति । भूतविनाशात्सोऽपि विनष्ट इव भवतीति। भूतस्थो ह्यसौ स्वयं प्रत्यक्षेण गृह्यते परैश्च शरीरचेष्टालिङ्गकानुमानेन ज्ञायते । मुक्तस्तु प्रमाणपथातिवर्तनाद्विनष्ट इव भवतीति विनश्यतीत्युच्यते । तदनेन प्रकारेण मात्राणामेव विनाशो न त्वाऽऽत्मन इत्यभिप्रायकोऽयं संदर्भ इति । मात्रासंसर्गस्त्वस्येति । अस्य मुक्तस्य पुरुषस्य मात्राभिः पूर्वं य संसर्ग आसीत्स एवेदानीं विनष्टो भवतीत्यर्थः । प्रकरणार्थमुपसंहराति तस्मान्न विज्ञानमात्रमिति । न विज्ञानमात्रमात्मा किंतु तदन्यो नित्यश्चेतन आत्मेति सिद्धम् । यत्तूक्तं यज्ञायुधिवाक्ये यातीति श्रवणाद्विधिशब्दाश्रवणान्न तन्महिम्ना स्वर्गलोकगन्ता नित्यश्चेतनः सिध्यति । यदि विधिशब्दः श्रूयेत तदा विधिम-

पष्ठं शब्दानित्यत्वाधिकरण

[६] कर्मैके तत्र दर्शनात् ॥ ६ ॥

उक्तं नित्यः शब्दार्थयोः संबन्ध इति । तदनुपपन्नम् । शब्दस्यानित्यत्वात् । विनष्टः शब्दः पुनरस्य क्रियमाणस्यार्थेनाकृतकः संबन्धो नोपपद्यते ।

न हि प्रथमश्रुताच्छब्दात्कश्चिदर्थं प्रत्येति । कथं पुनरनित्यः शब्दः ? प्रयत्नादुत्तरकालं दृश्यते यतः । अतः प्रयत्नानन्तर्यात्तेन क्रियत इति गम्यते ।

हिम्ना तादृशो नित्यश्चेतनः सिध्येदिति तदनूद्य परिहरति—यदुक्तमित्यादिना । अस्मिन्वाक्ये विधिप्रत्ययाश्रवणेऽपि स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधिवाक्यान्तरैस्तादृशोऽर्थोऽवगम्यत एव । तमेवार्थमिदमपि वाक्यमनुवदिष्यतीति न किंचिदनुपपन्नमिति ॥ ५ ॥

वृत्तिकारमतानुवादः समाप्तः ।

औत्पत्तिकसूत्रेण पूर्वाधिकरणे शब्दार्थयोः संबन्धस्य नित्यत्वं प्रसाधितम् । तेन शब्दानित्यत्वमर्थसिद्धमाक्षेपसमाधानाभ्यां दृढयितुमिदमधिकरणमारभ्यते ।

ननु निष्प्रयोजनोऽयं विचारः । तथा हि । वेदप्रामाण्याय हीदं नित्यत्वप्रतिपादनम् । असत्यपि नित्यत्वे तत्सिध्यति । यद्यसति नित्यत्वे शब्दादर्थप्रतीतिर्न स्यात्समयापेक्षा वा स्यात्तदाऽनवबोधकत्वात्समयकारिपुरुषापेक्षणाच्च न स्यात्प्रामाण्यम् । यदा त्वनित्यादपि शब्दादनित्यत्ववादिनामिवार्थप्रतीतिः सिध्यति, शब्दव्यवहारानादितया च न पुरुषस्य क्वचित्स्वातन्त्र्यं तदा किं नित्यत्वप्रसाधनेन । न च संबन्धनित्यत्वसिद्ध्यर्थं तत्प्रतिपादनमिति वाच्यम् । संबन्धनित्यत्वासिद्धावपि बाधकाभावात् । संबन्धनित्यत्वाभावेऽपि तत्र पुरुषस्वातन्त्र्याभावादेव वेदप्रामाण्यसिद्धेरिति चेत् । सत्यम् । अनित्यत्ववादिनोऽपि शब्दादर्थप्रतीतिमिच्छन्ति । न च तदिच्छामात्रेणासौ सिध्यति न्यायेन त्वस्या (स्मा)दर्थप्रतीतिः सिध्यति नेति निरूपणीयम् । स च न्याय उत्तरत्र भाष्य एव निरूपयिष्यत इति सफल एवायं विचारः । तदत्र वर्णात्मकं शब्दं विषयी-

नन्वभिव्यङ्ज्यात्स एनम् । नेति ब्रूमः । न ह्यस्य प्रागभिव्यञ्जनात्सद्भावे किंचन प्रमाणमस्ति । संश्चाभिव्यज्यते नासन् ॥ ६ ॥

अस्थानात् ॥ ७ ॥

नो खल्वप्युच्चरितं मुहूर्तमप्युपलभामहे । अतो विनष्ट इत्यवग-

कृत्य किमयं नित्य उतानित्य इति विचार्यते । तत्र पूर्वपक्षी मन्यतेऽनित्यः शब्द इति । अत्रास्य विचारस्य वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थत्वात्पादाध्यायसंगती स्पष्टे । अनन्तरसंगतिस्त्वाक्षेपिकीति तां दर्शयति-उक्तमित्यादिना । यदुक्तं पूर्वाधिकरणे शब्दार्थसंबन्धो नित्य इति तदनुपपन्नमिति योजना । तत्र हेतुमाह-शब्दस्यानित्यत्वादिति । उच्चारणानुपदं शब्दस्य विनष्टत्वात्पुनः क्रियमाणस्य शब्दस्यार्थेन साकं नित्यः संबन्धो नोपपद्यते । न वा ग्रहीतुं शक्यते। यद्यगृहीतोऽपि संबन्धश्चक्षुरादिवदर्थं प्रत्याययेत्तर्हि प्रथमश्रवणेऽपि प्रत्याययेन्न तु तथेत्याह-विनष्ट इत्यादिना प्रत्येतीत्यन्तेन । प्रश्नपूर्वकं सूत्रार्थमुपपादयन्पूर्वपक्षमुपपादयति-कथं पुनरित्यादिना । अयमत्र सूत्रार्थः । पूर्वसूत्राच्छब्दशब्दः प्रथमान्तत्वेन विपरिणतोऽनुषञ्जनीयः । तथा च शब्दो गकारादिः, कर्म-क्रियत इति कर्म । कार्य-अनित्यमित्यर्थः ।

तत्र हेतुः-तत्र दर्शनादिति । तद्व्याचष्टे-प्रयत्नादुत्तरकालमिति । उच्चारणप्रयत्नानन्तरमेव गकारादिशब्दस्योपलम्भाच्चज्जन्यत्वमेवावगम्यते । यो हि यदनन्तरं नियमेनोपलभ्यते स तज्जन्य इति नियमादिति भावः । ननूच्चारणस्य शब्दाभिव्यञ्जकत्वेनाप्युपपत्तौ नावश्यं तज्जन्यत्वं वक्तुं युक्तमिति सिद्धान्तिशङ्कामनूद्य परिहरति-नन्वित्यादिना ॥ ६ ॥

शब्दस्य कृतकत्वे हेत्वन्तरकथनार्थं सूत्रम्-अस्थानादिति । अस्यार्थः। उच्चरितस्य शब्दस्य मुहूर्तमपि स्थितेरदर्शनात्कृतकः शब्द इति । नन्वस्थानादिति हेतुर्विनाशाख्यानित्यत्वस्य साधकोऽपि सूत्रकारोक्तकर्मपदाभिहितकृतकत्वस्य साधकतया कथं संगच्छते । न ह्यनित्यत्वं कृतकत्वरूपमिति चेत् । न । यतः कृतकत्वस्य विनाशित्वरूपत्वाभावेऽपि तयोः समनियतत्वैकसाधकोऽपि हेतुरपरसाधकोऽपि भवत्येवेति । भाष्यमतिरोहितार्थम् ॥ ७ ॥

च्छामः। न च सन्नोपलभ्यते। अनुपलम्भकारणानां व्यवधानादीनाम-भावेऽप्यनुपलम्भनात् । न चासौ विषयमप्राप्तः । आकाशविषयत्वात्। कर्णच्छिद्रेऽप्यनुलम्भनात् ॥ ७ ॥

करोतिशब्दात् ॥ ८ ॥

अपि च शब्दं कुरु, मा शब्दं कार्षीरिति व्यवहर्तारः प्रयुञ्जते न ते नूनमवगच्छन्ति, स एवायं शब्द इति ॥ ८ ॥

सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात् ॥ ९ ॥

नानादेशेषु च युगपच्छब्दमुपलभामहे, तदेकस्य नित्यस्यानुप-पन्नमिति । असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वम् । कार्याणां तु बहूनां नानादेशेषु क्रियमाणानामुपपद्यतेऽनेकदेशसंबन्धस्तस्मादप्यनित्यः ॥ ९ ॥

पूर्वोक्तसाध्ये हेत्वन्तरकथनार्थं सूत्रम् करोतिशब्दादिति । अस्यार्थः। शब्दं कुरु, अकार्षीत् , करोतीत्यादिव्यवहारविषयत्वादिति । अतोऽपि कृतक इति भावः । भाष्यं स्पष्टार्थम् ॥ ८ ॥

अत्रैव हेत्वन्तरकथनार्थं सूत्रम्—सत्त्वान्तरे यौगपद्यादिति ।

अस्यार्थमाह-नानादेशेष्वित्यादिना । नानादेशस्थैर्वक्तृभिरुच्चरिता-ञ्शब्दान्युगपन्नानादेशेषूपलभामह इत्यर्थः । तदेकस्य नित्यस्यानुपपन्न-मिति । अत्र तत् , नित्यस्यानुपपन्नमिति प्रतिज्ञा । एकस्येति हेतुः । अयमर्थः। यतोऽयं नित्योऽत एकं स्यादेकत्वे चानुपपन्नं तादृशनानादेशोपलम्भनमिति । ननु कथं पुनर्नित्यस्यैकत्वम् । नित्या एव बहवो गकारा भवन्त्वित्याशङ्कायामाह—असति विशेष इत्यादिना । अविशिष्टरूपस्य गकारस्य स एवायमि-त्येवं प्रत्यभिज्ञायमानस्य नित्यत्वपक्षे नानेकत्वं संभवति । तथा सति प्रत्यभि-ज्ञाबुद्धेरप्रामाण्यापत्तेस्तदप्रामाण्ये च न नित्यत्वसिद्धिरिति भावः। एवं चायमत्र प्रयोगः । युगपदनेकवक्त्रुच्चारितो गकारः परस्परं भिन्नः । अविभुत्वे सति युगपन्नानादेशेऽवगमात् । घटवदिति । गोत्वादिसामान्यस्याऽऽकाशस्य वाऽनेकत्र युगपदुपलभ्यमानस्यापि भेदाभावात्तत्र व्यभिचारवारणार्थमविभुत्वे सतीति वि-

प्रकृतिविकृत्योश्च ॥ १० ॥

अपि च दध्यत्रेत्यत्रेकारः प्रकृतिर्यकारो विकृतिरित्युपदिशन्ति। यद्विक्रियते तदनित्यम्। इकारसादृश्यं च यकारस्योपलभ्यते तेनापि तयोः प्रकृतिविकारभावो लक्ष्यते ॥ १० ॥

वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्य ॥ ११ ॥

अपि च बहुभिरुच्चारयद्भिर्महाञ्शब्दः श्रूयते। स यद्यभिव्यज्यते, बहुभिरल्पैश्चोच्चार्यमाणस्तावानेवोपलभ्येत। अतो मन्यामहे नूनमस्यैकैकेन कश्चिदवयवः क्रियते, यत्प्रचयादयं महानुपलभ्यते ॥ ११ ॥

शेषणम्। घटादिवच्छब्दस्यैकैकत्र कात्स्न्र्येनावगमादविभुत्वं ज्ञेयम्। नन्वेवं भेदसिद्धावपि कथं कार्यता। भिन्ना एव गकारा नित्या भवन्त्विति चेन्नैवम्। यतो न हि भेदे नित्यत्वं संभावि। भेदे सति प्रत्यभिज्ञाबुद्धेः सादृश्यादिवशेन भ्रान्तित्वं वक्तव्यं स्यात्।

न च नित्यत्वे भ्रान्तित्वं तस्या वक्तुं शक्यम्। नित्यत्वहानिप्रसङ्गात् तस्मान्नित्यत्वमभ्युपगच्छताऽवश्यमेकत्वमभ्युपगन्तव्यं स्यात्। तच्चैकत्वमुक्तेन नानादेशोपलम्भेन भेदे सिद्धे न सिध्यत्येव। अतो नानादेशोपलम्भाद्भिन्ना एव गकाराः। भेदाच्च प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वं तद्भ्रान्तित्वाच्च शब्दस्य कार्यतेत्याशयः ॥ ९ ॥

इतश्च शब्दः कृतक इत्याह—प्रकृतिविकृत्योश्चेति। इदं सूत्रं व्याचष्टे—अपि चेत्यादिना। अयमाशयः। दध्यत्रेत्यत्रेकारः प्रकृतिर्यकारो विकृतिरिति गम्यते। स्मृतेः सादृश्याच्च। स्मृतिस्तावदिको यणचीति। अस्या अर्थः। इकः इकारादेः स्थाने यण्—यकारादयः, अचि अकारादिषु परेषु सत्सु भवन्तीति। इकारसादृश्यं च यकारस्य तालुस्थानकत्वरूपं स्फुटमवगम्यते। तथा च पूर्वोक्तस्मृतिसादृश्याभ्यां वस्त्वन्तररूपेण विकारित्वदर्शनाद्विकारिणश्चानित्यत्वनियमादिकारादिवर्णोऽनित्यो दध्यादिवदिति भावः १० ॥

इतोऽप्येवमित्याह-वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्येति। सूत्रं व्याचष्टे—अपि

समं तु तत्र दर्शनम्॥ १२॥

तुशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते। यदुक्तं प्रयत्नादुत्तरकाले दर्शनात् कृतकोऽयमिति।

यदि विस्पष्टेन हेतुना शब्दस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्ष्यामस्ततो नित्यप्रत्ययसामर्थ्यात्प्रयत्नेनाभिव्यज्यत इति भविष्यति। यदि प्रागुच्चारणादनभिव्यक्तः प्रयत्नेनाभिव्यज्यते तस्मादुभयोः पक्षयोः सममेतत्॥ १२॥

सतः परमदर्शनं विषयानागमात्॥ १३॥

यदपरं कारणमुक्तमुच्चरितप्रध्वस्त इति। अत्रापि यदि शक्ष्यामो नित्यतामस्य विस्पष्टं वक्तुं ततो नित्यप्रत्ययसामर्थ्यात्कदा-

---

चेत्यादिना। अयमाशयः। कर्तृभूम्ना उच्चारयितृबाहुल्येन, अस्य शब्दस्य। वृद्धिः-महत्त्वं दृश्यते। अतश्च हेतुवृद्ध्यनुसारित्वाच्छब्दः कृतको मृत्पिण्डादिकारणमहत्त्वानुसारिघटवदिति।

ननु व्यञ्जकवृद्ध्या शब्दवृद्धिर्भवतित्यत आह—स यदीत्यादिना। न हि दीपसहस्रेऽपि व्यञ्जके वर्धते घट इत्याशयः॥ ११॥

एवं पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह—समं तु तत्र दर्शनमिति। एतत्सूत्रम्। तत्र दर्शनादिति। पूर्वपक्ष्यभिमतहेतोर्व्यभिचारितप्रदर्शनपरतया व्याचष्टे—तुशब्दात्पक्षो विपरिवर्तत इत्यादिना। यदि विस्पष्टेन हेतुनेति। नित्यस्तु स्यादिति सिद्धान्तसूत्रे वक्ष्यमाणहेतुनेत्यर्थः। तथा च प्रयत्नानन्तरकाले दर्शनं हि तत्र सतां गमयति न कालान्तरे तां निषेधति। अतः सप्रत्यभिज्ञानेन प्रत्यक्षेण दृश्यमानस्य कालान्तरेऽपि सद्भावकल्पना शक्यत इति कालान्तरेऽपि संभावितसत्त्वे विपक्षे शब्दे हेतुरनैकान्तिक इति भावः। सूत्रस्यायमर्थः। तुशब्देन पूर्वपक्षव्यावृत्तिः। तत्र दर्शनम्। प्रयत्नानन्तरकाले दर्शनमिति पूर्वपक्ष्यभिमतो हेतुः। समम्-नित्यत्वानित्यत्वपक्षयोः साधारणम्। अप्रयोजकोऽनैकान्तिकश्चेत्यर्थः॥ १२॥

पूर्वपक्ष्यभिमतस्यास्थानादिति हेतोरनैकान्तिकत्वासिद्धिप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—

चिदुपलम्भं, कदाचिदनुपलम्भं दृष्ट्वा किंचिदुपलम्भस्य निमित्तं कल्पयिष्यामः । तच्च संयोगविभागसद्भावे सति भवतीति, संयोगविभागावेवाभिव्यञ्जकाविति वक्ष्यामः ।

उपरतयोः संयोगविभागयोः श्रूयत इति चेत् ? नैतदेवम् । न नूनमुपरमन्ति संयोगविभागाः । यत उपलभ्यते शब्द इति । न हि ते प्रत्यक्षा इति ।

सतः परमित्यादि । तद्व्याचष्टे—यदपरमित्यादिना । अयमाशयः । अस्थानादित्यनेन यद्युच्चारणपूर्वापरकालासत्त्वं विवक्ष्यते तदा स हेतुरसिद्धः । पूर्वापरकालयोः सत एव शब्दस्यादर्शनं परं भवितुमर्हति । कुतः । विषयानागमात् । विषयं शब्द प्रति । अनागमात्—उच्चारयितृमुखोद्गतवायवीयसंयोगविभागानां स्तिमितसमीरणापसारणेन शब्दाभिव्यञ्जकानामभावात् । अतोऽसत्त्वमसिद्धम् । यदि चास्थानादित्यनेनोच्चारणपूर्वापरकालयोरनुपलम्भो विवक्ष्यते तदाऽऽकाशाद्यन्तर्भावेन व्यभिचारः । आकाशो हि कदाचित्कूपपूरणयत्नेन प्रत्यक्षो भवति न तु नश्यति । अतो नित्येऽप्याकाशे कदाचिदनुपलम्भसत्त्वादनैकान्तिकः स हेतुरिति । प्रपञ्चितं चैतदाकाशस्य प्रत्यक्षत्वं वार्तिके । कदाचिच्छब्दोपलम्भेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तविशेषमाह—तच्चेत्यादिना । उपलम्भनं चेत्यर्थः । संयोगविभागसद्भाव इति । वायवीयसंयोगविभागसद्भाव इत्यर्थः । ततश्चाभिव्यञ्जकसद्भावे शब्दोपलम्भस्तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां वायवीयसंयोगविभागयोरेवाभिव्यञ्जकत्वमित्याह—संयोगविभागावेवेति ।

ननु संयोगविभागयोर्न शब्दाभिव्यञ्जकत्वं युज्यते । उपरतयोरपि तयोः शब्दस्य श्रूयमाणत्वादिति शङ्कते—उपरतयोरिति । इयं च शङ्का संयोगविभागयोः सिद्धान्त्यभिमतं वायवीयत्वमज्ञात्वा ताल्वादिस्थत्वाभिमानेनेति बोध्यम् । स्वाभिमतं वायवीयत्वमनुद्घाटय गूढाभिप्रायः सिद्धान्ती परिहरति—नैतदेवमित्यादिना । यस्मात्कारणाच्छब्द उपलभ्यतेऽतोऽभिव्यञ्जकाः संयोगविभागा नोपरमन्तीत्यर्थः । न हि ते प्रत्यक्षा इति । ते संयोगविभागा

यदि शब्दं संयोगविभागा एवाभिव्यञ्जन्ति, न कुर्वन्ति, आकाशविषयत्वाच्छब्दस्याऽऽकाशस्यैकत्वाद्य एवायमत्र श्रोत्राकाशः स एव देशान्तरेष्वपीति स्रुघ्नस्थैः संयोगविभागैरभिव्यक्तः पाटलिपुत्रेऽप्युपलभ्येत ।

यस्य पुनः कुर्वन्ति तस्य वायवीयाः संयोगविभागा वाय्वाश्रितत्वाद्वायुष्वेव करिष्यन्ति । यथा तन्तवस्तन्तुष्वेव पटम् । तस्य पाट-

---

इत्यर्थः । न चात्राप्रत्यक्षत्वकथनेन वायवीयत्वाभिप्रायः सिद्धान्तिना विवृत इति शङ्क्यम् । उपरमचोद्यपरिहारस्याभिघातवाक्य एव स्पष्टीकरिष्यमाणत्वात् । इह च ताल्वादिस्थानां संयोगविभागानां तत्कार्यसामर्थ्यरूपेणाप्रत्यक्षत्वोपपत्तेरप्रत्यक्षत्वकथनसामञ्जस्यसंभवाच्च । ननु संयोगविभागावभिव्यञ्जकाविति यदुक्तं तन्न युज्यत इति शङ्कते—यदि शब्दमित्यादिना स्रुघ्नस्थत्वात्तेषामित्यन्तेन । अत्र च यदि शब्दनित्यतः प्रभृत्याभिघातेन हीत्यस्माद्ग्रन्थात्प्राक्पूर्वोत्तरपक्षवादिनौ गूढाभिप्रायाविति प्रत्येतव्यम् ।

कथं गूढाभिप्रायत्वं गम्यत इति चेदित्थम् । उत्तरत्र भाष्येऽप्राप्ताश्चेदित्यादिना संयोगविभागानामप्राप्तौ पूर्वपक्षिणा दोष आपाद्यते । संयोगविभागानां वायवीयत्वपरिज्ञाने हि तेषां प्राप्तत्वादनवकाश एवास्य चोद्यस्य स्यात् । अतो भाष्यग्रन्थपौर्वापर्यपर्यालोचनायामुभयोर्गूढाभिप्रायत्वं गम्यत इति । "यदि शब्दं" इत्यादिशङ्काग्रन्थस्यायमाशयः संयोगविभागयोः शब्दाभिव्यञ्जकत्वं न संभवति । अभिव्यक्तिर्हि त्रेधा संभाविता । शब्दसंस्काराधानेन वा श्रोत्रसंस्काराधानेन वोभयसंस्काराधानेन वा । न तावच्छब्दसंस्कारेण । शब्दस्य तव मत एकत्वात्सर्वगतत्वादनवयवत्वेनावयवसंस्कारायोगाच्च । य एव शब्दः स्रुघ्नस्थैः संयोगविभागैः संस्कृतः स एव पाटलिपुत्रेऽपीति तत्राप्युपलभ्येत । यदि श्रोत्रसंस्कार इष्यते तदाऽप्ययमेव दोषः । तथा हि । यदि कणादादिमतेनाऽऽकाशः श्रोत्रमित्यभ्युपगम्यते तदा तस्यैकत्वात्सर्वगतत्वादनवयवत्वाच्चैकदेशस्थैः संयोगविभागैः संस्कृतत्वाद्देशान्तरेऽपि शब्दोपलब्धिः स्यादेव । अस्मिंश्च पक्षे श्रोत्रस्य सर्वशब्दसाधारण्यादेकशब्दोपलब्ध्यर्थमपि संस्कृतं श्रोत्रं प्रसङ्गात्सर्वा-

लिपुत्रेष्वनुपलम्भो युक्तः। सुघनस्थत्वात्तेषाम्। यस्याप्यभिव्यञ्जन्ति-तस्याप्येष न दोषः। दूरे सत्याः कर्णशष्कुल्या अनुपकारकाः संयोगविभागास्तेन दूरे यच्छ्रोत्रं तेन नोपलभ्यत इति।

न्शब्दान्घटायोन्मीलितं नेत्रं समानदेशस्थान्पटादीनिवावबोधयेत्। अयं च दोषः पूर्वोपाक्षिप्तशब्दसंस्कारपक्षेऽपि प्रदर्शयितुं शक्यते। तथा हि। सर्वेऽपि शब्दाः श्रोत्रदेशेऽवस्थितास्तत्रैकस्मिन्संस्क्रियमाणे बलादन्येषामपि संस्कारः स्यादेव। न हि समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां कस्यचित्संस्कारः कस्यचिच्चासंस्कार इति व्यवस्था संभवति। घटादावदर्शनात्। एवमुभयसंस्कारपक्षेऽप्युभयेऽपि दोषाः समुच्चित्य संभवन्ति। तस्मान्न संयोगविभागाभिव्यङ्ग्यः शब्दः किंतु तज्जन्य एवासौ प्रादेशिकश्च। तथा च न पूर्वोक्तदोषाणामवकाश इति।

आकाशविषयत्वादिति। आकाशात्मकश्रोत्रग्राह्यत्वादित्यर्थः। अन्यत्सुगमम्। अत्र समाधत्ते—यस्याप्यभिव्यञ्जन्तीत्यादिना। अभिव्यङ्ग्यत्वपक्षेऽपि पूर्वोक्तदोषा न संभवन्तीत्यर्थः। यत्तूक्तं त्रेधा ह्यभिव्यक्तिः संभावितेत्यादिना। अत्रोच्यते। श्रोत्रसंस्कारेणैव शब्दाभिव्यक्तिः संभवति। श्रोत्रं च कर्णशष्कुल्येव। सा च प्रतिपुरुषं भिन्नेति या कर्णशष्कुली संस्क्रियते संनिहिता तत्रैव शब्दाभिव्यक्तिः। यदि वा कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमेकमाकाशमेव श्रोत्रं तथाऽपि न तत्साक्षात्संस्क्रियते। किंतु कर्णशष्कुल्यात्मकाधिष्ठानद्वारेण। ततश्च यद्यपि सर्वपुरुषाणामाकाशात्मकं श्रोत्रेन्द्रियमाकाशस्यैकत्वादेकमेव तथाऽपि तदधिष्ठानानां कर्णशष्कुलीनां नानात्वात्तत्संस्कारव्यवस्थया श्रवणव्यवस्था भविष्यति। यद्वा नावश्यमेकमेव सर्वपुरुषाणां श्रोत्रेन्द्रियम्। तस्याऽऽकाशरूपत्वेऽप्याकाशस्यैकरूपत्वेऽपि च तदवच्छेदकीभूतानां कर्णशष्कुलीनां प्रतिपुरुषं भिन्नत्वात्तदवच्छिन्नस्याऽऽकाशस्य श्रोत्रत्वात्सत्यपि स्वरूपैकत्वेऽवच्छिन्नरूपाणां भेदाद्व्यवस्था सिध्यत्येव॥

यदप्युक्तं सकृच्च श्रोत्रं सर्वशब्दान्समानदेशस्थान्प्रकाशयेदिति। तत्राभिधीयते। ध्वनयो हि ताल्वादिस्थानविशेषसंपर्काद्विजातीया विलक्षणसमर्थ्यां

नैतदेवम् । अप्राप्ताश्चेत्संयोगविभागाः श्रोत्रस्योपकुर्युः । संनिकृष्टविप्रकृष्टदेशस्थौ युगपच्छब्दमुपलभेयाताम् । न च युगपदुपलभेते । तस्मात्प्राप्ता उपकुर्वन्ति, तस्मादनिमित्तं शब्दोपलम्भने संयोगविभागाविति ।

नैतदेवम् । अभिघातेन हि प्रेरिता वायवः स्तिमितानि वाय्वन्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्वतोदिक्कान्संयोगविभागानुत्पादयन्ति । यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्ते । ते च वायोरप्रत्यक्षत्वात्संयोगविभागा नोपलभ्यन्ते । अनुपरतेष्वेव तेषु शब्द उपलभ्यते, नोपरतेषु । अतो न दोषः । अत एव चानुवातं दूरादुपलभ्यते शब्दः ॥ १३ ॥

निष्पद्यन्ते । ततश्च कश्चिदेव ध्वनिः कस्यचिच्छब्दस्यानुगुणं संस्कारमाधत्ते न सर्वसाधारणमिति शब्दोपलब्धिव्यवस्था सिध्यत्येव । दृष्टा च समानेन्द्रियग्राह्याणामप्यभिव्यञ्जकव्यवस्थयोपलब्धिव्यवस्था । सावित्रं हि तेजो घटादीनामेवाभिव्यञ्जकं न नक्षत्राणाम् । निम्बत्वक् चन्दनगन्धस्यैवाभिव्यञ्जिका न गन्धान्तराणामिति । ननु संयोगविभागानां ताल्वादिस्थानस्थितानां तत्तच्छ्रोत्रदेशमप्राप्तानां कथं तत्तच्छ्रोत्रोपकारकत्वं संभवति । यदि त्वप्राप्ता अपि श्रोत्रस्योपकुर्युस्ते तदा संनिकृष्टविप्रकृष्टदेशस्थाः सर्वेऽप्यविशेषेण युगपच्छब्दमुपलभेरन् न च तथोपलभमाना दृश्यन्ते । तस्मात्तत्तच्छ्रोत्रमप्राप्तानां तेषां न तदुपकारकत्वं संभवति ।

अतो न संयोगविभागौ शब्दोपलम्भने निमित्तं भवत इति संयोगविभागानां सिद्धान्त्यभिमतं वायवीयत्वमजानानश्चोदयति—नैतदेवमित्यादिना संयोगविभागावित्यन्तेन । न संयोगविभागानां ताल्वादिस्थानस्थितत्वं किंतु वायवीयत्वमेवेति स्वमतरीत्या शब्दश्रवणमार्गं प्रदर्शयन्परिहारमाह—नैतदेवमित्यादिना । अभिघातेन प्रेरिता इति । उच्चारणप्रयत्नेनाभिहता इत्यर्थः । वायव इति । कोष्ठ्या इत्यर्थः । ते, च शब्दविशेषाभिव्यक्त्यर्थं ताल्वादिस्थानविशेषसंयोगमनुरुध्यन्ते । स्तिमितानि वाय्वन्तराणीति । मध्ये विद्यमानानि स्थिराणि वाय्वन्तराणीत्यर्थः । ननु कथं पुनर्वायोः स्थिरत्वं सदागते-

प्रयोगस्य परम् ॥ १४ ॥

यदपरं कारणमुक्तं शब्दं कुरु मा कार्षीरिति व्यवहर्तारः प्रयुञ्जते । यद्यसंशयं नित्यः शब्दः, शब्दप्रयोगं कुर्विति भविष्यति । यथा गोमयान्कुर्विति संग्राहे ॥ १४ ॥

रिति हि तं समाचक्षत इति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि सूक्ष्मत्वात्पदार्थान्तराण्यचालयन्स्थिर इव भवतीति स्थिर इत्युच्यते । ननु किं पुनरस्य सद्भावे प्रमाणमिति चेन्न । असति तस्मिन्व्यजनादिचालने वायूपलम्भासंभवापत्तेः । न हि तेनासौ जन्यते । पार्थिवस्य वायूपादानत्वायोगात् । अतो व्यस्ता वायवो व्यजनेन संहन्यमाना उपलभ्यन्त इत्येव युक्तम् । **प्रतिबाधमाना इति** । तैः संयुक्ता इत्यर्थः । **संयोगविभागानिति** । स्तिमितवायुभिः साकं स्वात्मावयवानां संयोगविभागानित्यर्थः । एवं संयोगविभागानुत्पादयन्तस्ते यावद्वेगं प्रस्थितास्तत्तच्छ्रोत्रं संप्राप्य तत्र तत्र शब्दश्रवणयोग्यं संस्कारमादधानाः शब्दोपलब्धिहेतवो भवन्तीति भावः । यत्तूक्तमुपरमचोद्यपरिहारकथनावसरे न नूनमुपरमन्तीत्याद्यभिसंध्यनुद्घाटनपूर्वकं, तामभिसंधिमुद्घाटयन्नाह—**ते च वायोरित्यादिना । अत एव चेति** । पूर्वोक्तरीत्या शब्दश्रवणमार्गाङ्गीकारादित्यर्थः ॥ १३ ॥

यत्तु पूर्वपक्षिणा शब्दस्य कृतकत्वे साध्ये करोतिशब्दादिति साधनमुक्तं तद्दूषणार्थमिदं सूत्रम्—**प्रयोगस्य परमिति** । तद्व्याचष्टे—**यदपरं कारणमित्यादिना** । अयमाशयः । करोतिशब्दादित्यनेन करोतिकर्मत्वरूपोऽर्थो विवक्ष्यत उत करोतिकर्मत्वेन व्यवह्रियमाणत्वं वा । आद्येऽस्मान्प्रत्यासिद्धिरुत्तरत्र नित्यत्वस्य साधयिष्यमाणत्वात् । द्वितीये तत्क्रियाजन्यत्वाभाववति गोमयादौ गोमयान्कुर्विति तद्व्यवहारदर्शनाद्व्यभिचारः । अतो यथा तत्र समाहाराभिप्रायेण तादृशव्यवहारस्तद्वत्प्रकृतेऽपि शब्दं कुर्वित्यादिव्यवहारः शब्दप्रयोगविषयो भविष्यतीति ॥ १४ ॥

आदित्यवद्यौगपद्यम् ॥ १५ ॥

यत्त्वेकदेशस्य सतो नानादेशेषु युगपद्दर्शनमनुपपन्नमिति। आदित्यं पश्य देवानांप्रिय। एकः सन्ननेकदेशावस्थित इव लक्ष्यते। कथं पुनरवगम्यत एक आदित्य इति। उच्यते। प्राङ्मुखो देवदत्तः

यदुक्तमेकस्य नित्यस्य युगपन्नानादेशेषूपलम्भनमनुपपन्नम्। अतो युगपन्नानादेशोपलम्भादनेकत्वमनित्यत्वं चाङ्गीकरणीयमिति। तत्र हेतोरनैकान्तिकत्वप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—आदित्यवद्यौगपद्यमिति। तद्व्याख्यानार्थं पूर्वपक्षयुक्तमनुभाषते—यत्त्वित्यादिनाऽनुपपन्नमितीत्यन्तेन। पूर्वपक्षयुक्तहेतोरादित्ये व्यभिचारं प्रदर्शयति—आदित्यं पश्येत्यादिना। देवानांप्रियेति। मूर्खेत्यर्थः। अनेकत्वाभाववत्यप्यादित्ये नानादेशोपलम्भनहेतोः सत्त्वाद्व्यभिचार इत्युपपादयति—एकः सन्नित्यादिना। कथं पुनरेकस्याऽऽदित्यस्यानेकदेशस्थितत्वावभास इति चेदित्थम्। ये तावद्विन्ध्यनिलयाः पुरुषा ये च कामरूपे स्थितास्तैः सर्वैरपि स्वस्वात्मनः प्राग्भाग एवोद्यन्भास्वान्निरीक्ष्यते। तथास्तं यन्स प्रत्यग्भागे निरीक्ष्यते। मध्याह्ने च स्वस्वोपरिस्थितो निरीक्ष्यते। तेषां च प्राग्भागादयो विस्पष्टं भिन्ना एव वर्तन्ते। अतस्तेषु दृश्यमानस्यास्य भिन्नदेशता विस्पष्टा।

तथा यस्मिन्यावद्दूरे देशे कैश्चित्सूर्योदयो दृश्यते तद्देशवर्तिनोऽन्येऽपि ततः परस्तात्तावति दूरे पश्यन्त्यतोऽप्यस्ति देशभेद इति। नन्वेक एवाऽऽदित्य इति कथमवगम्यते। युगपदनेकदेशोपलम्भाद्भिन्ना एव भवन्त्वादित्या इति शङ्कते—कथं पुनरित्यादिना। समाधत्ते—उच्यत इत्यादिना। यदि भिन्ना आदित्या भवेयुस्तदा पूर्वाह्णे प्राङ्मुखतया पुरस्तादादित्यमनेकेषु देवदत्तादिषु पश्यत्स्वनेक आदित्या उपलभ्येरन्' उपलब्धिसाधनानामक्षतत्वात्। न तु तथा केऽप्युपलभन्त इति योग्यानुपलब्धिबाधितत्वान्न सूर्यनानात्वं युक्तमभ्युपगन्तुमिति भावः। आत्मनश्च संप्रति स्थितमिति। स्वाभिमुखतया स्थितमेकमित्यर्थः। तिरश्चीनमिति। देवदत्तस्याऽऽर्जवे स्थितं स्वस्य तिर

पूर्वाह्णे, संप्रति पुरस्तादादित्यं पश्यति। तस्य दक्षिणतोऽवस्थितो न द्वौ पश्यति। आत्मनश्च संप्रति स्थितं तिरश्चीनं देवदत्तस्याऽऽर्जवे। तस्मादेक आदित्य इति। दूरत्वादस्य देशो नावधार्यते। अतो व्यामोहः। एवं शब्देऽपि व्यामोहादनवधारणं देशस्य। यदि श्रोत्रं संयोगविभागदेशमागत्य शब्दं गृह्णीयात्तथाऽपि तावदनेकदेशता कदाचिदवगम्येत। न च तत्संयोगदेशमागच्छति। प्रत्यक्षा हि कर्णशष्कुली तद्देशा गृह्यते। वायवीयाः पुनः संयोगविभागा अप्रत्यक्षस्य वायोः कर्णशष्कुलीप्रदेशे प्रादुर्भवन्तो नोपलभ्यन्त इति नानुपपन्नम्। अत एव व्यामोहो यन्नानादेशेषु शब्द इति। आकाशदेशश्च शब्द

श्चीनं तिर्यग्भूततया स्थितमन्यं सूर्यमित्यर्थः। तथा च न कोऽपि द्वौ सूर्यौ पश्यतीति भावः। किं पुनरेकदेशस्थस्यैव सवितुर्नानादेशोपलम्भस्य भ्रान्तित्वे प्रमाणमिति चेदत्राऽऽह—दूरत्वादित्यादिना। अयमाशयः। अतिदूरवर्तिनोऽस्याऽऽदित्यस्य यथावद्देशमजानन्तः स्वस्वसंनिधिमध्यस्यन्तो देशभेदं मन्यन्ते। अतो दूरत्वदोषेण जायमानत्वादस्याः प्रतीतेर्भ्रान्तित्वमिति। एवमेव शब्देऽपि नानादेशोपलम्भो दोषविशेषेण जायमानो भ्रम एवेत्याह—एवं शब्देऽपीत्यादिना। अस्याः प्रतीतेर्भ्रान्तित्वे प्रमाणमाह—यदि श्रोत्रमित्यादिना। संयोगविभागदेशमिति। वक्तृवक्त्रप्रदेशमित्यर्थः। तथा चायमर्थः। यदि श्रोत्रं भिन्नभिन्नान्वक्तृवक्त्रप्रदेशानागत्य शब्दं गृह्णीयात्ततोऽनेकदेशता गम्येतापि। न तु तत्तथा तद्देशमागच्छतीति। श्रोत्रानागमने कारणमाह—प्रत्यक्षा हीत्यादिना। तथा च स्वदेशस्थितमेव सच्छ्रोत्रं यदा शब्दं गृह्णाति तदा तस्य देशस्यैकत्वादेकस्मिन्नेव देशे परमार्थतः शब्दः श्रूयते। तं तु देशमनवधारयन्तो दोषविशेषेण मक्तृवक्त्रप्रदेश एव शब्दं मन्त्रानास्तेषां देशानां भेदाच्छब्दस्यापि भिन्नदेशतां भ्रान्त्या मन्यन्त इति।

ननु वक्तृवक्त्रप्रदेशं प्रति श्रोत्रानागमने यत्कारणमुक्तं प्रत्यक्षा हि कर्णशष्कुली तद्देशस्था गृह्यत इति। तदयुक्तम्। न हि श्रोत्रं तत्स्वरूपं येन गमनाभावो निश्चीयेत। किंतु तदवच्छिन्नो नभोभाग एवेति। तस्य गमनाभावोऽ-

इति । एकं च पुनराकाशम् । अतोऽपि न नानादेशेषु । अपि चैकरूप्ये सति देशभेदेन कामं देशा एव भिन्ना न तु शब्दः । तस्मादयमप्यदोषः ॥ १५ ॥

वर्णान्तरमविकारः ॥ १६ ॥

प्रत्यक्षत्वात्कथं निश्चीयत इति चेन्न । यतः कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभोभागस्य श्रोत्रत्वेपि तादृशश्रोत्रेन्द्रियस्याधिष्ठानभूतकर्णशष्कुलीबहिर्भागे कार्यकारणशक्तेर्यत्र देशे शब्दो गृह्यते श्रोत्रेन्द्रियेण तत्राधिष्ठानभूतकर्णशष्कुल्योऽपि गमनपक्षे गृह्येरन्न तु तथा गृह्यन्त इति । नन्वभिव्यञ्जकानां संयोगविभागानां श्रोत्रदेशेऽभावात्कथं तत्र शब्दग्रहणमिति चेत्तत्राऽऽह वायवीयाः पुनरित्यादिना । न तावत्संयोगविभागास्ताल्वादिदेशस्था एव किंतु वायवीयाः सन्तः कर्णशष्कुलीदेशपर्यन्तं प्रादुर्भवन्ति । तेषां चाप्रत्यक्षवायवीयत्वादुपलब्धिः परं न भवति। वर्तन्त एव श्रोत्रदेश इति नानुपपन्नं तत्र शब्दग्रहणमिति भावः । अत एवेति । यतः पूर्वोक्तरीत्या श्रोत्रदेश एवैकस्मिन्शब्दो गृह्यते न त्वनेकेषु वक्तृपक्त्रप्रदेशेषु तत एवेत्यर्थः। प्रकारान्तरेणापि शब्दस्यैकदेशस्थतामाह—आकाशदेशश्चेत्यादिना ।

ननु यत्र श्रोत्रैकत्वं वक्तृबहुत्वं च तत्र पूर्वोक्तरीत्या नानादेशेषूपलब्धिर्भवतु भ्रान्तिः । यत्र तु श्रोतृबहुत्वं तत्र परमार्थत एव देशभेदाच्छब्दस्वरूपमपि भिद्येत । आकाशदेशत्वेऽपि च शब्दस्याऽऽकाशप्रदेशानां भेदान्नानुपन्ना नानादेशता । अतश्च युगपन्नानादेशोपलम्भाच्छब्दस्य भेदो भेदाच्च कार्यता च सिध्यतीत्यत आह—अपि चेत्यादिना । ऐकरूप्ये सतीति । स एवायमित्येवं प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञयैकरूप्यावगमाच्च देशभेदेन लिङ्गेन शब्दभेदानुमानं संभवति । प्रत्यक्षविरोधादिति भावः ॥ १५ ॥

यत्तूक्तं प्रकृतिविकृत्योश्चेति । सूत्रेण यकारादिरूपेणेकारादेर्विक्रियमाणत्वादनित्यत्वम् । विक्रियमाणत्वं च दध्यादिसादृश्यादवगम्यमिति तत्परिहारार्थं सूत्रम्—वर्णान्तरमविकार इति । तद्व्याचष्टे—न चेत्यादिना । न तावद्दध्यत्रेत्यादाविकारयकारयोः प्रकृतिविकृतिभावः किंतु वर्णान्तरमिकाराद्यकारः।

न च दध्यत्रेत्यत्र प्रकृतिविकारभावः । शब्दान्तरमिकाराद्यकारः । न हि यकारं प्रयुञ्जाना इकारमुपाददते । यथा कटं चिकीर्षन्तो वीरणानि । न च सादृश्यमात्रं दृष्ट्वा प्रकृतिर्विकृतिर्वोच्यते । न हि दाधिपिटकं दृष्ट्वा कुन्दपिटकं च प्रकृतिविकारभावोऽवगम्यते । तस्मादयमप्यदोषः ॥ १६ ॥

नादवृद्धिपरा ॥ १७ ॥

कुत इति चेदित्थम् । न तावदिको यणचीति सूत्रेणेकारयकारयोः प्रकृतिविकृतिभावः सिध्यति । तादृशसूत्रस्य हि नायमर्थो यदिकारपरिणामेन यकारः कर्तव्य इति । कुत इति चेत् । एवं हि शास्त्रादावुक्तम्—सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे नियमार्थं व्याकरणमिति । प्रकृतिविकृतिभावकथनेऽसिद्धस्यैव शब्दस्य साधनापत्तिः । अतो नायमर्थः । किंत्वयमर्थः—अचि परतो न इक्प्रयोगः साधुः किंतु यण्प्रयोग एवेति । लोकदृष्ट्यनुसारेणाऽपीकारयकारयोः प्रकृतिविकृतिभावो न सिध्यतीत्याह—न हीत्यादिना । यथा कटं चिकीर्षन्तो वीरणाख्यां तृणविशेषानुपाददाना उपलभ्यन्ते तृणविशेषकटयोः प्रकृतिविकारभावस्य प्रसिद्धत्वान्न तथा यकारप्रयोगं कुर्वाणा इकारं स्वी कुर्वते । नातस्तयोः प्रकृतिविकृतिभाव इत्यर्थः । स्मृतिबलेन प्रकृतिविकृतिभावासिद्धावपि सादृश्यमात्रेण सिध्यतु स इति शङ्कामनैकान्तिकत्वप्रदर्शनेन निराकरोति—न चेत्यादिना । दधिपिटककुन्दपिटकयोः सत्यपि धावल्यादिना सादृश्ये प्रकृतिविकारभावो नावगम्यत इति तत्र व्यभिचार इति भावः ॥ १६ ॥

यदुक्तं वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्येति । सूत्रेणोच्चारयितृबाहुल्याल्पत्वाभ्यां शब्दे महत्त्वाल्पत्वप्रतीत्या सावयवत्वावश्यकत्वादनित्यत्वमिति, तादृशहेतोरसिद्धत्वकथनार्थं सूत्रम्—नादवृद्धिपरेति । तदेतत्सूत्रं व्याचक्षाणः पूर्वपक्ष्युक्तमनुभाषते—यच्चैतदित्यादिना गम्यत इत्यन्तेन । पूर्वपक्ष्यभिमतं प्रतिपुरुषं शब्दावयवप्रचयं निराकरोति—नैवमित्यादिना । उत्तरत्र सिद्धान्तसूत्रेण शब्दनित्यत्वस्य प्रसाधयिष्यमाणत्वात्तदभिप्रायेणाऽऽह—निरवयवो हीत्यादिना न वर्धते शब्द इत्यन्तेन । कथं तर्हि कर्तृबाहुल्याल्पत्वाभ्यां शब्दे महत्त्वा-

यच्चैतद्बहुभिर्भेरिमाधमाद्भिः शब्दमुच्चारयद्भिर्महाञ्शब्द उपलभ्यते, तेन प्रतिपुरुषं शब्दावयवप्रचय इति गम्यते। नैवम्। निरवयवो हि शब्दः अवयवभेदानवगमान्निरवयवत्वाच्च महत्त्वानुपपत्तिः। अतो न वर्धते शब्दः मृदुरेकेन बहुभिश्चोच्चार्यमाणो तान्येवाक्षराणि कर्णशष्कुलीमण्डलस्य सर्वां नेमिं व्याप्नुवद्भिः संयोगविभागैर्नैरन्तर्येणानेकशो ग्रहणान्महानिवावयववानिवोपलभ्यन्ते। संयोगविभागा नैरन्तर्येण क्रियमाणाः शब्दमभिव्यञ्जन्तो नादशब्दवाच्याः तेन नादस्यैषा वृद्धिर्न शब्दस्येति ॥ १७ ॥

नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥

नित्यः शब्दो भवितुमर्हति। कुतः दर्शनस्य परार्थत्वात्। दर्श-

ल्पत्वप्रतीतिरित्यत आह-मृदुरेकेनेत्यादिनोपलभ्यन्त इत्यन्तेन। अयमाशयः। बहुषूच्चारयत्सूत्पद्यमाना वायवीयाः संयोगविभागो नादशब्दवाच्याः पृथक्पृथक्शब्दमभिव्यञ्जयन्तः स्वगतमुपचयं शब्दे समारोपयन्तो महत्त्वादिबुद्धिमुपजनयन्ति। न स्वतः शब्दे वृद्धिरुपपद्यते। तस्य वक्ष्यमाणरीत्या नित्यत्वेन निरवयवत्वादिति सूत्रस्थनादशब्दार्थं विवृणोति-संयोगविभागा इत्यादिना। वायवीयाः संयोगविभागाः शब्दाभिव्यञ्जकीभूता नादशब्दवाच्या इत्यर्थः। तथा चायं सूत्रार्थः। या पूर्वपक्ष्युक्ता शब्दस्य वृद्धिः सा नादवृद्धिपरा नादस्यैवैषा वृद्धिर्न शब्दस्य। निरवयवत्वादिति।

एवं तावत्षड्भिः सूत्रैः परपक्षं प्रतिक्षिप्य तावन्मात्रेण स्वसिद्धान्तासिद्धिं मन्यमानः स्वपक्षसाधकयुक्तिमाह भगवान्सूत्रकारः नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वादिति। एतत्सूत्रं व्याचष्टे-नित्यः शब्द इत्यादिना। अत्र च दर्शनस्य परार्थत्वादिति न शब्दे नित्यत्वानुमापकं लिङ्गं, येन हेतोः पक्षधर्मता न सिध्येत्। परार्थत्वस्य दर्शनमात्रधर्मत्वात्। किंत्वर्थापत्तिप्रदर्शनपरमिदम्। तथा चायमर्थः-यदि शब्दो नित्यो न भवति तदा परार्थं परानर्थं प्रत्याययितुं दर्शनमुच्चारणं नोपपद्येतेति। एतादृशार्थापत्तिप्रदर्शनपरतया दर्शनस्य परार्थत्वादित्यंशं व्याचष्टे-दर्शनमुच्चारणमित्यादिना। दृश्यते शब्दोऽनेनेति

नश्येदुच्चारणं तत्परार्थं परमर्थं प्रत्याययितुम् । उच्चरितमात्रे हि विनष्टे शब्दे न चान्योऽन्यानर्थं प्रत्याययितुं शक्नुयात् । अतो न परार्थमुच्चार्येत । अथ न विनष्टस्ततो बहुश उपलब्धत्वादर्थावगम इति युक्तम् ।

अर्थवत्सादृश्यादर्थावगम इति चेत् । न कश्चिदर्थवान्सर्वेषां नवत्वात् । कस्यचित्पूर्वस्य कृत्रिमसंबन्धो भविष्यतीति चेत् । तदुक्तं सदृश इति चावगते व्यामोहात्प्रत्ययो व्यावर्तेत शालाशब्दान्मालाप्रत्यय इव ।

यथा गावीशब्दात्सास्नादिमति प्रत्ययस्यानिवृत्तिस्तद्वद्भविष्यतीति चेत् । न हि गोशब्दं तत्रोच्चारयितुमिच्छा । नेहान्यशब्दोच्चिचारयिषा । न चैकेनोच्चारणयत्नेन संव्यवहारश्चार्थसंबन्धश्च कर्तुम् । तस्माद्दर्शनस्य परार्थत्वान्नित्यः शब्दः ॥ १८ ॥

व्युत्पत्त्या दर्शनशब्द उच्चारणार्थकः । तच्चोच्चारणं न स्वतः फलरूपम् । अतोऽवश्यं केनचित्फलेन भवितव्यम् । तदालोचनायां फलवतो गवानयनादिव्यापारस्याङ्गभूतो यो गवानयनादिरूपार्थप्रत्ययः स तत्फलेनैव फलवानिति शब्दस्योच्चारणसंस्कृतस्य फलसाकाङ्क्षस्य फलमिति योगवतयाऽवधार्यते । तादृशार्थप्रत्ययफलकत्वं च शब्दस्य नित्यत्व एवोपपद्यते न त्वनित्यत्व इत्याह—उच्चरितमात्र इत्यादिना । अयमाशयः । प्रत्युच्चारणमन्यस्यान्यस्य क्रियमाणस्य शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं नैव संभवति । संबन्धग्रहणासंभवात् । अगृहीतसंबन्धस्य च नैवार्थप्रत्यायकत्वम् । तथात्वे सर्वस्यापि शब्दस्य सर्वार्थप्रकाशकत्वापत्तेः । नाप्यन्यस्मिन्ज्ञातसंबन्धे सत्यन्यस्य प्रत्यायकत्वं संभवति । गोशब्दे गृहीतसंबन्धे सत्यश्वशब्दस्य प्रत्यायकत्वादर्शनात् । अतो न क्षणिकस्य शब्दस्य संबन्धज्ञानं भवितुमर्हतीति दूरापास्तमर्थप्रत्यायकत्वमिति । शब्दस्य नित्यत्वाभ्युपगमे तु पूर्वोक्तसर्वदोषपरिहारः संभवतीत्याह—अथ न विनष्ट इत्यादिना । शब्दस्य नित्यत्वे तु तस्यैव शब्दस्य पुनः पुनरुच्चारणे बहुश उपलभ्यमानत्वात्संभवति संबन्धग्रहणमर्थप्रत्यायकत्वं चेति भावः ।

नन्वसदृशस्य शब्दान्तरस्यार्थप्रत्यायकत्वासंभवेऽपि यः शब्दो गृहीतसंबन्धेनार्थवता शब्देन सदृशः स त्वन्योऽप्यर्थं प्रत्याययत्येवेत्याशयेन शङ्कते— **अर्थवत्सादृश्यादित्यादिना** परिहरति— **न कश्चिदित्यादिना** । न हि द्वित्रिर्वाऽनुपलब्धस्य शब्दस्य संबन्धग्रहणं संभवति । अन्वयव्यतिरेकाभावात् । तथा च कस्यापि शब्दस्य संबन्धग्रहणपूर्वकार्थप्रत्यायकत्वस्य दुर्घटत्वात्केन शब्देन गृहीतसंबन्धेनार्थवता कस्य शब्दस्य सादृश्यं वर्णनीयमिति न सदृशशब्दादर्थविगतिसिद्धिरिति भावः । नन्वितरशब्दानां सादृश्यप्रतियोगित्वासंभवेऽपि कस्यचिदेकस्य जगदादिवर्तिनः शब्दस्य कृत्रिमः संबन्धो भविष्यतीति तस्यार्थवत्त्वसंभवेन तत्सादृश्यादुत्तरोत्तरशब्दानामर्थप्रत्यायकत्वं भवत्येवेत्याशयेन शङ्कते—**कस्यचिदित्यादिना** । परिहरति—**तदुक्तमित्यादिना** ।

सर्वशब्देष्वप्रसिद्धार्थेषु संबन्धकरणं नैव शक्यमिति संबन्धाकरणे या युक्ति प्रदर्शिता सैवात्राप्यनुसंधेयेति भावः । सदृशादर्थप्रतीतौ दोषान्तरमपि दर्शयति—**सदृश इत्यादिना आलाप्रत्यय इवेत्यन्तेन** । अयं भावः । यदि सादृश्यनिबन्धनोऽयमर्थावगमस्तदा बाष्पदर्शनजनिताग्निबुद्धिवच्छालाशब्दजनितमालाप्रत्ययवच्च कदाचिद्बाध्येत । न तु तथा बाध्यते । गवादिशब्दजनितगवाद्यर्थावगमस्य कदाचिदप्यबाध्यमानतया सर्वसंप्रतिपन्नत्वात् । न च सादृश्यनिबन्धनस्यापि ज्ञानस्य बाधाभावादेवाभ्रान्तत्वं शङ्क्यम् । तद्वदेव शब्दैकत्वस्यापि प्रत्यभिज्ञावगतस्य बाधकाभावाद्भ्रान्तिविषयत्वायोगात् ।

ननु सदृशजनितस्यापि प्रत्ययस्य क्वचिदव्यभिचारदर्शनात्तद्वदत्रापि भविष्यतीति शङ्कते—**यथा गावीशब्दादित्यादिना** । परिहरति—**न हीत्यादिना** । अत्र नहीति च्छेदः । उक्तशङ्का न कार्येत्यर्थः । **गोशब्दमित्यादि** । या गाव्यादिशब्दाद्गोबुद्धिः सा न सादृश्यनिबन्धना किंतु तदुपस्थापितमूलभूतगोशब्दजनिता । इयं तु गावीशब्दाद्यशक्तिमूलभूतगोशब्दोच्चारणाशक्तिप्रयुक्तैवेति भावः ।

ननु मा भूदनुच्चारितस्योच्चरितनष्टस्य वा संबन्धकरणमुच्चार्यमाणस्य तु

सर्वत्र यौगपद्यात् ॥ १९ ॥

गोशब्द उच्चरिते सर्वगवीषु युगपत्प्रत्ययो भवति। अत आकृतिवचनोऽयम्। न चाऽऽकृत्या शब्दस्य संबन्धः शक्यते कर्तुम्। निर्दिश्य ह्याकृतिं कर्ता संबध्नीयात्। गोपिण्डे च बहूनामाकृतीनां सद्भावाच्छब्दमन्तरेण गोशब्दवाच्यां विभक्तामाकृतिं केन प्रकारेणो-

---

क्रियतां व्यवहारोऽपि तदैव क्रियत इति संबन्धकरणमाशङ्क्याऽऽह—न चैकेनेत्यादिना। उच्चारणसंबन्धकरणव्यवहाराक्रियाणां क्रमस्वभावत्वात्कः कुर्याद्युगपत्कचिदिति भावः। इदं च भाष्यं तदुक्तमिति भाष्यानन्तरं भवितुमुचितम्। संदर्भसांगत्यासिद्ध्यै। प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १८ ॥

सिद्धान्ते युक्त्यन्तरकथनार्थं सूत्रम्—सर्वत्र यौगपद्यादिति। तद्व्याचष्टे-गोशब्द उच्चरित इत्यादिना। गोशब्दोच्चारणे सति सर्वगोविषयकः प्रत्ययो युगपज्जायते। ततश्च गोशब्दादिराकृतिवचन इत्यवगम्यते। अन्यथा व्यक्तिवचनत्वे तद्व्यक्तिमात्रप्रत्यय एव भवेत्। इत्येवं सूत्राक्षरार्थमुपवर्ण्य तत्तात्पर्यलब्धं शब्दानित्यत्वं प्रतिपादयितुमाह—न चेत्यादिना। शब्दस्य विना प्रयोगबाहुल्येन सकृच्छ्रूयमाणस्य गवादिशब्दस्यानित्यत्वेनाभिमतस्य आकृत्या वाच्यभूतया संबन्धः संज्ञासंज्ञिलक्षणः कर्तुं न शक्यते कथयितुं ग्रहीतुं वा न शक्यत इति भाष्यार्थः। कथमिति चेदाह—निर्दिश्य हीत्यादिना कर्ता संबध्नीयादिति संबन्धकथयिता संबन्धं कथयेदित्यर्थः। अङ्गुल्यादिनाऽऽकृतिविशेषानिर्देशपूर्वकमानित्यस्यापि शब्दस्य संबन्धकथनं कुतो न संभवतीत्यत आह- गोपिण्डे चेत्यादिना। अयमाशयः। एकस्मिन्गोपिण्डे पार्थिवत्वद्रव्यत्वादिरूपाणां बह्वीनामाकृतीनां सद्भावाद्विना प्रयोगबाहुल्येन गोशब्दवाच्यां गोत्वरूपामाकृतिं विभक्तां गोशब्दादिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां नावगमयेदिति नित्ये शब्देऽभ्युपगम्यमाने तस्य बहुकृत्व उच्चारणश्रवणसंभवादन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तदाकृतिविशेषावगमकत्वं सुलभमित्याह—नित्ये त्वित्यादिना। उपसंहरति—तस्मादित्यादिना। एतत्सूत्रस्थभाष्यस्यार्थान्तरोपपादनं तन्निराकरणं च वार्तिके द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

पदेक्ष्यति। नित्ये तु सति गोशब्दे बहुकृत्व उच्चरितः श्रुतपूर्वश्चान्यासु गोव्यक्तिष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतिवचनमवगमयिष्यति। तस्मादपि नित्यः॥ १९॥

संख्याभावात्॥ २०॥

अष्टकृत्वो गोशब्द उच्चरित इति वदन्ति नाष्टौ गोशब्दा इति किमतो, यद्येवम्। अनेन वचनेनावगम्यते प्रत्यभिजानन्तीति। वयं तावत्प्रत्यभिजानीमो न नः करणदौर्बल्यम्, एवमन्येऽपि प्रत्यभिजानन्ति। स एवायमिति। प्रत्यभिजानाना: प्रत्यभिजानन्ति चेद्यथामिवान्येऽपि

सिद्धान्ते युक्त्यन्तरकथनार्थं सूत्रम् संख्याभावादिति। तद्व्याचष्टे—अष्टकृत्व इत्यादिना। अत्राष्टकृत्व इत्येवं कृत्वसुच्प्रयोगात्तस्य च क्रियाभ्यावृत्तिगणने विहितत्वात्पूर्वोच्चरितशब्दस्यैव पुनरुच्चारणभावर्तते।

न हीयमुच्चारणावृत्तिः शब्दान्तरत्वे भवितुमर्हति। शब्दभेदे ह्यङ्गीक्रियमाणेऽष्टौ गोशब्दा इत्येव प्रयोगः स्यान्न च तथा दृश्यत इति भावः। किमतो यद्येवमिति। अस्य भाष्यस्यायमर्थः। भुक्तवन्तोऽद्याष्टकृत्वो ब्राह्मणा, इत्यादौ ब्राह्मणादिद्रव्यभेदेऽपि कृत्वसुच्प्रत्ययदर्शनादनेकान्तः कृत्वसुच्प्रत्ययो न द्रव्यैक्यसाधक इति। एतच्छङ्कां परिहरन्नाह—अनेन वचनेनेत्यादिना। अयं भावः। नायं कृत्वसुच्प्रत्ययप्रयोगः स्वरूपेणैव शब्दाभेदे लिङ्गतयोच्यते। येनानैकान्तिकत्वमुच्येत। किंतु प्रायेण प्रत्यभिज्ञासाहचर्यं कृत्वसुच्प्रत्ययस्यास्तीति तादृशप्रत्यभिज्ञाज्ञापनार्थोऽयं कृत्वसुजुपन्यास इति। ननु स्वसंवेद्यमेव प्रत्यभिज्ञानं किमत्र कृत्वसुजुपलक्षणेनेत्यत आह—वयं तावदित्यादिना। सत्यमात्मीयप्रत्यभिज्ञानं स्वसंवेद्यम्। तस्य तु करणदोषाशङ्कानिराकरणाय सर्वजनीनत्वं साधयितुं कृत्वसुजुपलक्षणमिति भावः। न नः करणदौर्बल्यमिति। यतोऽन्येऽपि स एवायमिति प्रत्यभिजानन्त्यतोऽस्मासु करणदौर्बल्याशङ्का न कार्येत्यर्थः। अतः प्रत्यभिज्ञानमहिम्नैक्यमेव शब्दस्याऽऽश्रयणीयमित्याह—प्रत्यभिजानाना इत्यादिना। नन्विन्द्रियदोषनि-

नान्य इति वक्तुमर्हन्ति । अथ मतमन्यत्वे सति सादृश्येन व्यामूढाः स इति वक्ष्यन्ति । तन्न । न हि ते सदृश इति प्रतियन्ति किं तर्हि, स एवायमिति । विदिते च स्फुटेऽन्यत्वे, व्यामोह इति गम्यते । न चायमन्य इति प्रत्यक्षमन्यद्वा प्रमाणमस्ति । स्यादेतत् । बुद्धिकर्मणी अपि ते प्रत्यभिज्ञायेते । ते अपि नित्ये प्राप्नुतः । नैष दोषः । न हि ते प्रत्यक्षे । अथ प्रत्यक्षे नित्ये एव । ह्यस्तनस्य शब्दस्य विनाशादन्योऽद्यतन इति चेत् । नैष विनष्टः । यत एनं पुनरुपलभामहे । न हि प्रत्यक्षदृष्टं मुहूर्तमदृष्ट्वा पुनरुपलभ्यमानं प्रत्यभिजानन्तो विनष्टं परिकल्पयन्ति । परिकल्पयन्तो द्वितीयसंदर्शने मातरि जायायां पितरि वा नाऽऽश्वस्युः । न ह्यनुपलम्भमात्रेण नास्तीत्यवगम्य नष्ट इत्येव कल्पयन्ति । अप्रमाणतायां विदितायां नास्तीत्यवगच्छामः । न हि प्रमाणे प्रत्यक्षे सत्यप्रमाणता स्यात् । अस्तीति पुनरव्यामोहेनावगम्यमाने न क्वचिदप्यभावः । न चासिद्धेऽभावे व्यामोहः । न च सिद्धोऽभावः । तस्मादसति व्यामोहे नाभावः । तदेतदानुपूर्व्या सिद्धम् ।

मित्ता भ्रान्तिः पूर्वोक्तसर्वजनीनतया निराकर्तुं शक्यते । सादृश्यादिरूपविषयदोषनिमित्ता भ्रान्तिस्तु सर्वेषामपि स्यादेवेति नानया सर्वजनीनयाऽपि प्रत्यभिज्ञया शब्दैक्यसिद्धिरित्याशयेन शङ्कते—अथ मतमित्यादिना । तामिमां शङ्कां परिहरति—तन्नेत्यादिना । अयमाशयः यत्र सदृश एवेति नित्यं दृढा मतिः, कदाचित्स इति प्रत्यभिज्ञानं तत्र भ्रान्तित्वमवकल्पते । इह तु स एवायं शब्द इत्येव नित्यं दृढं विज्ञानं जायते न तु कदाचिदपि तत्सदृश इति । अतो नास्याः प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वं युज्यत इति । इममाशयं स्फुटयन्नाह— विदिते चेत्यादिना ।

ननु प्रत्यभिज्ञारूपलिङ्गेन यदि शब्दे नित्यत्वं साध्यते तदाऽनित्यत्वेनाभिमतयोर्बुद्धिकर्मणोरपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वादनैकान्तिकत्वं हेतोरिति शङ्कते — स्यादेतदित्यादिना । समाधत्ते- नैष दोष इत्यादिना । प्रत्यभिज्ञाया लिङ्गत्वेऽपि नानैकान्तिकत्वं प्रत्यक्षत्वेन विशेषणात् । न हि धीकर्मणोः प्रत्यक्षत्वम-

तस्मात्पुरस्तादनुच्चारितमनुपलभमाना अपि न विनष्ट इत्यवगन्तुमर्हन्ति। तथा गृहान्निर्गताः सर्वगृहजनमपश्यन्तः पुनः प्रविश्योपलभमाना अपि न प्राक्प्रवेशाद्विनष्ट इत्यवगच्छन्ति। तद्वदेनमपि नान्य इति वक्तुमर्हन्ति।

येऽपि सर्वेषां भावानां प्रतिक्षणं विनाशमभ्युपगच्छन्ति, तेऽपि न शक्नुवन्ति शब्दस्य वदितुम्। अन्ते हि क्षयदर्शनात्ते मन्यन्ते। न च शब्दस्यान्तो न च क्षयो लक्ष्यते। स इति प्रत्यक्षः प्रत्ययः, सदृश इत्यानुमानिकः। न च प्रत्यक्षविरुद्धमनुमानमुदेति, स्वकार्यं वा साधयति। तस्मान्नित्यः॥ २०॥

स्तीश्याशयेनाऽऽह—न हि ते प्रत्यक्षे इत्यादिना। प्रत्यक्षत्वं चात्र श्रोत्रप्रत्यक्षत्वं विवक्षितम्। नातो घटादिषु व्यभिचारः। न चैवमपि वायुधर्मभूतेषु ध्वनिषु व्यभिचार इति शङ्क्यम्। ध्वन्यन्यत्वेनापि विशेषणात्। न चैवमपि कर्मणः प्रत्यक्षत्वादप्रत्यक्षत्वाभिधानं कथमिति वाच्यम्। परमाण्वाद्याश्रितकर्माभिप्रायेण तदभिधानात्। बुद्धेश्च ज्ञानरूपाया अप्रत्यक्षत्वं शून्यवाद एव साधितम्। प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिनीनां तु क्रियाणां शब्दवदेव प्रत्यक्षत्वं नित्यत्वं चेष्टमेवेति विपक्षत्वाभावान्न तत्र व्यभिचार इत्याशयेनाऽऽह—अथ प्रत्यक्षे नित्ये एवेति। नन्वेवमपि बुद्धेर्ज्ञानरूपायाः कथं प्रत्यक्षत्वं कथं वा नित्यत्वमिति चेदित्थम्। बुद्धिशब्देनात्र चैतन्यस्वभावः प्रमातैव लक्षणयोच्यते। स च प्रत्यक्षो नित्यश्चेति न कोऽपि दोषः। ननु ह्यस्तनस्य शब्दस्याद्यानुपलम्भाद्विनष्ट एव स इत्यन्योऽयमद्यतनः शब्दः। अतः प्रत्यभिज्ञाव्यामोहरूपैवेति शङ्कते—ह्यस्तनस्येति। समाधत्ते-नैष विनष्ट इति।

अयमाशयः। यदि शब्दे भवन्त्याः प्रत्यभिज्ञाया व्यामोहत्वं तदा स्यादेतेदवम्। न त्वत्र भ्रान्तित्वे कारणं बाधकज्ञानादिकं शब्दभेदबोधकं वा प्रमाणमनन्यथासिद्धमस्ति। यदि प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तित्वेनैव शब्दभेदः साध्यते तर्हि तादृशभेदसिद्ध्यधीनं प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तित्वमिति सुव्यक्तं परस्पराश्रयत्वम्। अतः प्रत्यभिज्ञामहिम्ना पूर्वोपलब्ध एव शब्दः पुनः पुनरुपलम्भकसामग्र्यनुरोधेनोपलभ्य-

अनपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥

येषामनवगतोत्पत्तीनां द्रव्याणां भाव एव लक्ष्यते, तेषामपि केषांचिदनित्यता गम्यते, येषां विनाशकारणमुपलभ्यते । यथाऽभिनवं पटं दृष्ट्वा । न चैनं क्रियमाणमुपलब्धवान् । अथवाऽनित्यत्वमवगच्छति रूपमेव दृष्ट्वा । तन्तुव्यतिषङ्गजनितोऽयं तन्तुव्यतिषङ्गविनाशात्तन्तुविनाशाद्वा विनश्यतीत्यवगच्छति । नैवं शब्दस्य किंचित्कारणमवगम्यते यद्विनाशाद्विनङ्क्ष्यतीत्यवगम्येत ॥ २१ ॥

त इति नित्य एव शब्द आश्रयणीय इति । अमुमेवार्थं विशदयति—न हीत्यादिना वक्तुमर्हन्तीत्यन्तेन । भाष्यमत्र सुगमम् । ननु सर्वभावानां क्षणिकत्वात्कथं शब्दस्यानित्यता । किं पुनः प्रमाणं सर्वभावानां क्षणिकत्व इति चेत् । अर्थापत्तिरिति ब्रूमः । तथा हि । प्रयत्नरक्षितानामपि घटादीनां कियताऽपि कालेनावयवक्षयविश्लेषवशेन विनाशो दृश्यते विनैव मुसलप्रहारादिभिः । सोऽयं विनाश उत्पत्तिप्रभृति किंचित्किंचिदन्यथात्वमन्तरेण नोपपद्यत इति घटादयो भावाः प्रतिक्षणं विनाशिन इति शब्दोऽपि भावस्तथैव भवितुमर्हतीति सौगतमतेनाऽऽशङ्क्य परिहरति—येऽपीत्यादिना । इतरभावानामन्ते क्षयदर्शनात्कथंचित्क्षणिकत्वेपि शब्देऽन्तस्यैवाभावेन क्षयस्याप्यदर्शनेन पूर्वोक्तरीत्या प्रत्यभिज्ञाप्रमाणेन नित्यत्वमेवाऽऽस्थेयम् ।

वस्तुतस्त्वितरभावेष्वपि क्षणिकत्वं दुःसाधम् । तत्रापि स्थायित्वसाधिकाया अबाधितप्रत्यभिज्ञाया दर्शनादित्येतन्मन्यन्त इत्यनेन भाष्यकारेण सूचितम् । एवं च प्रत्यभिज्ञारूपेण प्रत्यक्षप्रमाणेन शब्दस्यैक्ये नित्यत्वे च सिद्धेऽनुमानाद्भेदोऽनित्यत्वं च न युक्तमङ्गीकर्तुं प्रत्यक्षविरुद्धस्यानुमानस्योत्पत्तेरेवासंभवेन कार्यसाधकत्वस्य दूरापास्तत्वादित्याशयेन प्रकृतसूत्रार्थोपवर्णनमुपसंहरति—स इतीत्यादिना ॥ २० ॥

एवं यदा प्रत्यभिज्ञया शब्दस्य श्रवणकालमतिक्रम्य कालान्तरेऽप्यवस्थानं साधितं तदा स्वारसिके नाशे निरस्ते हेत्वन्तरस्य नाशकस्याभावादपि नित्यत्वमेवेष्टव्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह—अनपेक्षत्वादिति । इदं सूत्रं व्याचष्टे—येषामित्यादिना । यथा पटादिद्रव्येष्वनवगतोत्पत्तिकेष्वपि विनाशकारणीभूताना-

प्रख्याभावाच्च योगस्य ॥ २२ ॥

इदं पदेभ्यः केभ्यश्चिदुत्तरं सूत्रम्। ननु वायुकारणकः स्यादिति वायुरुद्भूतः संयोगविभागैः शब्दो भवतीति । तथा च शिक्षाकारा आहुः-वायुरापद्यते शब्दतामिति । नैतदेवम् । वायवीयश्चेच्छब्दो भवेद्वायोः संनिवेशविशेषः स्यात् । न च वायवीयानवयवाञ्शब्दे सतः प्रत्यभिजानीमो यथा पटस्य तन्तुमयान्। न चैवं भवति। स्याच्चेदेवं स्पर्शनेनोपलभेमहि। न च वायवीयानवयवाञ्शब्दगतान्स्पृशामः। तस्मान्न वायुकारणकः। अतो नित्यः॥ २२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २३ ॥

मुपलम्भाद्विनाशिताऽवम्यते, नैवं शब्दस्य किंचित्कालमवस्थायिनः पश्चाद्विनाशकारणमवगम्यते । अतोऽनपेक्षत्वादपेक्षितविनाशकारणाभावान्नित्य एव शब्द इति भावः ॥ २१ ॥

ननु वायुरापद्यते शब्दतामित्यादिशिक्षाकारवचनात्पटादिवद्वायवीयोऽवयविद्रव्यविशेषः शब्दः। अतस्तद्वदेवावयवसंयोगविशेषविनाशात्संभवत्येवास्य विनाश इति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् **प्रख्याभावाच्च योगस्येति** ।

तद्व्याचष्टे--**इदं पदेभ्य** इत्यादिना । **पदेभ्यः केभ्यश्चिदिति** । शङ्काबोधकेभ्य उत्सूत्रतया कल्पितेभ्य पदेभ्य इत्यर्थः ।

शङ्कामुपपादयति--**नन्वित्यादिना** । सूत्रार्थप्रदर्शनपुरःसरमुक्तशङ्कां परिहरति-**नैतदेवमित्यादिना** । सूत्रस्य चायमर्थः प्रकृष्टा ख्या ख्यातिः प्रख्या । प्रत्यक्षात्मिका प्रत्यभिज्ञेति यावत् । **योगस्येति** । वायवीयावयवयोगस्येत्यर्थः । तथा च शब्दस्य वायुकारणकत्वपक्षे वायुकार्यत्वेनाभिमते शब्दे तन्तुकार्यत्वेनाभिमते पटे तन्तुसंयोगस्येव कारणीभूतवायवीयावयवसंयोगस्य प्रात्यक्षिकप्रत्यभिज्ञाभावान्न वायुकारणकत्वं शब्दस्येति नानित्यत्वमिति भावः ॥ २२ ॥

सिद्धान्ते युक्त्यन्तरकथनार्थं सूत्रम्-**लिङ्गदर्शनाच्चेति** । तद्व्याचष्टे-**लिङ्गंचेत्यादिना** । लिङ्गं नामान्यपरं सदन्यार्थद्योतकं वाक्यम् । तच्चेह दर्शयति इत्याह-**वाचा विरूपनित्ययेति** । विरूपा च सा नित्या चेति विग्रहः।

लिङ्गं चैवं भवति, वाचा विरूपनित्ययेति । अन्यपरं हीदं वाक्यं वाचो नित्यतामनुवदति । तस्मान्नित्यः शब्दः ॥ २३ ॥

(७) उत्पत्तौ वाऽवचनाः स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वात् ॥ २४ ॥ पू० ॥

यद्यप्यौत्पत्तिको नित्यः शब्दः संबन्धश्च, तथाऽपि न चोदनालक्षणो धर्मः । चोदना हि वाक्यम् । न ह्यग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यतो

रूपयतीति रुपं कर्ता । विगतं रूपं यस्या इति कर्तृरहितेत्यर्थः। अत एव नित्या वागित्यर्थः । इयं च श्रुतिरग्निस्तुतिपरा सती वाचो नित्यत्वं द्योतयतीति लिङ्गं भवतीति । प्रकृतं शब्दनित्यत्वसिद्धान्तमुपसंहरति तस्मादिति ॥२३॥

इति शब्दनित्यत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अत्राधिकरणे चोदनारूपाणि वेदवाक्यानि विषयः । तेषां धर्माधर्मयोः प्रामाण्यमस्ति न वेति संदेहः । न संभवतीति पूर्वः पक्षः । चोदनाप्रामाण्यनिरूपणात्पादाध्यायसंगती स्पष्टे । पूर्वाधिकरणोपरि त्वाक्षेपिकी । इमां संगतिं प्रदर्शयन्प्रकृतपूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे—यद्यपीत्यादिना । औत्पत्तिक इत्यस्यैव विवरणं नित्य इति । औत्पत्तिक इति च सूत्रघटकोत्पत्तिपदविवरणम् । वाशब्दविवरणं—यद्यपीति । अवचना इत्यस्य विवरणं—न **चोदनालक्षण** इति । अयं चात्र भाष्यार्थः । यद्यप्याकृतिग्रन्थे पदार्थस्य शब्दाधिकरणसंबन्धाक्षेपपरिहारग्रन्थयोः पदसंबन्धयोश्च नित्यत्वं प्रसाधितं तथाऽपि चोदनासूत्रे यद्वाक्यार्थे वेदवाक्यानां प्रामाण्यं प्रतिज्ञातं तन्न सिध्यति । वक्ष्यमाणप्रकारेण वाक्यार्थप्रतिपत्तौ मूलाभावात् । अनिमित्तायाश्च प्रतीतेरुत्पन्नाया अपि प्रतिभावदप्रामाण्यापातात् । अतः शब्दनित्यत्वप्रतिपादनप्रयासोऽनर्थक एव । यदर्थोऽयं प्रयासस्तस्यैव मूलाभावादसिद्धिरिति पुनराक्षिप्यत इति । वाक्यार्थप्रतीतिर्निर्मूलेत्येतदुपपादयितुमारभते **चोदना हि वाक्यमित्यादिना** । अत्र प्रत्येकं पदानि वाक्यार्थमवगमयेयुरथवा श्रूयमाणपदसंघातव्यतिरिक्तमन्यत्किंचिदाहोस्वित्पदसंघातरूपं वाक्यमुत पदार्था इति विकल्प्याऽऽद्यं निराकरोति—**न हीत्यादिना पदत्रय उच्चरित इत्यन्तेन** । गम्यते च पदत्रय उच्चरित इत्येतद्भाष्यं प्रत्येकं पदानां मूलत्वं न संभवतीत्येतत्परम् । न तु यथाश्रु-

वाक्यादन्यतमात्पदादग्निहोत्रात्स्वर्गो भवतीति गम्यते । गम्यते तु पदत्रय उच्चरिते । न चात्र चतुर्थः शब्दोऽस्त्यन्यदतः पदत्रयसमुदायात् ।

न चायं समुदायोऽस्ति लोके । यतोऽस्य व्यवहारादर्थोऽवगम्यते । पदान्यमूनि प्रयुक्तानि, तेषां नित्योऽर्थः । अप्रयुक्तश्च समुदायः । तस्मात्समुदायस्यार्थः कृत्रिमो, व्यामोहो वा । न च पदार्था एव वा-

---

तरीत्या समुदायस्य मूलत्वाभिधानपरम् । यतः समुदायस्य मूलत्वमुत्तरत्र निराकरिष्यते द्वितीयं पक्षं निराकरोति—न चात्रेत्यादिना समुदायादित्यन्तेन । तृतीयं निराकरोति न चायं समुदाय इत्यादिना । इदं च भाष्यं न वैदिकपदसमुदायमात्राभिप्रायं सर्ववाक्यानां वाक्यार्थमूलत्वनिराकरणपरत्वात् । तेनायं भाष्यार्थः । अयमेवंजातीयः समुदायो नाम लोके नास्तीति । न च लोके गामानयेत्यादिसमुदायस्य विद्यमानत्वात्कथमसत्त्ववचनमिति वाच्यम् । यतोऽर्थसंबन्धाधीना हि पदानां समुदायापत्तिः । अन्यथा गौरश्व इत्यादिष्वपि तत्प्रसङ्गात् । संबन्धश्च पदानां स्वरूपेणार्थसंबन्धद्वारा वा केनापि प्रकारेण न संभवतीत्येवं पदानि तावद्वर्णा वा स्वरूपैर्न कदाचन (श्लो० वा० पृ० ८४९ श्लो० ११) । विशेषणविशेष्यत्वं यस्माच्छुक्लत्वगोत्वयोः (श्लो० वा० पृ० ८५४ श्लो० २१) इत्यादिना च वार्तिक एव विस्तरेण प्रपञ्चितस्तत्रैव द्रष्टव्यः । अतः सत्त्वेनाऽऽपाततः प्रतिभासमानोऽपि लोके पदसमुदायः परमार्थतः सत्त्वेनाज्ञायमानत्वादसन्नित्युच्यत इति । यत इति । येन विद्यमानत्वेन कारणेनेत्यर्थः । अस्य—समुदायस्य । व्यवहारात् वृद्धव्यवहारात् । समुदायस्यासत्त्वमेवोपपादयति—पदान्यमूनीत्यादिना । समुदायस्य मूलत्वाभावमुपसंहरति—तस्मादित्यादिना । ननु गामानयेत्यादौ गवादिपदार्था एव वाक्यार्थः । तादृशपदार्थानां च पदमूलत्वान्न निर्मूलो वाक्यार्थ इत्याशङ्क्य परिहरति—न च पदार्था एवेत्यादिना । परिहारभाष्यस्यायमाशयः। न तावत्पदार्था एव वाक्यार्थः । पदं हि सामान्यरूपेऽर्थे वर्तते । वाक्यं त्वर्थान्तरान्वितरूपे विशेषे । तथा च सामान्यमात्रं पदार्थ इति स्थिते क्वचिदनेकपदोच्चारणे

क्यार्थः । सामान्ये हि पदं प्रवर्तते, विशेषे वाक्यम् । अन्यच्च सामान्यमन्यो विशेषः । न च पदार्थाद्वाक्यार्थावगतिः । असंबन्धात् । असति चेत्संबन्धे कस्मिंश्चित्पदार्थेऽवगतेऽर्थान्तरमवगम्येत । एकस्मिन्नवगते सर्वमवगतं स्यात् । न चैतदेवं भवति । तस्मादन्यो वाक्यार्थः ।

सत्यपि द्वित्वादिसामान्यज्ञानमेव केवलं भवेत् । न तु विशेषरूपवाक्यार्थावधारणमिति । ननु तथाऽपि पदार्थावगममूलको वाक्यार्थावगमोऽस्त्वित्यवं चतुर्थपक्षमाशङ्क्य निराकरोति--न च पदार्थादित्यादिना । असंबन्धादिति । पदार्थानां वाक्यार्थस्य च धूमाग्न्योरिव नियतसंबन्धाभावादित्यर्थः। अत्रायमाशयः। किमेकैकशः पदार्था वाक्यार्थमवगयन्त्युत संहताः । आद्य एकैकपदार्थस्य बहुवाक्यार्थसाधारणत्वान्न नियमेनैकविशिष्टरूपवाक्यार्थप्रत्यायकत्वं संभवति । द्वितीये संहतानां तेषां तद्वाक्यार्थव्यतिरेकेणान्यत्र क्वचिदपि प्रागनवगतानामसाधारणानैकान्तिकता स्याद्भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यादौ गन्धवत्त्वादिवादिति ।

परस्परसंबन्धेऽपि प्रत्याय्यप्रत्यायकभावेऽङ्गीक्रियमाणे दोषमाह— असति चेत्संबन्ध इत्यादिना । अन्यो वाक्यार्थ इति । संभावितसन्मूलको न भवतीत्यर्थः । ननु पूर्वमप्रयुक्तात्प्रथमश्रुताद्वाक्यात्स्वार्थे संबन्धग्रहाभावेऽपि स्वभावात्स्वार्थावगमः सिध्यतीत्याशयेन शङ्कते–स्यादेतदित्यादिना । परिहरति पूर्वपक्षी—यदि कल्प्येतेत्यादिना प्रतियन्तीत्यन्तेन । यद्येवं कल्प्यते तर्ह्यगृहीतसंबन्धात्प्रथमश्रुतादपि शब्दादर्थप्रतीतिः स्यात् । न ह्येवं प्रतियन्तो दृश्यन्त इति भावः । यद्यपि पदमज्ञातसंबन्धं न प्रत्यायकं तथाऽपि पदसंघातो वा पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितो वाक्यान्त्यवर्णो वा संबन्धग्रहणानपेक्ष एव प्रथमश्रुत एव सन्वाक्यार्थं प्रत्यायायिष्यतीति शङ्कते— तदभिधीयत इत्यादिना दृश्यन्त इत्यन्तेन । परिहरति–नैतदेवमित्यादिना । यदि प्रथमश्रुताद्वाक्यार्थावगतिरिष्यते तर्हि पदार्थविदोऽन्ये च वाक्यार्थमवगच्छेयुर्न तु तथाऽपदार्थविदो वाक्यार्थमवगच्छन्तो दृश्यन्त इति भावः ।

प्रयुक्तं = उच्चारितं

अनुच्चारितं

स्यादेतत् । अप्रयुक्तादपि वाक्यादसति संबन्धे स्वभावादर्थावगम इति यदि कल्प्येत, शब्दो धर्ममात्मीयं व्युत्क्रामेत् । न चैष शब्दधर्मो यदप्रयुक्तादपि शब्दादर्थः प्रतीयते इति । न हि प्रथमश्रुतात्कुतश्चिच्छब्दात्केचिदर्थं प्रतियन्ति । तदभिधीयते–पदधर्मोऽयं न वाक्यधर्मः । वाक्याद्धि प्रथमावगतादपि प्रतियन्तोऽर्थं दृश्यन्ते ।

नैतदेवम् । यदि प्रथमश्रुतादवगच्छेयुरपि तर्हि सर्वेऽवगच्छेयुः पदार्थविदोऽन्ये च । न त्वपदार्थविदोऽवगच्छन्ति । तस्मान्नैतदेवम् ।

ननु पदार्थविद्भिरप्यवगच्छद्भिरकृत एव वाक्यार्थसंबन्धो भविष्यति । पदार्थवेदनेन हि संस्कृता अवगमिष्यन्ति यथा तमेव पदार्थं द्वितीयादिश्रवणेनेति । नेति ब्रूमः । यदि वाक्येऽन्त्यो वर्णः पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितः पदार्थेभ्योऽर्थान्तरं प्रत्याययति, उपकारस्तु तदा न पदार्थज्ञानादवकल्पते । तस्मात्कृत्रिमो वाक्यार्थप्रत्ययो व्यामोहो वा । न पदार्थद्वारेण संभवति वाक्यार्थज्ञानमिति ।

ननु तथाऽपि वाक्यार्थावगमं प्रति पदार्थवेदनमप्यङ्गमिष्यते । नातोऽपदार्थविदां वाक्यार्थावगतिरित्याशयेन शङ्कते–नन्वित्यादिना द्वितीयादिश्रवणेनेत्यन्तेन समाधत्ते–नेति ब्रूम इत्यादिनाऽवकल्पत इत्यन्तेन । यदि हि पदेभ्योऽर्थान्तरभूतं वाक्यं पदार्थव्यतिरिक्तं च वाक्यार्थं परस्परसंबन्धरहितं साक्षादेव प्रतिपादयति कस्तदा पदार्थवेदनस्योपयोगः । तदनुपयोगे च पदार्थव्युत्पत्तिरनर्थिका वाक्यार्थं प्रतिपित्सताम् । पदार्थैर्वाक्यार्थावगमस्त्वसंबन्धादेव निराकृतः ।

तस्मात्प्रथमश्रुताद्वाक्यादगृहीतसंबन्धाद्वाक्यार्थावगमो दुर्लभ इत्याशयः । अतश्च विचार्यमाणे मूलाविशेषानिश्चयाद्वृद्धचादिपदार्थप्रतीतिवद्वाक्यार्थप्रत्ययोऽपि सामयिकः यद्वा निर्मूलोऽपि सन्वाक्यार्थो याज्ञिकपरिभाषासिद्धो न तु सन्मूलक इत्याह-तस्मादित्यादिना वाक्यार्थज्ञानमित्यन्तेन । ननु तथाऽपि सामान्यवाचिनो गवादिपदस्य विशेषवाचिना शुक्लादिपदेन सह समभिव्याहारो यदा क्रियते तदा कृष्णादिनिवृत्तिरूपो वाक्यार्थोऽवगम्यत एवेतीतरव्यवच्छेदस्य वाक्यार्थ-

नन्वेवं भविष्यति सामान्यवाचिनः पदस्य गोरिति वाऽश्व इति वा, विशेषकं शुक्ल इति वा, कृष्ण इति वा पदमन्तिकादुपनिपतति यदा, तदा वाक्यार्थोऽवगम्यते। तच्च। कथमिव गौरिति वाऽश्व इति वा सामान्यवाचिनः पदात्सर्वगवीषु सर्वाश्वेषु च बुद्धिरुपसर्पन्ती श्रुतिजनिता, वाक्यानुरोधेन कुतश्चिद्विशेषादपवर्तेत। न च शुक्लइत्यादेर्विशेषवचनस्य कृष्णादिनिवृत्तिर्भवति शब्दार्थः। न चानर्थको मा भूदित्यर्थपरिकल्पना शक्या। अतो न पदार्थजनितो वाक्यार्थः। तस्मात्कृत्रिमः। पदसंघाताः खल्वेते, संघाताश्च पुरुषकृता दृश्यन्ते। यथा—नीलोत्पलवनेष्वद्य चरन्तश्चारुसंरवाः। नीलकौशेयसंवीताः प्रनृत्यन्तीव कादम्बाः। अतो वैदिका अपि पुरुषकृता इति ॥२४॥

त्वाभिमानेन शङ्कते—नन्वेवमित्यादिना। दूषयति—तच्चेत्यादिनाऽपवर्तेतेत्यन्तेन। अयं भावः। गौरित्यादिश्रुतिस्वभावात्सर्वगोविषयिणी भवन्ती बुद्धिर्न शुक्लपदैकवाक्यतावशेन कुतश्चिद्विशेषादपवर्तते। श्रुतिर्हि वाक्याद्बलीयसी बलाबलाधिकरणोक्तन्यायादिति।

ननु तथाऽपि शुक्लादिपदस्य कृष्णाद्यपोहवचनत्वमङ्गीकृत्येतरव्यवच्छेदोऽपि श्रौतः स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेत्यादिना। शब्दानामपोहवाचित्वस्यैवासंभवात्संभवेऽपि वा कृष्णाद्यपोहमानस्य शुक्लादिपदेनाभिधानेऽपि तस्य गोगतत्वं पदसंनिधिरूपाद्वाक्यादेवेति तस्य च दुर्बलत्वान्नेतरव्यवच्छेदो वाक्यार्थ इति भावः। यथा चापोहस्य न शब्दार्थता तथा वार्तिकेऽपोहवादे स्पष्टम्।

न चायं पदसमभिव्याहारो व्यर्थो मा भूदिति लोभेनाप्रतीयमानस्य शब्दार्थत्वपरिकल्पना संभवतीत्याह—न चेत्यादिना। उपपादितं वाक्यार्थस्य पदार्थमूलत्वाभावमुपसंहरति—अत इत्यादिना तस्मात्कृत्रिम इति। व्याख्यातमिदम्। उक्त एव पौरुषेयत्वेऽनुमानमपि दर्शयति—पदसंघाताः खल्वित्यादिना। अयमत्र प्रयोगः। वेदाः पौरुषेयाः, पदसंघातरूपत्वान्नीलोत्पलादिकथनवदिति। नीलोत्पलेत्यादिश्लोकोत्तरार्धे "रामा कौशेयसंवीताः कादम्बा इव शोभनाः" इति पाठान्तरं न्यायरत्नमालायामुपलभ्यते ॥ २४ ॥

१ प्रणश्यन्तीति।

तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात् ॥२५॥

[सि०]

तेष्वेव-पदार्थेषु भूतानां-वर्तमानानां क्रियार्थेन समुच्चारणम्। नानपेक्ष्य पदार्थान्पार्थगर्थ्येन वाक्यमर्थान्तरप्रसिद्धम्। कुतः? प्रमाणाभावात्। न किंचन प्रमाणमस्ति, येन प्रमिमीमहे। न ह्यनपेक्षितपदार्थस्य वाक्यान्त्यवर्णस्य पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितस्य शक्तिरस्ति पदार्थेभ्योऽर्थान्तरे वर्तितुमिति।

अत्र सिद्धान्तसूत्रम्—तद्भूतानां क्रियार्थे समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति। तद्भूतानामिति पदं व्याचष्टे तेष्वेवेत्यादिना। क्रियार्थेनेति। क्रिया साध्यसाधनेतिकर्तव्यताविशिष्टा भावना। अर्थः प्रयोजनम्। तथा च तादृशविशिष्टक्रियाप्रतीतिरूपप्रयोजनोद्देशेनेत्यर्थः।

समुच्चारणमिति। समाम्नायपदविवरणम्। तथा चायं सूत्रार्थः। लोकसिद्धेषु पदार्थेषु वर्तमानानामेव पदानां विशिष्टक्रियारूपवाक्यार्थज्ञानोपायत्वान्न पृथग्वाक्यस्य वाचकत्वम्। अत एव न वाक्यार्थो निर्मूल इति। समेतं सूत्रतात्पर्यार्थं निरूपयन्नाह—नानपेक्ष्येत्यादिना। न हि लोके गामानयेत्यादिवाक्यं प्रतीयमानगवादिपदार्थान्विहाय पदार्थेभ्योऽत्यन्तभिन्नेऽर्थान्तरे प्रसिद्धमस्तीत्यर्थः। अनसिद्धमेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति कुत इत्यादिना वाक्यस्यानपेक्षितपदार्थस्य पदार्थेभ्योऽर्थान्तरे वाक्यार्थे शक्तिः प्रमाणाभावान्नाभ्युपगन्तुं युक्तेत्याह—न हीत्यादिना वर्तितुमित्यन्तेन। ननु यद्यपि नास्ति प्रमाणान्तरं तथाऽप्यर्थापत्तिरस्ति। तथा हि लोके वाक्योच्चारणानन्तरं तत्तत्पदार्थव्यतिरिक्तं विशिष्टमर्थमवगच्छामः। स चायमर्थावगमोऽसत्यां तस्मिन्वाक्ये शक्तौ नावकल्पेतेत्यभिप्रायेण शङ्कते—नन्वित्यादिना। इमां शङ्कामर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति सूत्रावयवार्थप्रतिपादनेन निराकरोति—तन्नेत्यादिना। इदरप्रमाणास्तमयकाले ह्यर्थापत्तिप्रमाणप्रवृत्तिः प्रकृते च वाक्यार्थावगमः पूर्वोक्तार्थापत्तिकल्प्यवाक्यशक्तिमन्तरेण यदि नोपपद्येत भवेदर्थापत्तिस्तत्कल्पिका। उपपद्यते हि प्रमाणान्तरेण पदार्थावगमरूपेण। अतो न वाक्यार्थावगमोपपत्त्यर्थमर्थापत्त्या वाक्यशक्तिकल्पनेति भावः।

नन्वर्थापत्तिरस्ति, यत्पदार्थव्यतिरिक्तमर्थमवगच्छामः । न च शक्तिमन्तरेण तदवकल्प्यत इति । तन्न । अर्थस्य तन्निमित्तत्वात् । भवेदर्थापत्तिर्यद्यसत्यामपि शक्तौ नान्यन्निमित्तमवकल्प्येत । अवगम्यते तु निमित्तम् । किम् पदार्थाः ।

पदानि हि स्वं स्वं पदार्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि । अथेदानीं पदार्था अवगताः सन्तो वाक्यार्थं गमयन्ति । कथम् यत्र हि शुक्ल इति वा कृष्ण इति वा गुणः प्रतीतो भवति । भवति खल्वसावलं गुणवति प्रत्ययमाधातुम् । तेन गुणवति प्रत्ययमिच्छन्तः केवलं गुणवचनमुच्चारयन्ति । संपत्स्यत एषां यथासंकल्पितोऽभिप्रायः । भविष्यति विशिष्टार्थसंप्रत्ययः । विशिष्टार्थसंप्रत्ययश्च वाक्यार्थः । एवं चेदवगम्यतेऽन्यत एव वाक्यार्थः को जातुचिददृष्टां पदसमुदायस्य शक्तिरर्थादवगम्यत इति वदिष्यति ।

पदार्थानां वाक्यार्थावगममूलत्वमुपपादयति पदानि हीत्यादिना । अयमाशयः । यद्यपि प्रयुज्यमानानि तानि तानि पदानि स्वस्वार्थमात्रप्रतिपादकानि न विशिष्टरूपं वाक्यार्थमवबोधयितुं पारयन्ति तथाऽपि तेषां पदानां न पदार्थप्रतिपादनमात्रे तात्पर्यम् । तेषां प्रमाणान्तरसिद्धत्वात् । अतोऽभिधाव्यापारः परं पदार्थेष्वेव पर्यवस्येत् । तात्पर्यव्यापृतेरपर्यवसिततया वाक्यार्थपर्यन्तत्वादुक्तरीत्या पदैः प्रतीताः पदार्था एव सामान्यविशेषभावादिना परस्परं संबद्धं वाक्यार्थं गमयन्तीति सिद्धं शब्दप्रमेयतया वाक्यार्थस्य शाब्दत्वम् । तमिमं वाक्यार्थावगमस्य पदार्थावगममूलत्वप्रकारमुदाहरणविशेषे प्रदर्शयन्नाह-यत्र हि शुक्ल इत्यादिना विशिष्टार्थसंप्रत्ययश्च वाक्यार्थ इत्यन्तेन । ननु पूर्वोक्तरीत्या यदि सर्वत्र पदानां विशिष्टभावनारूपवाक्यार्थावगतिरूपप्रयोजनोद्देशेनैव समाम्नायः कथं तर्हि भाष्ये शुक्लो गौरिति निष्क्रियमेव वाक्यं वाक्यार्थोदाहरणं दर्शितमिति चेत् । सत्यम् । नोदाहरणमिदं यथाश्रुतमादरणीयम् । यतः पदार्थानामपि परस्परं संबन्ध इत्येतावन्मात्रप्रतिपादनपरमिदं भाष्यं न तु पारमार्थिकम् ।

अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यामेतदवगम्यते, भवति हि कदाचिदियमवस्था मानसादप्याचारात् यदुच्चरितेभ्यः पदेभ्यो न पदार्था अवधार्यन्ते। तदानीं नियोगतो वाक्यार्थं नावगच्छेयुर्यद्यस्यापार्थगर्थ्यमभविष्यत्। नियोगतस्तु नावगच्छन्ति। अपि चान्तरेणापि पदोच्चारणं यः शौक्ल्यमवगच्छत्यवगच्छत्येवासौ शुक्लगुणकम्। तस्मात्पदार्थप्रत्यय एव वाक्यार्थो नास्य पदसमुदायेन संबन्धः। यत्तु श्रौतःपदार्थो न वाक्यानुरोधेन कुतश्चिद्विशेषादपवर्तितुमर्हतीति। सत्यमेवैवमेतत्। यत्र केवलः पदार्थः प्रयुज्यमानः प्रयोजनाभावादनर्थकः संजायत इत्यवगतं भवति तत्र वाक्यार्थोऽपि तावद्भवत्विति विशिष्टार्थताऽवगम्यते न सर्वत्र। एवं च सति गुणान्तरप्रतिषेधो न शब्दार्थ इत्येतदपि परिहृतं भवति।

न हि प्रयोजनापेतं वाक्यमुच्चार्यते क्वचित्।

प्रयोजनक्षमं नापि पदमाख्यातवर्जितम्॥

(श्लो० वा० वा० ३४६)

इत्यादिवार्तिकप्रदर्शितन्यायात्। अतोऽत्राप्यानीयतामित्यादिक्रियापदाध्याहारेणैव वाक्यपूरणमिति। एवं च पूर्वोक्तरीत्या पदार्थेभ्य एव वाक्यार्थप्रतीतेः संभवान्नार्थापत्त्या पदसमुदायरूपवाक्यस्यादृष्टा वाचकत्वशक्तिः कल्पयितुं युक्तेत्याह—एवं चेत्यादिना वदिष्यतीत्यन्तेन।

किंचान्वयव्यतिरेकाभ्यामपि वाक्यस्यावाचकत्वं पदार्थानां च मूलत्वमभ्युपगन्तव्यमित्याह—अपि चेत्यादिना नावगच्छन्तीत्यन्तेन। अस्य भाष्यस्यायमाशयः। कदाचिन्मानसादपचारादुच्चरितेभ्योऽपि पदेभ्यो यदा पदार्था नावधार्यन्ते तदा वाक्यार्थो नावगम्यते। अतो वाक्यान्वयेऽपि पदार्थव्यतिरेके व्यतिरिच्यमानो वाक्यार्थोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थनिमित्त एवेति निश्चीयत इति। अपार्थगर्थ्यमिति। पृथगर्थत्वाभाव इत्यर्थः। यदि वाक्यार्थावगमः पदार्थावगममूलक एवं स्यान्न तद्भिन्नवाक्यमूलकस्तदा पदार्थावधारणाभावे वाक्यार्थं नावगच्छेयुरिति पूर्वेणान्वयः। वस्तुतः पदार्थावधारणाभावे वाक्यार्थं

नावगच्छन्ति । अतः पदार्थावगममूलक एव वाक्यार्थावगम इति । ननु यत्र मानसादपचारात्पदार्थग्रहणं तत्र वाक्यमपि न गृहीतमिति वाक्यरूपमूलाभावादेव वाक्यार्थावधारणाभावो न तु पदार्थावगमाभावमूलक इति न पूर्वोक्तान्वयव्यभिचार इत्याशङ्कानिराकरणायाऽऽह—अपि चान्तरेणापीत्यादिना संबन्ध इत्यन्तेन । अयमाशयः । श्वेतं कंचिद्द्रव्यकं पदार्थं गवाश्वादिरूपं दूरादुपलभमानस्तस्मिन्नेव प्रदेशे हेषया खुरशब्देन चाश्वजातिं गतिं चानुमिमानो वस्त्वन्तराणामनुपलब्ध्या च तस्मिन्प्रदेशेऽभावमवगच्छन्गुणजातिक्रियाणामर्थान्तरान्वयमपेक्षमाणानां योग्यानामर्थापत्त्या परस्परं संसर्गं बुध्यते श्वेतोऽश्वो धावतीति । अत एतादृशस्थले वाक्योच्चारणाभावेऽपि पदार्थावगममात्रेण तत्संसर्गरूपवाक्यार्थावगमदर्शनाद्व्यतिरेकव्यभिचारापत्त्या न वाक्यग्रहणमूलको वाक्यार्थावगमः किंतु पदार्थावगममूलक एव पदार्थान्वयेऽन्वीयमानत्वात्तद्व्यतिरेके व्यतिरिच्यमानत्वादिति ।

यत्तु पूर्वपक्षिणा गौरिति वाऽश्व इति वा सामान्यवाचिनः पदाच्छ्रुत्या सर्वगवाश्वविषयिणी बुद्धिर्जायमाना शुक्ल इत्यादिपदान्तरसमभिव्याहाररूपवाक्यानुरोधेन न कुतश्चिद्विशेषात्कृष्णादिरूपादपवर्तितुमर्हति श्रुतिवाक्ययोर्विरोधे श्रुतेः प्राबल्यादिति तदनुभाषत—यत्त्वित्यादिनाऽर्हतीतीत्यन्तेन । उक्तं विरोधमङ्गीकृत्यैव परिहरति—सत्यमित्यादिनाऽवगम्यत इत्यन्तेन । यद्यप्यस्ति विरोधस्तथाऽपि तादृशवाक्यस्य विशिष्टार्थप्रत्यायकत्वाभावे पदार्थमात्रस्य पूर्वमेवावगतत्वेन तत्प्रतिपादन आनर्थक्यापत्तेः । 'आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलम्' इति न्यायेन दुर्बलवाक्यगम्योऽपि विशिष्टार्थरूपो वाक्यार्थः स्वीकार्य एवेति भावः ।

न सर्वत्रेति । यदिदं सामान्यतः प्रवृत्तायाः श्रुतेर्वाक्यवशेन विशेषे व्यवस्थापनं तदपि न सर्वत्र । क्वचिद्धि श्रुत्यवस्थायामेव विशेषावगमात् । तत्र सामान्यश्रुतिरलब्धात्मिकैव भवतीति न श्रुतिवाक्ययोर्विरोध इति भावः ।

उक्तरीत्या विशिष्टार्थस्यैव वाक्यार्थत्वाङ्गीकारेण शुक्लादिश्रुतेर्नागुणान्तरप्रतिषेधो वाच्यो भवितुमर्हतीत्यादिदूषणमपि परास्तं भवतीत्याह—एवं च

अपि च प्रातिपदिकादुच्चरन्ती द्वितीयादिविभक्तिः प्रातिपदिकार्थो विशेषक इत्याह । सा च विशेषश्रुतिः सामान्यश्रुतिं बाधेत । यच्चैते पदसंघाताः पुरुषकृता दृश्यन्त इति । परिहृतं तदस्मरणादिभिः । अपि चैवंजातीयकेऽर्थे वाक्यानि संहर्तुं न किंचन पुरुषाणां बीजमस्ति ॥ २५ ॥

लोके सन्नियमात्प्रयोगसंनिकर्षः स्यात् ॥ २६ ॥ [सि०]

लौकिकेषु पुनरर्थेषु प्रत्यक्षेणार्थमुपलभ्य सन्नियमः सन्निबन्धनं

सतीत्यादिना । पूर्वोक्तश्रुतिवाक्यविरोधाभाव उदाहरणविशेषं प्रदर्शयति—अपि च प्रातिपदिकादित्यादिना बाधेतेत्यन्तेन । इदमत्राऽऽकूतम् । गामित्यादौ द्वितीयादिविभक्त्यन्तस्थले प्रकृत्यर्थभूतगोविशेषनिष्ठकर्मत्वविशेष एव प्रतीयते । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थानुरक्तस्वार्थबोधकत्वस्वाभाव्यात् । न तु तत्र प्रथमतः प्रतीयमानस्य सामान्यस्य पश्चात्प्रतीयमानप्रातिपदिकार्थमहिम्ना विशेषे व्यवस्थापनमिति ।

यच्चोक्तं पदसंघातात्मको वेदः पुरुषकृतः पदसंघातरूपत्वान्नीलोत्पलादिवाक्यवदिति तदनूद्य परिहरति—यच्चैत इत्यादिना । परिहृतं तदस्मरणादिभिरिति । अवश्यं स्मर्तव्यस्य कर्तुरस्मरणात्पुरुषकृतत्वं साधयितुमशक्यम् । अनेन चेदं प्रत्यनुमानं सूचितम् । वेदोऽपौरुषेयः कर्त्रस्मरणादिति । पूर्वपक्ष्यभिमतानुमाने च स्मर्यमाणकर्तृकत्वजन्यज्ञानमूलकत्वादिना सोपाधिकत्वं ज्ञेयम् । यद्यप्यत्र भाष्ये पूर्वत्र वेदानां कर्तृस्मरणाभावादिना कृतकत्वं न निराकृतं किंतु संबन्धस्यैव संबन्धाक्षेपपरिहारग्रन्थे तेन हेतुना तन्निराकृतं तथाऽपि तुल्यन्यायत्वाद्वेदानामपि कृतकत्वं निराकृतमेव भवतीत्येवमभिप्रायकमिदं भाष्यम् ॥ २५ ॥

लौकिकवाक्यवद्वैदिकवाक्यमपि पौरुषेयमित्युक्ते वैषम्यप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—लोके सन्नियमात्प्रयोगसंनिकर्षः स्यादिति । इदं सूत्रमवतारयति—अपि चेत्यादिना । सूत्रे लोक इत्यस्य संनिकर्षपदेन साकं संबन्धं, सन्नियमादितिपदे पञ्चम्याः प्रथमात्वेन विपरिणामं, प्रयोगपदे प्रथमान्ततया पृथक्पदत्वं संनिकर्षपदे प्रथमायाः पञ्चमीत्वेन विपरिणामं चाभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे—लौकिकेषु पुनरित्यादिना । पुनरित्यनेन वैदिकवाक्यापेक्षया लौकिकवाक्येषु

शक्यं तत्र संहर्तुमेवंजातीयकानि वाक्यानि नीलोत्पलवनेष्वद्य इति।

तस्मादग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्येतेभ्य एव पदेभ्यो येऽर्था अवगतास्तेभ्य एवैतदवगम्यतेऽग्निहोत्रात्स्वर्गो भवतीति। पदेभ्य एव पदार्थप्रत्ययः पदार्थेभ्यो वाक्यार्थ इति ॥ २६ ॥

[८] वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्याः ॥ २७ ॥ (पू०)

उक्तं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति। यतो न पुरुषकृतः शब्दस्यार्थेन संबन्धः। तत्र पदवाक्याश्रय आक्षेपः परिहृतः। इदानीमन्यथाऽऽक्षेप्स्यामः। पौरुषेयाश्चोदना इति वदामः।

संनिकृष्टकालाः कृतका वेदा इदानींतनाः, ते च चोदनानां समूहाः तत्र पौरुषेयाश्चेद्वेदा असंशयं पौरुषेय्यश्चोदनाः। कथं पुनः कृतका वेदा इति। केचिन्मन्यन्ते यतः पुरुषाख्याः पुरुषेण हि समाख्यायन्ते वेदाः काठकं कालापकं पैप्पलादकमिति। न हि संबन्धादृते

वैलक्षण्यमुक्तम्। तदेव वैलक्षण्यमाह-प्रत्यक्षेणार्थमुपलभ्येति। इदं च सांनिकर्षपदविवरणम।

तथा चायं सूत्रार्थः। लोके गवादिरूपस्यार्थस्य चक्षुरादिसंनिकर्षसंभवाच्चक्षुरादिना तमर्थमुपलभ्य तदर्थप्रतिपादकशब्दप्रयोगः सन्नियम.--सन्निबन्धरूप उपपद्यते। तदिदमाह-शक्यं तत्र संहर्तुमित्यादिना। वेदे तु न तथा भवतीत्याह-तस्मादित्यादिना। तस्मात्--वैदिकस्यार्थस्य चक्षुःसंनिकर्षाभावादित्यर्थः। प्रकृताधिकरणसिद्धान्तमुपसंहरति--पदेभ्य एवेत्यादिना ॥ २६ ॥

इति पदार्थमूलतया वाक्यार्थप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ७ ॥

एवं पदपदार्थसंबन्धनित्यतया वाक्यार्थस्य पदार्थमूलकत्वेन च चोदनानां प्रामाण्याक्षेपे परिहृतेऽधुना वेदशाखानां काठकादिसमाख्यया पौरुषेयत्वावगमात्तदवयवानां चोदनानामपि पौरुषेयत्वात्पुनः प्रकारान्तरेण प्रामाण्याक्षेपार्थं सूत्रम्। वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्या इति। एतत्सूत्रं संगतिप्रदर्शनाय वृत्तानुवादपुरःसरं व्याख्यातुं वृत्तं कीर्तयति उक्तमित्यादिना परिहृत इत्यन्तेन।

समाख्यानं, न च पुरुषस्यान्यः शब्देनास्ति संबन्धो यदतः कर्ता पुरुषः कार्यः शब्द इति। ननु प्रवचनलक्षणा समाख्या स्यात्। नेति ब्रूमः। असाधारणं हि विशेषणं भवति; एक एव हि कर्ता, बहवोऽपि प्रब्रूयुः। अतोऽस्मर्यमाणोऽपि चोदनायाः कर्ता स्यात्। तस्मान्न प्रमाणं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति॥ २७॥

अनित्यदर्शनाच्च॥ २८॥

जननमरणवन्तश्च वेदार्थाः श्रूयन्ते। 'बबरः प्रावाहणिरकामयत' कुसुरुविन्द औद्दालकिरकामयतेत्येवमादयः। उद्दालकस्यापत्यं गम्यत औद्दालाकिः। यद्येवं प्रागौद्दालकिजन्मनो नायं ग्रन्थो भूतपूर्वः ; एवमप्यनित्यता॥ २८॥

यदुक्तं चोदनासूत्रे धर्मे चोदना लक्षणामिति तदेतावता ग्रन्थजातेन व्यवस्थापितं पदपदार्थसंबन्धनित्यत्वप्रतिपादनेन वाक्यार्थस्य पदार्थमूलकत्वप्रतिपादनेन च पदवाक्याश्रयःआक्षेपः परिहृत इति भावः। किमर्थं तर्हीदमधिकरणमित्यत आह - इदानीमित्यादिना। तथा चैवमत्र संदेहः, वेदाः किं पौरुषेया उतापौरुषेया इति। तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्—वेदांश्चैक इति। तद्व्याचष्टे—पौरुषेयाश्चोदना इति। इदं च सूत्रस्थसंनिकर्षपदेन लब्धमित्याशयेनाऽऽह—संनिकृष्टकाला इति। तथा चायं सूत्रार्थः एके—पूर्वपक्षिणः, वेदान् संनिकर्षं—संनिकृष्टकालान्कृतकानित्यर्थः।

मन्यन्त इति शेषः। तत्र युक्तिप्रदर्शनार्थं पुरुषाख्या इति सूत्रावयवं प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे—कथं पुनरित्यादिना। यतः पुरुषाख्या वेदा अतः कृतका इति योजना। ननु काठकादिसमाख्या नावश्यं कर्तृकार्यभावरूपसंबन्धपरा प्रवचनाद्यर्थान्तरपरत्वस्यापि संभवात्। अतो न समाख्यया कृतकत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य परिहरति—नन्वित्यादिना। न तावदिह समाख्या प्रवचननिमित्ता संभवति। प्रवचनस्यासाधारणत्वासंभवात्। भवितव्यं च विशेषणेनासाधारणेन। अतः कर्तृमापिकैव सा। कर्त्रा त्वसाधारणो भवितुमर्हतीति भावः।

शब्दः = अध्ययनम्

उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ॥ २९ ॥ [सि०]

उक्तमस्माभिः शब्दपूर्वत्वमध्येतॄणाम् । केवलमाक्षेपपरिहारो वक्तव्यः । सोऽभिधीयते ॥ २९ ॥

आख्या प्रवचनात् ॥ ३० ॥

यदुक्तं कर्तृलक्षणा समाख्या काठकाद्येति । तदुच्यते । नेयमर्थापत्तिः । अकर्तृभिरपि ह्येनामाचक्षीरन् ।

यद्यपि स्मर्तव्यस्य तादृशकर्तुः स्मरणं न विद्यतेऽथापि समाख्याबलेनैव कृतकत्वमाश्रयणीयमित्याशयेनाऽऽह—अत इत्यादिना । तथा च वेदस्यैव समाख्याबलेन पौरुषेयत्वात्तद्घटकचोदनानामपि पौरुषेयत्वादप्रमाण्यमेवाऽऽपद्यत इति चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति प्रतिज्ञातार्थो न सिध्यतीत्येवमाक्षेपसंगत्या प्रकृताधिकरणपूर्वपक्ष इत्याह—तस्मान्न प्रमाणमित्यादिना ॥ २७ ॥

पूर्वपक्षे युक्त्यन्तरकथनार्थं सूत्रम् अनित्यदर्शनाच्चेति । तद्व्याचष्टे—जननमरणवन्तश्चेत्यादिना । जननमरणवतां प्रवाहणाद्यपत्यानां बवरादीनां वेदे प्रतिपादनात्तदुत्पत्त्यनन्तरमेव वेदजन्मप्रतीत्याऽनित्यत्वमेव वेदस्याऽऽस्थेयमिति भावः ॥ २८ ॥

सिद्धन्तप्रतिपादनार्थं सूत्रम्—' उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ' इति । तद्व्याचष्टे—उक्तमित्यादिना । शब्दपूर्वत्वमिति । शब्दशब्देनात्र शब्दजन्यमध्ययनं विवक्षितम् । तथा चायमर्थः । सर्वपुंसामध्ययनमध्ययनान्तरपूर्वकमित्यौत्पत्तिकसूत्रादावुक्तमित्यर्थः । सर्वे हि यथैव गुरुणाऽधीतं तथैवाधिजिगांसन्ते, न पुनः स्वातन्त्र्येण कश्चिदपि प्रथमोऽध्येता वेदानामस्ति यः कर्ता स्यात् । तस्मात्कर्तृस्मरणाभावादपौरुषेया वेदा इति भावः । एवं च पूर्वमेव वेदापौरुषेयत्वस्य सिद्धत्वात्तद्विषये पुनः प्रयत्नो न करणीय इति केवलं समाख्याद्यवलम्बनेन कृतस्याऽऽक्षेपस्य परिहारो वक्तव्योऽभिधीयत इत्येवमुत्तरसूत्रमवतारयति—केवलमित्यादिना ॥ २९ ॥

यदुक्तं काठकं कालापकमित्यादिसमाख्याबलेन कठादिकर्तृकत्वमेवाऽऽश्रयणीयं वेदानामिति तत्परिहारार्थं सूत्रम्—' आख्या प्रवचनात् ' इति ।

प्रकर्षेण वचनमनन्यसाधारणं कठादिभिरनुष्ठितं स्यात्तथाऽपि हि समाख्यातारो भवन्ति । स्मर्यते च वैशम्पायनः सर्वशाखाध्यायी, कठः पुनरिमां केवलां शाखामध्यापयांबभूवेति । स बहुशाखाध्यायिनां संनिधावेकशाखाध्याय्यन्यां शाखामनधीयानस्तस्यां प्रकृष्टत्वादसाधारणमुपपद्यते विशेषणम् ॥ ३० ॥

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥ ३१ ॥

यच्च प्रावाहणिरिति । तन्न । प्रवाहणस्य पुरुषस्यासिद्धत्वान्न

प्रकृष्टं वाहनं शीलं यस्य इति प्रावाहणिः-वायुः

तद्व्याख्यानार्थं पूर्वपक्ष्युक्तमनुभाषते—यदुक्तमित्यादिना कर्तृलक्षणेति---कर्तृनिमित्तिकेत्यर्थः । परिहारमाह—तदुच्यत इत्यादिना । यदि हि काठकमित्यादिसमाख्या कर्तृमापकत्वं विनाऽनुपपन्ना स्यात्तदा तयैवार्थापत्त्या कर्तारमपि कल्पयेत् । न त्वियमनुपपद्यमाना भवति । अकर्तृभिरपि प्रकर्षेण वचनमनन्यसाधारणं कृतवद्भिरप्येवं समाख्या भवति । अतो न सा कर्तृमापिकेत्याह—नेयमर्थापत्तिरित्यादिना ।

उपपद्यते च कठादिष्वेकैकशाखाध्येतृषु बहुशाखाध्यायिपुरुषापेक्षया प्रवचनेऽसाधारण्यमित्याह—स्मर्यते चेत्यादिना ॥ ३० ॥

यत्तूक्तं जननमरणवन्तो वेदार्थाः श्रूयन्त इति, तत्परिहारार्थं सूत्रम्---'परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम्' इति । तद्व्याख्यानार्थं पूर्वपक्ष्युक्तमनुवदति--यच्च प्रावाहणिरिति । परिहाराभिप्रायं विवृणोति--तन्नेत्यादिना । प्रावाहणिशब्दस्य बबरशब्दस्य च नानित्यपुरुषपरत्वं तथा कुत्राप्यप्रसिद्धेः । किंतु प्रतीयमानयौगिकार्थालोचनया प्रावाहणिशब्दः प्रकर्षेण वाहयतीत्यर्थपरो नित्यसिद्धवाय्वादिवाचको बबर तस्यैव वायोः शब्दानुकृतिरित्येवं नित्यार्थाभिधायित्वमेव तादृशवाक्यानामित्येतदुपपादयन्नाह—प्रवाहणस्य पुरुषस्येत्यादिना । सूत्रस्यायमर्थः । परं तु—अनित्यदर्शनादिति यदपरं कारणमुक्तं तत् श्रुतिसामान्यमात्रम् । श्रुतेः-- शब्दस्यैवात्र साम्यमात्रं न तु प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणिरित्याद्यर्थकत्वम् । किंतु भाष्यकारोक्तरीत्या प्रकर्षेण वहनक्रियाकर्तृपरत्वमिति ॥ ३१ ॥

प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणिः । प्रशब्दः प्रकर्षे सिद्धो वहतिश्च प्रापणे। न त्वस्य समुदायः क्वचित्सिद्धः । इकारस्तु यथैवापत्ये सिद्धस्तथा क्रियायामपि कर्तरि । तस्माद्यः प्रवाहयति स प्रावाहणिः । 'बबर' इति शब्दानुकृतिः । तेन यो नित्याऽर्थस्तमेवैतौ शब्दौ वदिष्यतः । अत उक्तं--परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति ॥ ३१ ॥

कृते वा विनियोगः स्यात्कर्मणः संबन्धात् ॥ ३२ ॥

अथ कथमवगम्यते नायमुन्मत्तबालवाक्यसदृश इति । तथा हि पश्यामः 'वनस्पतयः सत्रमासत', 'सर्पाः सत्रमासत' इति । यथा 'जरद्गवो गायति मत्तकानि' कथं नाम जरद्गवो गायेत । कथं वा वनस्पतयः सर्पा वा सत्रमासीरन्निति । उच्यते । विनियुक्तं हि दृश्यते परस्परेण संबन्धार्थम् । कथम् । 'ज्योतिष्टोमः' इत्यभिधाय 'कर्तव्यः इत्युच्यते । केनेत्याकाङ्क्षिते सोमेनेति । किमर्थमिति स्वर्गायेति । कथमिति । इत्थमनयेतिकर्तव्यतयेति । एवमवगच्छन्तः पदार्थैरेभिः संस्कृतं पिण्डितं वाक्यार्थं कथमुन्मत्तबालवाक्यसदृशमिति

ननु 'वनस्पतयः सत्रमासत', 'सर्पाः सत्रमासत', 'गावो वा एतत्सत्रमासत' इत्यादीनि वाक्यान्युन्मत्तबालप्रलापसदृशानि श्रूयमाणानि कथमिव कृत्स्नस्य वेदस्याप्रामाण्यं नाऽऽपादयेयुरिति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्--'कृते वा विनियोगः स्यात्कर्मणः संबन्धात्' इति । एतत्सूत्रसूचितामेतत्सूत्रेणैव निवर्तनीयां शङ्कां प्रदर्शयति--अथ कथमवगम्यत इत्यादिना । यथा 'जरद्गवो गायति मत्तकानीति । जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मत्तकानि । तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन्कुमार्यां लशुनस्य कोऽर्घः' । इत्याद्यसंबद्धप्रलापसदृशानीत्यर्थः । परिहाराभिप्रायमाह--उच्यत इत्यादिना । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत', 'सोमेन यजेत' इत्यादीनि वाक्यानि परस्परं संबद्धार्थकानि दृश्यन्ते । साध्यसाधनेतिकर्तव्यताविशिष्टार्थभावनाविषयकविधिनिषेधप्रतिपादकत्वात् । अतः कथमिमानि वाक्यान्युन्मत्तबालवाक्यसदृशानीति

वक्ष्यामः।

नन्वनुपपन्नमिदं दृश्यते--' वनस्पतयः सत्रमासत' इत्येवमादि। नानुपपन्नम्। नानेन 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इत्येवमादयोऽनुपपन्नाः स्युः। अपि च 'वनस्पतयः सत्रमासत' इत्येवमादयोऽपि नानुपपन्नाः स्तुतयो ह्येता सत्रस्य। वनस्पतयो नामाचेतना इदं सत्रमुपासितवन्तः। किं पुनर्विद्वांसो ब्राह्मणाः। तद्यथा लोके, संध्यायां मृगा अपि न चरन्ति, किं पुनर्विद्वांसो ब्राह्मणा इति। अपि

मकुं प्रभवाम इति भावः। ननु तेषां वाक्यानामुपपन्नार्थकत्वेऽपि 'वनस्पयः सत्रमासत' इत्येवमादीनामनुपपन्नार्थकत्वं दुर्वारमित्याशङ्कामनूद्य परिहरति - नन्वित्यादिना। यद्यपि वनस्पत्यादिवाक्यान्यनुपपन्नार्थकानि भवन्तु तथाऽप्यनेनाग्निहोत्रादिवाक्यानि नानुपपन्नार्थकानि भवितुमर्हन्ति। तेषां सुस्पष्टं परस्परसंबद्धार्थकत्वस्यैवोपलम्भात्।

ननु तथाऽपि वनस्पत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यमशक्यपरिहारमित्यत आह-- अपि चेत्यादिना। न वनस्पत्यादिवाक्यान्यप्यनुपपन्नार्थकानि। उत्तरत्र विधीयमानस्य सत्रस्य स्तुतिसापेक्षस्यापेक्षितस्तुतिसमर्पकत्वेन प्रामाण्यसंभवादित्यभिप्रेत्य स्तुतिप्रकारमाह--वनस्पतयो नामेत्यादिना। उक्तार्थे लोकप्रसिद्धस्तुतिवाक्यं संवादतयोदाहरति--तद्यथेत्यादिना। संध्याकाले मृगा अपि कर्तव्याकर्तव्यविवेकविधुराः स्वच्छन्दविहारं परिहृत्यैकत्र स्वस्थतया तिष्ठन्ति। किं वक्तव्यं विद्वद्भिर्ब्राह्मणैस्तथा कर्तव्यमिति दृष्टान्तभागाशयः। किंचाविगीतशिष्टाध्येतृपरम्परयाऽवगम्यमानोऽत्यन्तसुहृदुपदेशतुल्यः सर्वथाऽनाशङ्कितदोषलेशो वेदः कथमिवोन्मत्तबालवाक्यसदृश इति वैयात्येनाऽऽशङ्क्येत। सर्वथा दुराशङ्का न कार्येत्याशयेनाऽऽह- अपि चेत्यादिना। तस्मादपौरुषेयत्वाच्चोदनानां प्रमाणता। चादनेति प्रतिज्ञार्थः पादेनानेन साधितः। इत्यभिप्रायेण पादार्थमुपसंहरति--तस्माच्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति। सूत्रस्यायमर्थः। वाकारः पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थकः। कुत इति भावे क्तः। कर्मणीत्यर्थः। कर्मणि--सत्रादिरूपे। 'वनस्पतयः सत्रमासत' इत्यादीनां

चाविगीतः सुहृदुपदेशः सुप्रतिष्ठितः कथञ्चिदाऽऽशङ्कितोन्मत्तबालवाक्यसदृश इति । तस्माच्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सिद्धम् ।

इति श्रीमच्छबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

———

प्रशंसाद्वारा विनियोगः—अन्वयः स्यात् । कुत इति चेदाह—**कर्मणः संबन्धादिति**—सत्रादेः कर्मणः प्रशंसासापेक्षस्य संनिधिपाठितत्वरूपसंबन्धसत्त्वादिति ॥ ३२ ॥

इति वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमीमांसाकण्ठीरवमीमांसारत्नेत्यादिबिरुदाङ्किवैद्यनाथशास्त्रिकृतौ शाबरभाष्यटिप्पण्यां प्रभाभिधायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

———